

1 | 2020

SPř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 106 / Založen 1898

1 | 2020

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 106 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi SCOPUS a European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in SCOPUS and in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

KOŁAKOWSKI Piotr

Polská vojenská rozvědka a její spolupráce s 2. (zpravodajským)
oddělením Hlavního štábu Československé armády
v letech 1927–1936

7

*The Polish Military Intelligence Service and its Cooperation
with the 2nd (Intelligence) Division of the Czechoslovak Army
Headquarters in the Years 1927–1936*

КОЛАКОВСКИЙ Петр

Польская военная разведка и ее сотрудничество
со 2-м (разведывательным) отделом Главного штаба
Чехословацкой армии в 1927–1936 гг.

PELIKÁN Jan – VOJTĚCHOVSKÝ Ondřej

Na konci cesty. Československo-jugoslávské vztahy ve druhé
polovině 80. let

31

*At the End of the Road: Czechoslovak-Yugoslav Relations
in the Second Half of the 1980s*

ПЕЛИКАН Ян — ВОЙТЕХОВСКИЙ Ондржей

В конце пути. Чехословацко-югославские отношения во второй
половине 80-х лет

SZCZEPAŃSKA-DUDZIAK Anna

Regaining Trust: The Work of Communist Poland's Foreign Service
in Czechoslovakia in the 1980s

89

ЩЕПАНЬСКАЯ-ДУДЗЯК Анна

Восстановление доверия: работа дипломатической службы
коммунистической Польши в Чехословакии в 80-е гг.

LESHKOVA Olga	
Pre-Petrine National History in Russian Historical Memory and Symbolic Politics: a Case of the Time of Troubles	113

ЛЕШКОВА Ольга

*Допетровская национальная история в русской исторической памяти
и символической политике: на примере Смутного времени*

**Materiály a dokumenty | Contributions and documents | Материалы
и документы**

KALETA Petr	
Kalmyk émigrés in Prague and their cultural activities	141

КАЛЕТА Перп

Калмыцкие эмигранты в Праге и их культурная деятельность

Recenze | Reviews | Рецензии

Alexander GOGUN, Stalinova komanda. Ukrajinské partyzánské jednotky v letech 1941–1944 (Vlasta Kordová)	159
---	-----

Artur MARKOWSKI, Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku (Zbyněk Vydra)	173
--	-----

Elena MANNOVÁ, Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska (Tereza Juhászová)	179
--	-----

BRÁDLEROVÁ, Daniela, Vojáci nebo podnikatelé? Hospodářské a finanční aktivity československých legií během jejich anabáze v Rusku a na Sibiři (Ondřej Varaďa)	182
--	-----

Milan BALABAN, Podnikání firmy Baťa v Jugoslávii (Milan Sovilj)	187
--	-----

Rexhep QOSJA, Dëshmitar në kohë historike. Libri i tetë:
Koha e protektoratit (1999–2001)
(Mihail Ceropita) 194

Sabile KEÇMEZI-BASHA, Kosova 1945–1990
(Vështrim historiko-politik)
(Mihail Ceropita) 197

Zprávy | Notices | Сообщения

201

Zprávy z vědeckého života | Reports from the scholarly life | Сообщения
из научной жизни

První ročník mezioborové konference Studentské dialogy
o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha) 207
*The first annual interdisciplinary Student Dialogues on Eastern Europe
conference (Brno – Olomouc – Prague)*
(Marek Příhoda)

*Первый год междисциплинарной конференции Студенческие диалоги
в Восточной Европе (Брно — Оломоуц — Прага)*
(Мареk Пршигода)

Rusko ve 20. století – kontinuita a diskontinuita 211
Russia in the 20th Century – Continuity and Discontinuity
(Lenka Vlčková Kryčerová)
Россия в XX веке — континуум и дисконтинуум
(Ленка Влчкова Кричерова)

Promýšlet Evropu 20. století: Mezníky vzpomínané a zapomínané 213
Rethinking 20th-Century Europe: Milestones Remembered and Forgotten
(Tereza Richtáriková)
Продумать Европу XX столетия: Вехи вспоминаемые и забытые
(Тереза Рихтарикова)

Rok 2019 na Kašubsku

214

The Year 2019 in Kashubia

(Dariusz Szymikowski)

2019 год в Кашубии

(Дариуш Шимиковский)

STUDIE

Polská vojenská rozvědka a její spolupráce s 2. (zpravodajským) oddělením Hlavního štábu Československé armády v letech 1927–1936

PIOTR KOŁAKOWSKI

Instytut Historii, Akademia Pomorska w Słupsku, Polsko

The Polish Military Intelligence Service and its Cooperation with the 2nd (Intelligence) Division of the Czechoslovak Army Headquarters in the Years 1927–1936

The article discusses various aspects of the cooperation between the Polish intelligence service and the Czechoslovak 2nd Division in the interwar period. Their contacts primarily consisted of exchanges of information about Germany, and to a lesser extent about the Soviet Union. They represent a backstage for the founding and activities of the Polish military intelligence service office in Prague, which passed along messages while also tracking the Ukrainian emigration during the period of the First Czechoslovak Republic. Cooperation between the intelligence headquarters was maintained even though Poland and Czechoslovakia had political and military opinions at variance. The article systematizes, clarifies and elaborates the information that been available to date on this subject.

Key words: Polish military intelligence, 2nd Division of the Czechoslovak Army Headquarters, intelligence services cooperation

Spolupráci polské a československé rozvědky v letech 1927–1936 se v polské historiografii věnovalo hodně prostoru. Vyplyvá to mj. z faktu, že dokumenty 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády nebyly v roce 1939 zničeny, jak k tomu došlo v případě dokumentace československé vojenské rozvědky. Toto vážné zanedbání ze strany velení polské rozvědky stálo po převzetí archivu německými zpravodajskými službami, následně komunistickým Polskem a Sovětským svazem, životy mnoha jejích spolupracovníků.

Otázku spolupráce polské a československé rozvědky v meziválečné době jako první široce představil Henryk Bułhak ve studii vydané v 70. letech 20. století.¹ Mnohem později na tato bádání navázal Piotr Kołakowski,² který nejenže svá zjištění rozšířil o otázku průběhu zpravodajské konference, ale vykročil i mimo ně, aby představil i další aspekty styku obou zpravodajských oddělení. Týkaly se mj. okolností vzniku a činnosti mimořádně důležitého zpravodajského a pozorovacího pracoviště v Praze s krycím jménem „Olaf“. Kromě zajišťování spojení mezi rozvědnými centrály se věnovalo intenzivní kontrarozvědné a rozvědné činnosti jak ve východním, tak i západním směru. Autor zároveň představil další projevy spolupráce polské a československé vojenské rozvědky. Problematiku součinnosti rozvědek Polska a Československa v omezené míře popsal rovněž Andrzej Misiuk³ a poněkud obsáhleji Henryk Ćwiąk,⁴ který de facto nepřesáhl dřívější zjištění Henryka Bułhaka a Piotra Kołakowského. V malé míře se touto otázkou zabíral Leszek Gondek⁵ a Władysław Kozaczuk⁶ – autoři první monografie věnované působení

1 Henryk BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej 1975, č. 11, s. 97–146.

2 Piotr KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowo-polityczne 1918–1939*, Warszawa 2007 (wyd. II 2009), s. 327–355; Idem, *Działalność placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Głównego WP „Olaf” w Pradze w latach 1930–1934*, Przegląd Wschodni 2006, č. 4, s. 761–771. Některé protokoly ze zpravodajských konferencí polského a československého 2. oddělení byly zveřejněny v publikaci: *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe 1921–1938 w dokumentach wywiadu i dyplomacji II Rzeczypospolitej*, Piotr Kołakowski (ed), Warszawa 2018, passim.

3 Andrzej MISIUK, *Služby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, s. 117–118; Idem, *Sojusze wywiadowcze II Rzeczypospolitej w latach 1918–1939*, Zeszyty Historyczne (Paryž) 1995, č. 114, s. 123–126.

4 Henryk ĆWIAK, *W tajnej służbie II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2009, s. 280–306; Idem, *Z dziejów tajnej współpracy polsko-czechosłowackiej w okresie międzywojennym*, in: Piotr Kołakowski – Andrzej Peplowski (eds.), *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*, Kraków 2011, s. 247–258.

5 Leszek GONDEK, *Wywiad polski w III Rzeszy 1933–1939*, Warszawa 1978 (wyd. II 1982), s. 222.

6 Władysław KOZACZUK, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918–1939*, Warszawa 1967 (wyd. II 1999), s. 176–179.

polské vojenské rozvědky v Německu. Tuto problematiku v obecných rysech popsal Marek Piotr Deszczyński⁷ v práci věnované postoji Druhé Polské republiky vůči československému sousedovi v letech 1938–1939 a Jerzy Kupliński⁸ v práci o vojenských kontaktech obou států v tomto období. Čeští historikové se ve svých publikacích v podstatě odvolávají na zjištění polských badatelů.⁹

Cílem tohoto článku je systematicky představit polsko-československou zpravodajskou kooperaci v letech 1927–1936. Obsahuje jak obecný popis zpravodajských konferencí v chronologickém sledu, které tvořily základ spolupráce obou 2. oddělení a umožňovaly přímý styk důstojníků zpravodajských služeb Polska a Československa, tak i dalších aspektů, aby vznikl co nejkompletnější obraz rozvědné spolupráce. Pamatujme, že kromě zbrojní kooperace hrála spolupráce rozvědek ve vojenských kontaktech mezi Varšavou a Prahou v meziválečném období nejdůležitější roli.

Počátky spolupráce polské a československé rozvědky byly velmi obtížné kvůli napjatým politickým vztahům mezi oběma státy. I přes nepříznivé podmínky dané špatnými vztahy obou zemí učinil první kroky k navázání vzájemných kontaktů pplk. Čeněk Haužvic, tehdejší šéf československé vojenské rozvědky,¹⁰ již začátkem roku 1921. Nepřinesly žádný efekt, protože z politických důvodů ani nemohly. Možnost kooperace negativně ovlivnil útok československých vojsk na Těšínské Slezsko a pro Polsko nevýhodné řešení tohoto územního sporu v roce 1920, také negativní postoj Prahy během bojů Polska s bolševiky a rivalita obou států ve snaze zaujmout dominantní roli ve středovýchodní Evropě. Další nabídka ke zpravodajské spolupráci vyšla z polské strany. V prosinci 1923 se velitel 2. oddělení plk. Michał Bajer prostřednictvím vojenského ataše v Praze pplk. Antoniego Trzaski-Durského obrátil na československou „dvojku“ s návrhem výměny informací o německém vojenském potenciálu.¹¹ Za navázáním informační spolupráce s vojenskou rozvědkou ČSR a zmírněním negativního postoje 2. oddělení k československému

7 Marek Piotr DESZCZYŃSKI, *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939*, Warszawa 2003, s. 79–81.

8 Jerzy KUPLIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe od wiosny 1938 do jesieni 1939 roku*, Gdańsk 1977, s. 290–299.

9 Srov. Jiří FRIEDL, *Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády za druhé světové války*, Praha 2005, s. 28–31 (polské vydání: *Na jednym froncie. Czechosłowacko-polskie stosunki wojskowe 1939–1945*, Gdańsk – Warszawa 2011, s. 35–39).

10 P. KOŁAKOWSKI, *Miedzy Warszawą a Pragą*, s. 327.

11 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dále jen: AAN), fond Sztab Główny w Warszawie (dále jen: Sztab Główny), 616/48, dopis plk. Bajera pplk. Trzaski-Durskému ze dne 18. 12. 1923.

sousedovi stál náčelník hlavního štábu polské armády¹² gen. Stanisław Haller. Avšak velení československé „dvojky“ o polskou nabídku neprojevalo zájem. Teprve v březnu 1924 Hlavní štáb branné moci ČSR souhlasil s navázáním kontaktů s polským 2. oddělením. Bylo dohodnuto, že informace se budou předávat prostřednictvím vojenských atašé.¹³

První informace o Německu obdržela polská vojenská rozvědka od československé „dvojky“ v květnu 1924 prostřednictvím pplk. Trzaski-Durského. Plk. Bajer je zhodnotil velmi kriticky a doporučil oficiálnímu představiteli polské armády v Praze informovat československý hlavní štáb, že „za bezvýznamný materiál [...] nemůže očekávat výměnu zpráv“. V důsledku toho vzájemné kontakty uvázly ve slepé uličce.¹⁴ Zdůrazněme, že navázání spolupráce bezpochyby neprospl fakt, že v první polovině 20. let rozvědky vedly dosti intenzivní činnost namířenou proti sobě navzájem.

Záležitost spolupráce mezi zpravodajskými odděleními obou států nadnesli vojenští činitelé ČSR u příležitosti rozhovorů, které iniciovali, aby navázali operaci, ale i materiální a technickou spolupráci s polskou armádou. V březnu 1925 tuto otázku otevřel v rozhovoru s plk. Bajerem československý vojenský atašé ve Varšavě gen. Kamil Holý, který představil návrh trvalých kontaktů mezi štáby. Podobné návrhy podávali důstojníci hlavního štábu ozbrojených sil Československé republiky oficiálnímu zástupci polské armády v Praze. V polovině roku 1926 varšavské ústředí 2. oddělení usoudilo, že spolupráce rozvědek by měla zahrnovat nejen výměnu informací o Německu, ale i radiorozvedku a pomoc polským agentům v překračování německo-československé hranice. Současně bylo rozhodnuto upustit od dřívějšího nápadu rozdělení německé říše na dvě zóny působnosti.¹⁵ Bylo to sice opodstatněné rozhodnutí, protože by to na jednu stranu omezilo práci polské „dvojky“, ale na druhou stranu by ji učinilo závislou na československé rozvědce, k níž neměla naprostou důvěru. Varšavský projev silících tendencí k vojenskému sblížení s Československem nepochybně vycházel z prohlubující se sovětsko-ně-

12 Do roku 1928 Generální štáb Polské armády. V článku je ovšem všude používán název Hlavní štáb Polské armády, který platil v letech 1928–1939.

13 H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków polsko-czechosłowackich w latach 1921–1927*, Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej 1969, č. 5, s. 121; P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 328.

14 Ibidem.

15 Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie (dále jen: CAW), fond Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) Wojska Polskiego (dále jen: Oddział II SGWP), I.303.4.4615, spolupráce polského a československého 2. oddělení z července 1926.

mecké spolupráce a podepsání dohod v Locarnu v říjnu 1925, které posílily postavení Berlína, a pravděpodobně také na nátlak francouzské strany.

Ke skutečnému přelomu v rozhovorech o spolupráci vojenských rozvědek obou států došlo na jaře 1927. Dne 22. března pplk. Bigo hovořil se šéfem československé „dvojky“ plk. Františkem Kammem o návrhu společné zpravodajské konference v hlavním městě Polska, s nímž sám začátkem měsíce přišel. Měla se týkat následujících témat: a) výměny názorů na vlastní a nepřátelskou situaci, b) upřesnění názorů na Německo jako činitele politického, hospodářského a vojenského ohrožení; c) stanovení hlavních rysů budoucí spolupráce a výměny informací.¹⁶ Pplk. Kamm polskému vojenskému atašé odpověděl, že českoslovenští důstojníci 2. oddělení do Varšavy přijedou v civilu. Prosil, aby setkání bylo důvěrné a bez oficialit. Velitel vojenské rozvědky ČSR během rozhovoru s pplk. Bigem představil návrh na uspořádání dvou zpravodajských konferencí během roku, které se měly konat na jaře a podzim, jednou v Polsku a jednou v Československu, což bylo rozumným požadavkem.¹⁷ Nezávisle vedl podobné rozhovory o otázce příjezdu československých důstojníků do Varšavy vojenský atašé pplk. Rudolf Viest (tuto funkci zastával v letech 1925–1929).

Ve dnech 26.–29. dubna 1927 se ve Varšavě konala úvodní mezištábní konference. Pořadateli byli pplk. Wincenty Kowalski, pplk. Feliks Kwiatek a pplk. Jan Bigo. Za českou stranu se zúčastnili pplk. Sergěj Ingr, kpt. Oldřich Španiel a pplk. Viest. Neobvykle významným faktem je, že hosté přijeli bez „jakýchkoliv písemných plných mocí“, měli s sebou jen soukromý dopis náčelníka Hlavního štábu. Ucházeli se především o spolupráci s 2. oddělením, ale také o vzájemné stáže důstojníků. Polská strana naopak chtěla získat souhlas s tranzitem vojenského materiálu přes území ČSR, protože se obávala zopakování scénáře z roku 1920, kdy Praha, v době rozhodujících bojů polské armády s Rudou armádou, s jeho převozem nesouhlasila. Kromě toho měla zájem o dodávky zbraní a munice z Československa v případě ozbrojeného konfliktu s Německem nebo Sovětským svazem. Přes rozdílné postoje přinesly mezištábní rozhovory v dubnu 1927 částečný úspěch, kterým byl podpis společného protokolu o spolupráci v oblasti vzájemných důstojnických stáží (s výjimkou hlavních štábů obou armád), výměny a unifikace výzbroje, udržování spojení v době války a také předávání informací o vlastních a cizích ozbrojených silách. Nutno zmínit, že vážný nesoulad vytvářel fakt, že i přes sliby vojen-

16 AAN, fond Attachaty wojskowe, A.II/37/1, dopis pplk. Biga do veliteli 2. oddělení ze dne 23. 3. 1927.

17 Ibidem.

ských kruhů ČSR do Varšavy nepřivezli podepsanou mezištátní tranzitní smlouvu vyjednanou v roce 1925. Českoslovenští důstojníci informovali, že ministr zahraničních věcí Edvard Beneš nesouhlasil s jejím potvrzením, a zároveň slíbili, že tato záležitost bude úspěšně vyřízena během dvou týdnů.¹⁸

K první zpravodajské konferenci představitelů polské a československé rozvědky v Praze došlo ve dnech 13.–15. října 1927. Zahájila de facto odedávna požadovanou spolupráci zpravodajských služeb obou států. Důstojníci polského 2. oddělení přijeli na rozhovory v doprovodu vojenského ataše ozbrojených sil ČSR ve Varšavě, pplk. Viesta, a byli ubytováni v honosném hotelu De Sax. Polskou stranu zastupovali: šéf 3. odboru (zpravodajského) mjr. Adam Studencki a vedoucí referátu „Německo“ mjr. Kazimierz Glabisz. Za československou stranu jednali nový velitel vojenské rozvědky plk. Vladimír Chalupa, šéf rozvědné skupiny pplk. Mojmír Soukup a vedoucí německého referátu kpt. Vladimír Mayzl.¹⁹

Protože se jednalo o první zpravodajskou konferenci obou zpravodajských oddělení, podívejme se podrobněji na její průběh. Polská „dvojka“ od začátku vnímala setkání jako snahu spolupracovat a snažila se dát těmto rozhovorům formu přípravy, což jistě vyplývalo z politických důvodů. V instrukci z 5. října 1927 bylo důstojníkům jedoucím do Prahy doporučeno omezit se na všeobecnou výměnu názorů na současnou situaci v Německu a na věcné otázky. Důrazně jim byla zakázána jakákoliv výměna dokumentů. Byli rovněž připravováni na to, aby získali od československé strany maximum informací za minimálního odhalení vlastních. Kromě toho bylo navrženo, aby se protokol z konference omezil na výčet projednaných otázek, bez uvádění podrobných výsledků rozhovorů. Pořadatelé se zatím snažili vymezit pravidla spolupráce obou 2. oddělení. Setkání důstojníků vojenské rozvědky Polska a ČSR se konala v přísném utajení v konspiračním bytě v Praze a vedla se současně ve dvou skupinách – mjr. Studencki hovořil s pplk. Soukupem v přítomnosti plk. Chalupy a mjr. Glabisz s kpt. Mayzlem.²⁰

Během konference konané z iniciativy šéfa československé „dvojky“ se probíral návrh spolupráce obou 2. oddělení. Po delších diskuzích bylo dohodnuto, že kontakty rozvědek nebudou trvalého charakteru, ale nárazové. V případě obtížných a nákladných úkolů, jako například získání operačních nebo mobilizačních

18 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe 1921–1938*, dokument č. 57, s. 155–159.

19 AAN, fond Sztab Główny, 616/48, zpráva mjr. Studenckého o průběhu polsko-československé zpravodajské konference v Praze ze dne 20. 10. 1927; *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe 1921–1938*, dokument č. 67, s. 175–177; H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko – czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 98.

20 Ibidem, s. 97–98; P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 330–331.

plánů, kontaktů ve zbrojním průmyslu nebo ve výzkumných ústavech měly obě rozvědky spolupracovat. Současně bylo konstatováno, že zamítnutí návrhu spolupráce na konkrétní operaci jednou stranou nevyvrací možnost součinnosti v jiných záležitostech.²¹

V kontextu rozhovorů, které v Praze vedl šéf 3. zpravodajského odboru polského 2. oddělení, byly rovněž důležité postřehy mjr. Glabisze, vedoucího evidenčního referátu „Německo“. Vyplývalo z nich, že československá „dvojka“ se zajímala především o zbrojní průmysl v Německu. Snažila se také penetrovat ústřední vojenské instituce tohoto státu. Značné úsilí vynakládala vojenská rozvědka ČSR na zkoumání otázek souvisejících s doktrínou a školením Reichswehru. Problematika mírové organizace a dislokace, včetně početních stavů vojsk byla – z pohledu mjr. Glabisze – československou stranou zanedbávaná.²² Citujme část jeho zprávy z konference: „Celkově se naše názory na jednotlivé oblasti shodují, přičemž jsem zjistil, že Češi mají k dispozici pro nás neznámé a důležitější detaily jen v oblasti železnic, letectva a průmyslu. V dalších odvětvích jsme prozatím byli [...] téměř výhradně stranou dávající.“²³ Důležité bylo tvrzení mjr. Glabisze, že československé 2. oddělení, stejně jako polské, zažívalo v poslední době obtíže vyplývající ze zrušení Mezinárodní kontrolní komise v Německu, odkud získávalo informace, a také z oslabení spolupráce se zpravodajskými službami Francie.²⁴

Ačkoliv všeobecný dojem z průběhu konference měli polští důstojníci pozitivní, k dalšímu setkání zástupců obou 2. oddělení došlo až v září 1928. Tato téměř roční pauza byla způsobena politickými okolnostmi, s nimiž souvisí i nedostatečné těsnější sblížení na vojenské úrovni.²⁵ Konference se konala v Zakopaném. Rozhovory měly jak evidenční, tak i rozvědnou povahu. Polská „dvojka“ zpřístupnila k náhledu práce o manévrech a rozpočtu německé armády v roce 1927, také mapu zobrazující rozmístění letišť a přistávacích ploch. Československá strana zase předložila velmi zajímavou studii o pravděpodobné organizaci jednotlivých druhů německých zbraní v případě války. Kromě toho polské důstojníky seznámila s pracemi o manévrech, rozpočtu, letectvu, železnicích a také chemickém průmyslu. Úda-

21 Ibidem, s. 331; AAN, fond Sztab Główny, 616/48, zpráva mjr. Studenckého o průběhu polsko-československé zpravodajské konference v Praze ze dne 20. 10. 1927.

22 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 331.

23 AAN, fond Sztab Główny, 616/48, zpráva mjr. Glabisze ze zpravodajské konference Praze ze dne 19. 10. 1927.

24 Ibidem; H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko – czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 98.

25 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 332.

je o bojové sestavě Reichswehru, dislokaci Schupo (Schutzpolizei), výrobě chemických továren v blízkosti hranic s ČSR, obrněných vlacích a vozech a nových vynálezech se shodovaly s informacemi, jež mělo k dispozici 2. oddělení. Mjr. Glabisz, který hovořil s kpt. Mayzlem, získal dojem, že v poslední době československá „dvojka“ nezískala informace, které by měly větší význam. Během rozhovorů bylo dohodnuto, že výměna rozvědných materiálů proběhne prostřednictvím vojenských atašé v Praze a ve Varšavě ještě v roce 1928.²⁶

Začátkem roku 1929 ovšem vedení 2. oddělení hlavního štábu polské armády dospělo k přesvědčení, že „kooperace není upřímná“, protože mělo údajně získat důkazy svědčící o „falešné hře“, kterou vede vojenská rozvědka ČSR. Tuto informaci získal náčelník hlavního štábu gen. Tadeusz Piskor od tehdejšího šéfa 2. oddělení pplk. Tadeusze Schaetzla. Ve zprávě však nebyly uvedeny žádné konkrétní důvody pro potvrzení tohoto názoru. Šéf polské vojenské rozvědky současně zdůraznil, že následující zpravodajská konference tuto záležitost vysvětlí, protože se budou hodnotit nové záležitosti.²⁷ Tento názor byl s největší pravděpodobností ovlivněn nízkým hodnocením kvality materiálů, jež Poláci získali od československé strany na konci roku 1928, a zprávami přicházejícími do ústředí polské vojenské rozvědky o snahách Československé republiky udržet s Německem co možná nejlepší vztahy.²⁸

Zpočátku byla konference plánovaná na březen 1929, nakonec proběhla ve dnech 15. a 16. července 1929 v Praze. Polskou stranu reprezentovali: šéf zpravodajského odboru mjr. Adam Studencki a vedoucí referátu „Německo“ mjr. Antoni Rosner; československou stranu zastupoval plk. Soukup a kpt. Mayzl. Během této konference se projednávala bojová sestava Reichswehru, paramilitární organizace, zbrojní průmysl, počet a nové typy letadel a výstavba železniční sítě v německém Slezsku. Povšimněme si, že informace československého 2. oddělení byly hodnoceny zástupci polské „dvojky“ kriticky.²⁹

26 Ibidem; H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 102.

27 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 333.

28 V roce 1930 se o informacích předávaných československou rozvědkou negativně vyjádřil také vedoucí studijní buňky (analyzující zprávy o Německu) mjr. Antoni Szymański. V témže roce se rovněž nekonala zpravodajská konference obou rozvědek. Je nutné zdůraznit, že během roku 1930 se dobře vyvíjely vztahy mjr. Krzymowského, stojící v čele rozvědky v Praze, s důstojníky československých zpravodajských služeb a od roku 1931 se kontakty rozvědek obou států dostaly na vyšší úroveň. Ibidem, s. 335.

29 H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 104–105. Podle Henryka Bułhaka se jednalo o druhou zpravodajskou konferenci 2. oddělení.

Důležité rozhovory se vedly druhý den konference. Tehdy mjr. Studencki poukázal na to, že československé úřady podporují ukrajinské organizace, jejichž činnost byla namířená proti Druhé Polské republice. Plk. Soukup s tímto nařčením nesouhlasil a snažil se vysvětlit, že je nepravdivé. Kromě toho podotkl, že polská strana podporuje slovenské separatisty. Mjr. Studencki představil konkrétní příklady podpory ze strany československých politických činitelů a vojenské rozvědky ukrajinských nacionalistů, v případě akce organizované slovenskými separatisty upozornil na „nepoměr těchto dvou problematik ve smyslu jejich škodlivosti.“ Současně slíbil, že po návratu do vlasti daný problém prozkoumá a postará se o přerušení akcí na podporu slovenských separatistů. Studencki zdůraznil, že podpora Ukrajinců ztíží dohodu a spolupráci zpravodajských služeb Polska a Československa. Plk. Soukup ve své odpovědi vyjádřil souhlas s příjezdem polského důstojníka do Prahy, který by situaci na místě prozkoumal.³⁰

Souhlas s vytvořením důstojnického pracoviště 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády v Československu byl ve spolupráci rozvědek obou států přelomovým okamžikem. Pracoviště, jež neslo krycí jméno „Olaf“, vzniklo 1. ledna 1930 v rámci velvyslanectví Polské republiky v Praze a jeho vedoucím byl jmenován mjr. Jerzy Krzymowski. Zpočátku podléhalo kontrarozvědce a od 27. října 1932 referátu „Západ“ (rozvědka zaměřená na Německo).³¹ Mjr. Krzymowski realizoval také úkoly pro expozituru č. 2 zpravodajského oddělení, která se věnovala diverzním akcím, k čemuž využívala krycího jména „Taras“. Pracoviště plnilo roli verbovací a zpravodajskou. Zabývalo se hlavně rozpracováním ukrajinských organizací a poskytováním informací z německého směru. Mjr. Krzymowski, na což je třeba upozornit, plnil funkci styčného důstojníka mezi ústředními rozvědkami Polska a Československa. Pracoviště „Olaf“ bylo rovněž využíváno k invigilaci polských opozičních politiků pobývajících v ČSR, velmi úspěšně penetrovalo ukrajinské organizace v ČSR a předávalo centrále mnoho cenných informací o jejich činnosti.³²

Vedoucí pracoviště „Olaf“, mjr. Krzymowski v prvé řadě v souladu obdrženými pokyny usiloval o co nejlepší styky s důstojníky československého 2. oddělení, které se již během roku 1930 vyvíjely poměrně dobře, zvláště pak s plk. Soukupem.

Ve skutečnosti to však bylo třetí setkání důstojníků vojenské rozvědky obou států, neboť první se konalo v Praze a druhé v Zakopaném. Ibidem, s. 104.

30 CAW, fond Oddział II SGWP, I. 303. 4. 2345, studie o činnosti pracoviště „Olaf“ z 8. 10. 1932.

31 CAW, fond Oddział II SGWP, I. 303.4.2200, seznam rozvědných pracovišť referátu „Západ“, bez datace

32 Více o tom srov. P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 334; Idem, *Działalność placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Głównego WP „Olaf“*, s. 761–771.

Podle rozkazu šéfa 2. zpravodajského odboru pplk. Stefana Mayera připravil jeho setkání se šéfem „dvojky“ pplk. Tadeuszem Pelczyńským. Připomeňme, že Soukup, který byl (jak již bylo uvedeno) zástupcem velitele 2. oddělení gen. Chalupy, fakticky řídil československou vojenskou rozvědku a také měl zásadní vliv jak ve vojenských, tak i politických kruzích ČSR.

V červnu 1931 tehdejší vojenský atašé v Praze, mjr. Andrzej Czerwiński, předal oficiální pozvánku šéfovi Hlavního štábu československých ozbrojených sil, gen. Syrovému, na konferenci (po dvouleté odmlce) zástupců zpravodajských služeb obou států ve Varšavě.³³ K setkání došlo ve dnech 2. a 3. července 1931. Polskou stranu reprezentoval vedoucí referátu „Německo“ mjr. Józef Skrzydlewski a jeho spolupracovníci kpt. Wacław Berka, kpt. Jan Milewski a kpt. Kazimierz Zboiński. Za československou stranu zásadní rozhovory vedl mjr. Rudolf Bulandr – vedoucí německého referátu. Zdůrazněme, že setkání se poprvé účastnil šéf polské vojenské rozvědky pplk. Pelczyński, který se setkal s plk. Soukupem. Na konferenci se hovořilo o organizačních a rozvědných záležitostech spojených s udržováním spojení mezi polskou a československou vojenskou rozvědkou a zpravodajských záležitostech. Zvláštní pozornost byla věnována také nejdůležitějším německým vojenským organizacím a rovněž změnám v organizaci Reichswehrministeria a motorizaci týlových jednotek, technických jednotek jezdeckta a výzbroji pěchoty.³⁴ Na zpáteční cestě do Prahy českoslovenští důstojníci 2. oddělení navštívili expozituru č. 4 v Katowicích, což svědčilo o rostoucí důvěře k nim ze strany vedení polské „dvojky“.

Vzpomeňme ještě, že červencová konference zástupců vojenských rozvědek Polska a Československa definitivně přesvědčila plk. Soukupa o značných výhodách vyplývajících ze spolupráce s 2. oddělením Hlavního štábu Polské armády. „Od té doby se datuje čím dál vřelejší vztah k nám. Plk. Soukup se snaží o co nejširší výměnu materiálů mezi rozvědkami, dokonce navrhuje úzkou spolupráci v konkrétních případech vedení nějaké špionážní aféry.“³⁵ Plk. Soukup měl slova uznání, pokud se jednalo o poznatky získané polskou „dvojkou“.

V roce 1932 proběhla dokonce tři zpravodajská setkání polských a československých důstojníků 2. oddělení, což jasně svědčilo o dynamice spolupráce. První se konalo v Praze ve dnech 7.–11. ledna. Za polskou stranu se ho účastnil vedoucí referátu „Německo“ mjr. Skrzydlewski. Československou vojenskou rozvědku za-

33 CAW, fond Oddział II SGWP, I.303.4.7621, informace, kterou předal mjr. Czerwiński československému šéfovi Hlavního štábu, gen. Syrovému, ze dne 15. 6. 1931.

34 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 85, s. 219–222.

35 CAW, fond Oddział II SGWP, I. 303. 4. 2345, studie o činnosti pracoviště „Olaf“ z 8. 11. 1932.

stupovali mjr. Bulandr, kpt. Šiman a také částečně pplk. Václav Lysák. Předmětem konference byly otázky týkající se mírové organizace německé armády, zbrojního průmyslu, letectva a opevnění ve Slezsku. Pořadatelé hovořili také o problematice mobilizace německé armády.³⁶ Mjr. Skrzydlewski se diskuzi na toto téma vyhnul a konstatoval, že nemůže představit polské kalkulace, protože nespádají do rozsahu prací referátu „Německo“. Během konference došlo rovněž i na výměnu zpravodajských materiálů. Nutno podotknout, že československá vojenská rozvědka polské „dvojce“ zpřístupnila několik hodnotných prací o Grenzschutz, Bahnschutzu a německém pokusném táboře „Tomka“ v Sovětském svazu, v němž se prováděly zkoušky s bojovými plyny. Tento materiál pocházel z let 1930–1931 a podle hodnocení Skrzydlewského byl velmi zajímavý.³⁷ Druhé oddělení polského hlavního štábu také obdrželo hodnotný soupis údajů o výrobě nových zbraní. Za zmínku stojí, že československá „dvojka“ měla zpravidla lepší informace o německém zbrojním průmyslu díky intenzivním hospodářským kontaktům mezi ČSR a Německem. Lednovou konferenci v Praze mjr. Skrzydlewski hodnotil velmi vysoko, zdůrazňoval také srdečnou pohostinnost organizátorů. Během návštěvy na rozloučnou šéf československého 2. oddělení gen. Chalupa vyjádřil přání, aby „naše spolupráce zahrnovala stálou výměnu informací“³⁸ i mimo konferenci.

Následující zpravodajská konference v roce 1932 se opět konala v Praze ve dnech 2.–5. července a stejně jako předešlá probíhala ve velmi přátelské atmosféře. Polskou stranu zastupoval mjr. Skrzydlewski a částečně pplk. Mayer, který vedl rozhovory přísně rozvědného charakteru. Za československé 2. oddělení se účastnil mjr. Bulard, kpt. Šiman a také pplk. Lysák a pplk. František Dastych.³⁹ Diskutovali o otázkách nového zbrojení, opevnění u Odry, vojenských organizacích, mobilizačních možnostech a hlavně o změnách, které nastaly v organizaci německé armá-

36 AAN, fond Sztab Główny, 616/145, zpráva o průběhu konference konané v Praze ve dnech 7.–11. ledna 1932 z 23. 1. 1932; H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 113.

37 Výměna informací mezi ústředími zpravodajských služeb Polska a Československa zahrnovala v omezené míře otázky o vojenském potenciálu SSSR a německo-sovětské vojenské spolupráci. Šífeji srov. P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 339–340.

38 AAN, fond Sztab Główny, 616/145, zpráva o průběhu konference konané v Praze ve dnech 7.–11. ledna 1932 z 23. 1. 1932.

39 Ve zprávě z konference mjr. Skrzydlewski konstatoval, že se za československou stranu účastnil ještě jeden důstojník, „jehož jméno jsem nezjistil, nástupce mjr. Bulandra, který odchází do funkce štábního důstojníka, který spolupracuje s šéfem hlavního štábu“. Všechno nasvědčuje tomu, že tím důstojníkem byl pravděpodobně kpt. Bohuslav Procházka, který v následujících letech vedl německý referát – evidenční v 2. oddělení československých ozbrojených sil. *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 93, s. 248.

dy. Tento problém de facto ovládl konferenci a „byl pro Čechy mimořádné žádaný“, protože na toto téma disponovali poměrně četnými útržkovitými informacemi, jež se shodovaly s informacemi polské „dvojky“.⁴⁰ Skrzydlewski předal důstojníkům československé vojenské rozvědky 7 prací a dokumentů. Výměnou za to dostal 24 dokumentů. Dle mjr. Skrzydlewského mělo 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády i nadále lepší informace v otázkách organizace a motorizace německé armády, opevnění a mobilizace jednotek bránících hranice. Československá rozvědka disponovala zajímavými informacemi pouze v oblasti průmyslu a výzbroje Reichswehru.⁴¹

V září 1932 přijelido Varšavy plk. Soukup a kpt. Šiman z evidenčního referátu. Byl to poslední pobyt zástupců náčelníka československé vojenské rozvědky v Polsku, během něhož navštívil mj. obě západní expozitury: č. 3 v Bydhošti a č. 4 v Katovicích. Pobyt plk. Soukupa *de facto* znamenal zlom „v jeho vztahu k nám“. V oficiálních rozhovorech s důstojníky polské „dvojky“ konstatoval, že „z hlediska rozvědky stojíme bezpodmínečně výše než oni a jsme ideálem, o nějž se bude snažit v organizaci u sebe.“⁴²

Rok 1933 přinesl další užší spolupráci zpravodajských služeb Polska a Československa. Kontakty obou rozvědných ústředí se výborně rozvíjely, přestože mezi Varšavou a Prahou nebyla uzavřena politicko-vojenská smlouva. Ve dnech 12. a 13. ledna 1933 se konala v sídle 2. oddělení československého hlavního štábu další zpravodajská konference. Za polskou stranu se jí zúčastnili vedoucí referátu „Německo“ mjr. Skrzydlewski, šéf 3. studijního odboru mjr. František Demel a jeho tajemník mjr. Sobociński a jednotliví referenti z referátu „Německo“, kteří byli „povolávání podle projednávaných témat“. Rozhovorů se také částečně účastnili šéf 2. zpravodajského odboru plk. Mayer a pplk. Józef Englicht plnící funkci zástupce šéfa vojenské rozvědky, který zahajoval konferenci. Československé 2. oddělení zastupovali: pplk. Lysák a kpt. Procházka. Na konferenci se na základě českých informací probíraly především manévry německé armády, jež se konaly na podzim 1932 u Odry. Podle hodnocení československých důstojníků 2. oddělení bylo jejich cílem analyzovat plán případné války Německa ve spojení se Sovětským svazem proti Polsku a ČSR za neutrality Francie. Během konference se diskutovalo o otázce související s organizací, úkoly, výzbrojí Grenzschatzu a jeho spolupráce s Reich-

40 AAN, fond Sztab Główny 616/145, zpráva o průběhu konference konané v Praze ve dnech 2.–5. července 1932 z 11. 7. 1932.

41 Ibidem.

42 CAW, fond Oddział II SGWP, I. 303.4.2345, studie o činnosti pracoviště „Olaf“ ze dne 8. 11. 1932.

swehrem. Probírala se také otázka celní stráže a mobilizačního potenciálu Německa. V závěrečných výstupech se konstatovalo, že není nutné se nyní obávat ohrožení ze strany tohoto státu. Byla otevřena také problematika motorizace vojska, zbrojního průmyslu a vojenské organizace a opevnění. Z důvodu nedostatku času nebyla probírána problematika letectva. Polské 2. oddělení předalo československé rozvědce 14 prací, mj. včetně zpracování organizace Waffenamtu, velitelství pěší a jezdecké divize, leteckého průmyslu v roce 1932, spolupráce armády s chemickým průmyslem nebo také soupis řádů Reichswehru. Výměnou za to získalo sedmnáct prací, soupisů a dokumentů. Podle mjr. Skrzydlewského si zvláštní pozornost zasluhoval materiál Infanterie-Schnellbrücke s fotografiemi.⁴³ Ve shrnutí obsaženém ve zprávě z konference vedoucí referátu „Německo“ konstatoval: „Češi prokázali velkou ochotu s námi spolupracovat, dělí se s námi o zprávy; což nepochybně zdůrazňuje jejich upřímnost k nám.“ Bylo vyzpozorováno, že zástupci československého 2. oddělení soustředili „zásadní pozornost“ na shromažďování co možná nejvíce údajů o mobilizačních možnostech Německa, včetně Grenzschatzu. V tomto kontextu můžeme zmínit, že polská strana si v tomto směru zachovala určitý odstup z důvodu probíhajících prací v ústředí na mobilizačním plánu „Organisations-Kriegsspiel“, který se podařilo získat prostřednictvím berlínského pracoviště „In. 3“. Lednová konference z roku 1933 doplnila údaje polské „dvojky“ o organizaci automobilových jednotek a motorizaci dělostřelectva, také umožnila uspořádat některé otázky o Grenschutzu.⁴⁴

Na tomto místě je nutno zdůraznit, že dobře se vyvíjející spolupráce mezi 2. oddělením polského a československého hlavního štábu velice znepokojila zpravodajské služby Německa. Také sovětská strana byla zpravena o stycích rozvědek obou států.⁴⁵

Nezapomínejme, že spolupráce polské a československé vojenské rozvědky přesahovala rámec zpravodajských konferencí věnovaných vojenskému potenciálu Německa. Jako příklad může posloužit informace o dodání zbraní německým orga-

43 AAN, fond Sztab Główny, 616/145, zpráva o průběhu zpravodajské konference konané ve Varšavě ve dnech 12. a 13. ledna 1933 ze dne 16. 1. 1933; H. BUŁHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 119; P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 343.

44 AAN, fond Sztab Główny, 616/145, zpráva o průběhu zpravodajské konference konané ve Varšavě ve dnech 12. a 13. ledna 1933 ze dne 16. 1. 1933.

45 Tyto informace získalo 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády v rámci zpravodajské spolupráce s britskou rozvědkou (Secret Intelligence Service – SIS). P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 343.

nizacím v ČSR Abwehrem. Zpravodajské oddělení hlavního štábu polské armády je poskytlo československé „dvojce“. Polská vojenská rozvědka informovala nejen o trasách jejich přepravy, ale také o vlacích, jež byly k tomu využity. Naopak československá strana na žádost polské „dvojky“ poskytla informace o nákupu zbraní litovské armády v ČSR, což velmi zajímalo vojenské velení ve Varšavě.⁴⁶ Zajímavou epizodou byla žádost velení československé rozvědky z léta 1933 o poskytnutí pomoci při uvolnění kpt. Bartíka, který byl zadržen ve Vídni při verbování agenta. Ústředí polského 2. oddělení souhlasilo se společnou akcí. Pomoc polské strany měla spočívat v zajištění azylu na polském vyslanectví ve Vídni po Bartíkově útěku z vazby. Poláci mu vystavili cestovní pas, takže mohl následně odcestovat do ČSR.⁴⁷

V rámci styků mezi centrály rozvědek obou států získalo 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády od československé strany cenný materiál radiorozvědky. Byl mimořádně důležitý pro práci polské šifrovací kanceláře, protože jednotlivé odposlechové stanice nebyly schopny zvládnout činnost německých vysílacích a přijímacích rozhlasových stanic, zvláště v jižní části této země.

V roce 1933 se konala ještě jedna zpravodajská konference obou vojenských rozvědek. Proběhla ve dnech 26.–28. června v Praze. Polskou stranu již tradičně zastupoval mjr. Skrzydlewski, československou zase mjr. Procházka a kpt. Šiman. Během rozhovorů se probíraly otázky týkající se organizačních změn, školení, motorizace německé armády, také letectva, opevnění, paramilitárních organizací a aktuálního stavu německo-sovětské vojenské spolupráce. Nutno podotknout, že československá rozvědka měla mnoho rozšifrovaných depeší vyšších velitelství, které obsahovaly cenné informace. Mjr. Skrzydlewski byl informován, že v poslední době měla radiorozvědka problémy s jejich zachycením, protože Němci změnili šifrovací klíč. Dozvěděl se také o ztrátě cenného agenta, který poskytoval informace z oblasti zbrojního průmyslu. Ve shrnutí z konference mjr. Skrzydlewski konstatoval, že důstojníci československé rozvědky se chovali loajálně a upřímně, mjr. Procházka nejenže dával informacím, jimiž disponovala polská „dvojka“, velkou váhu, ale také vyjádřil „úctu a obdiv k naší práci.“⁴⁸

Díky silné pozici v kruzích československé rozvědky mohl vedoucí pracoviště „Olaf“ v Praze mjr. Krzymowski dosáhnout významný cíl stanovený centrálou

46 Ibidem, s. 344.

47 CAW, fond Oddział II SGWP, I. 303.4.2342, dopis 2. oddělení mjr. Krzymowskému z 29. 8. 1933.

48 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 94, s. 252–253; H. BULHAK, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, s. 125; P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 344.

– penetrovat ukrajinské organizace. Kromě toho díky dobře fungující agentuře získal důkazy o jejich spojení s německými zpravodajskými službami. Polská rozvědka se s proměnlivou úspěšností snažila kontrolovat kurýrní cesty ukrajinské emigrace, přebírala peníze, ilegální tisk a zbraně. Podařilo se jí upozornit na některé teroristické akce na polském území plánované Ukrajinci.⁴⁹

Velkým úspěchem mjr. Krzymowského bylo na podzim 1933 převzetí Senykovy archivu, jenž obsahoval zásadní dokumenty o činnosti Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) a Ukrajinské vojenské organizace (UVO). Na žádost vedoucího pracoviště „Olaf“, který představil nezvratné důkazy o jejich úzké provázanosti s Abwehrem, důstojníci československého 2. oddělení s pomocí policie provedli prohlídky v pražských bytech hlavních ukrajinských aktivistů. Po zadržení podezřelých byly zajištěny dokumenty, které pplk. František Jandera a mjr. Josef Bartík předali polské „dvojce“. Nejdůležitější materiály se nacházely v bytě Emila Senyky, v němž byl objeven archiv. Dne 26. listopadu 1933 mjr. Krzymowski po vstupní selekci zaslal 600 stran dokumentů do Varšavy. Jak se podařilo zjistit, tyto materiály byly během dvou dní nafoceny a následně vráceny, včetně posudku polské rozvědky, 2. oddělení Hlavního štábu branné moci ČSR. V hodnocení velitele 2. odboru pplk. Mayera představovalo vydání „Senykovy archivu“ polské straně vrcholný okamžik spolupráce zpravodajských služeb obou států, s čímž lze jedinečně souhlasit.⁵⁰

Podepsání deklarace o neútočení, k němuž došlo 26. ledna 1934 mezi Varšavou a Berlínem, vyvolalo u velení československého 2. oddělení vážné obavy o rozvoj další rozvědné spolupráce s polskou „dvojkou“. Se vši určitostí to bylo výsledkem chybějící politické smlouvy a v širším kontextu i spolupráce ve vojenské oblasti obou států. Aby se vysvětlila aktuální situace, další zpravodajské konference, jež se konala ve dnech 8.–10. února 1934 ve Varšavě, se účastnil nový šéf československé „dvojky“ plk. Šimon Drgáč.⁵¹ Doprovázel ho vedoucí referátu „Německo“ mjr. Bohuslav Procházka. Za polskou stranu se konference zúčastnilo celkem devět důstojníků: velitel 2. oddělení, plk. Furgalski, jeho zástupce pplk. Englicht, mjr. Skrzydlewski, mjr. Sobociński, mjr. Krzymowski, kpt. Świtkowski, kpt. Szpadrowski,

⁴⁹ Ibidem, s. 345.

⁵⁰ Ibidem, s. 346.

⁵¹ Návštěva šéfa 2. oddělení ČSR v Polsku byla naplánovaná ještě v roce 1933. V lednu následujícího roku se objevil nápad vyslat do Varšavy také gen. Karla Husárka, který plnil funkci prvního zástupce šéfa Hlavního štábu. Odpovídal za práci 2. oddělení a 3. oddělení. AAN, fond Sztab Główny, 616/145, dopis vojenského atašé pplk. Czerwińskiego 2. oddělení ze dne 20. 1. 1934.

kpt. Sierszyński a kpt. Bobiński.⁵² Během rozhovorů nebyly opomenuty politické otázky spojené s obratem v polsko-německých vztazích. Plk. Teodor Furgalski však ujistil plk. Drgáče o ochotě pokračovat ve spolupráci mezi vojenskými rozvědkami obou států. Byla to zásadní deklarace ze strany šéfa 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády. Kromě toho polští důstojníci zdůrazňovali, že Polsko bude nadále pokračovat ve své dosavadní zahraniční politice. Kriticky se vyjadřovali o postoji Francie, především kvůli její podpoře koncepce Paktu čtyř. Ostře kritizovali také Benešovu diplomatickou činnost ve vztahu k středoevropským otázkám.⁵³

Na konferenci však převládala přísně vojenská témata, která byla projednávána podle „českého dotazníku“. V případě Reichswehru se srovnávaly útržkovité zprávy obou stran o uskutečněných, případně plánovaných organizačních změnách vojenského velení, jednotek a dislokačních změnách. Mnoho prostoru bylo věnováno těžkému dělostřelectvu, obrněným vozidlům a tankům. Diskuze do značné míry potvrdila údaje polského 2. oddělení o probíhající výstavbě německé armády. Podle československé strany měl být Reichswehr od 1. dubna 1934 rozšířen na 21 divizí. Ohledně mobilizačních příprav byla analyzována informace o náborovém aparátu a také organizace školení záloh. Bylo zjištěno, že od druhé poloviny roku 1933 školení v jednotlivých jednotkách Reichswehru trvalo 3 měsíce a pro členy SA a SS měsíc. Nesmírně zajímavou věcí byla diskuze nad otázkami mobilizace vyšších jednotek na základě dokumentu „Organisations-Kriegspiel“, jenž varšavskému ústředí rozvědky předal mjr. Jerzy Sosnowski, vedoucí pracoviště „In. 3“ v Berlíně, což lze považovat za jeden z největších úspěchů polské rozvědky v Německu. Nezávisle na této problematice se diskutovalo také na základě československého materiálu o Grenzschutz.⁵⁴

Na konferenci se probírala také otázka letectva, byly zjištěny navýšené výrobní možnosti německých továren a počet vyškolených pilotů se odhadoval přibližně na 600. Kromě toho byla otevřena problematika spojená s vyzbrojením armády, zbrojním průmyslem a organizací a dislokací jednotek SA a SS. Došlo také na výměnu rozvědných materiálů a vlastních zpracování zpravodajskými službami

52 CAW, fond Oddział II SGWP, I.303.4.145, zpráva z průběhu konference s představiteli českého 2. oddělení konané ve Varšavě ve dnech 8.-10. února 1934 ze dne 5. 3. 1934.

53 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (dále jen: VÚA-VHA), fond Vojenská kancelář prezidenta republiky (dále jen: VKPR), 1934, čj. 382, kar. 127, informace gen. Chalupy ze dne 18. 2. 1934.

54 CAW, fond Oddział II SGWP, I.303.4.145, zpráva z průběhu konference s představiteli českého 2. oddělení konané ve Varšavě ve dnech 8.-10. února 1934 ze dne 5. 3. 1934; VÚA-VHA, fond VKPR, 1934, čj. 120, kar. 126, poznámka ze dne 9. 3. 1934.

obou států. Zvláštní pozornost si zasluhuje předání fragmentů mobilizačního plánu „Organisations-Kriegsspiel“ v počtu 311 stran československé straně, čímž nejen francouzská rozvědka, ale i 2. oddělení československého hlavního štábu získalo od polské „dvojky“ tento mimořádně důležitý dokument. Jak polská strana, tak i československá hodnotily výsledky této konference velmi kladně.⁵⁵

I přes politické spory mezi Varšavou a Prahou československé 2. oddělení nadále podporovalo spolupráci s polskou „dvojkou“, protože si dobře uvědomovalo výhody plynoucí z těchto styků. Vedoucí pracoviště „Olaf“ informoval centrálu polské vojenské rozvědky, že během soukromých rozhovorů kritizovali důstojníci československého 2. oddělení Benešovu zahraniční politiku. Dne 26. března šéf 2. odboru (zpravodajského) pplk. Mayer doporučil vedoucímu pracoviště „Olaf“ vyhýbat se rozhovorům na politická témata a soustředit se pouze na podstatné záležitosti související se spoluprací obou rozvědných služeb.⁵⁶ Postoj, který zaujal šéf 2. zpravodajského odboru, byl správný. Nutno připomenout, že věcný základ pro širší a trvalou součinnost vojenských rozvědek Polska a Československa představovala politická dohoda.

Na tomto místě zmiňme „silný dojem“, jaký u československé „dvojky“ vyvolalo zadržení „špionážního esa“ mjr. Sosnowského Němci 27. února 1934 (Sosnowski vedl berlínské pracoviště polské zpravodajské služby „In. 3“). Důstojníci byli překvapeni tak hlubokou penetrací ústředních vojenských institucí v Německu ze strany polského 2. oddělení. Z informací předaných mjr. Krzymowským varšavské centrále vyplývá, že vojenská rozvědka ČSR se o Sosnowského případ velmi zajímala, čemuž se nelze divit vzhledem na ohlasy celé špionážní aféry. Vedoucí pracoviště „Olaf“ v Praze ji ostatně využil k zvýšení prestiže 2. oddělení polského hlavního štábu.⁵⁷

Na jaře 1934 mjr. Krzymowski zprostředkoval výměnu zpravodajských materiálů mezi 2. odděleními obou států. O dobře se rozvíjející spolupráci svědčí také to, že polská strana souhlasila s vytvořením důstojnického pracoviště československé vojenské rozvědky v Gdyni. Jejím úkolem mělo být vedení zpravodajské činnosti v německém směru. Kromě toho měla udržovat spojení s pracovištěm ve Švédsku, kde československá „dvojka“ připravila větší zpravodajskou akci proti Německu.⁵⁸

55 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 348.

56 CAW, fond Oddział II SGWP, I.303.4.2343, dopis pplk. Mayera mjr. Krzymowskému ze dne 26. 3. 1934.

57 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 349.

58 Ibidem, s. 349–350.

Na přelomu července a srpna 1934 byl stanoven termín a program další zpravodajské konference polské a československé vojenské rozvědky, tentokrát v Praze.⁵⁹ Bylo to, jak se posléze ukázalo, poslední setkání zástupců zpravodajských služeb obou států před oficiálním ukončením spolupráce začátkem roku 1936. Rozhovory se uskutečnily ve dnech 28.–31. srpna 1934. Druhé oddělení polského hlavního štábu zastupovali šéf 2. zpravodajského odboru pplk. Mayer a vedoucí samostatného referátu „Německo“ mjr. Skrzydlewski. Za hostitele se zúčastnili: plk. Drgáč stojící v čele československé „dvojky“ a vedoucí referátu „Německo“ mjr. Procházka, také zainteresovaní důstojníci z podřízené studijní buňky. Poslední den se rozhovorů účastnil také plk. Soukup.⁶⁰ Diskuze probíhaly „zásadně mezi majorem Procházkou a majorem Skrzydlewským. [...] V diskuzi jsme se drželi našeho dotazníku připraveného na základě programu rozhovorů, který nám Češi zaslali.“ Na konferenci se probíraly především otázky reorganizace a rozšiřování, dále motorizace Reichswehru a mobilizační schopnosti Německa. Útržkovité zprávy z této oblasti pocházející z agenturních zdrojů československé rozvědky umožnily polskému 2. oddělení kontrolu vlastních zpráv a částečně i jejich doplnění. Kromě toho se rozhovory týkaly Grenzschutzu, policie, SA a SS, v menší míře letectva, zbrojního průmyslu, německých příprav na chemickou a bakteriologickou válku, opevnění na německo-československé hranici.⁶¹

Major Skrzydlewski předal pořadatelům konference mnoho zpravodajských materiálů – dokumenty, fotografie a vlastní zpracování samostatného referátu „Německo“. Zvláštní pozornost si zaslouhuje plán výstavby Reichswehru, který byl přijat s velkým zájmem a s „vděčností“. Československá strana na oplátku předala mj. cenné práce a zprávy o vojenském letectvu. Podle hodnocení mjr. Skrzydlewského vyplnily mezeru v informacích polské vojenské rozvědky, zvláště o motorizovaných jednotkách SA, spojovacích a ženijních jednotkách a spolupráci s armádou. Dů-

59 AAN, fond Sztab Główny, 616/145, dopis plk. Drgáče polskému vojenskému atašé ze dne 23. 7. 1934; AAN, fond Sztab Główny, 616/145, dopis velitele 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády plk. Englische vojenskému atašé v Praze ze srpna 1934.

60 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 97, s. 357.

Účast na srpnové konferenci odřekl nový šéf polského 2. oddělení, plk. Englisch z důvodu prací „spojených z přijetím“ funkce šéfa vojenské rozvědky v těchto dnech. Nahradil ho, což bylo již zmíněno, plk. Furgalski, který se kladně vyjadřoval ke spolupráci s československou „dvojkou“. Dokládalo to zintenzivnění vzájemných kontaktů. AAN, fond Sztab Główny, 616/145, dopis velitele 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády plk. Englische vojenskému atašé v Praze ze srpna 1934.

61 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 97, s. 357–359; P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 350.

stojníci polského 2. oddělení zdůrazňovali přátelskou atmosféru konference.⁶² Kromě návštěv nočních klubů v Praze mjr. Skrzydlewski přijal pozvání mjr. Procházky a jel na výlet k propasti Macocha u Brna a na bitevní pole u Slavkova.

Během rozhovorů se nevyhýbali ani politickým tématům. Českoslovenští důstojníci se snažili vysondovat, jaký skutečný význam má pro Polsko deklarace o neútočení s Německem a zda jsou pravdivé zprávy šířené mj. ve francouzském tisku o údajném tajném „polsko-německém spojení“. Současně je ujišťovali nejen o přátelství branné moci ČSR vůči Polsku, ale snažili se mjr. Skrzydlewského přesvědčit, že „Československo a Polsko by měly žít v dobrých vztazích“. Zároveň přitom – což je významné – kritizovali zahraniční politiku Prahy.⁶³ Od důstojníků polské „dvojky“ uslyšeli, že „pakt s Německem“ nebyl vůbec namířen proti československému státu a měl být uzavřen kvůli ochraně hranic, stejně jako dohoda o neútočení se Sovětským svazem (podepsaná v roce 1932). Sdělili také, což je nutné zdůraznit, že před podpisem deklarace o neútočení polské velení zvažovalo možnost ozbrojené intervence proti třetí říši. Takováto operace by tehdy nepředstavovala žádné obtíže, uchránila by před rostoucí vojenskou silou Berlína a zajistila by (podle slov zástupců polské vojenské rozvědky) mír v Evropě na 40–50 let. Proti těmto plánům se však postavila Francie, která se starala výhradně o své zájmy a spojenecké záležitosti kladla na vedlejší kolej. Je tedy evidentní, že maršál Józef Piłsudski zvažoval možnost „preventivní války“ proti Německu. Kromě toho pplk. Mayer a mjr. Skrzydlewski konstatovali, že v případě, kdyby Německo zaútočilo na Francii, tak by Polsko dostalo svým spojeneckým závazkům. Ujistili také, že polský stát nikdy nevystoupí proti ČSR.⁶⁴

Po zavraždění ministra vnitra Bronisława Pierackého ve Varšavě dne 15. června 1934 dostalo pražské pracoviště „Olaf“ příkaz z centrály, aby hledalo jeho vraha, člena Organizace ukrajinských nacionalistů. Zmiňme, že i přes blízké styky mezi československou a polskou vojenskou rozvědkou byly tyto činnosti de facto vedeny s minimální pomocí ze strany 2. oddělení Hlavního štábu ČSR. Mjr. Krzymowski se sice v Liberci dostal na stopu Grzegorze Maciejky, nepodařilo se ho však zadržet, protože dokázal včas z Československa uprchnout. Nezávisle na vedoucím pracoviště „Olaf“ se hledání účastnil rovněž kpt. Józef Kwieciński z referátu „Východ“ (tento referát měl na starosti výzvědnou činnost v SSSR).⁶⁵

62 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 97, s. 359–360.

63 *Ibidem*, s. 360.

64 P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 350.

65 *Ibidem*, s. 351–352.

V září 1934 československá vláda přistoupila na žádost polské vlády k zadržení a následně k vydání „nejnebezpečnějších“ ukrajinských aktivistů ze svého území. Seznam jejich jmen sestavilo ministerstvo zahraničních věcí a po dohodě s mjr. Krzymowským ho vyslanec Waclaw Grzybowski předal dne 24. srpna téhož roku ministru Benešovi.⁶⁶ Protokoly z výslechů a materiály zajištěné během domovních prohlídek zpřístupnil velitel československé vojenské kontrarozvědky pplk. Jandera vedoucímu pracoviště „Olaf“, s nímž setrval ve velmi dobrých vztazích.⁶⁷

Mezitím bylo ve varšavském ústředí 2. oddělení rozhodnuto o odvolání mjr. Krzymowského z Prahy. V říjnu měl předat pracoviště „Olaf“ kpt. Józefu Kwiecińskému, který ji měl oficiálně převzít 4. listopadu 1934. Toho dne mu mjr. Krzymowski předal agenturu, šifry, inventář a spisy pracoviště.⁶⁸ K hlavním úkolům kpt. Kwiecińského, který užíval krycí jméno „Osyp“, patřilo udržování styků s 2. oddělením Hlavního štábu ČSR a rozpracování ukrajinské a ruské emigrace, dále vedení činností kontrarozvědné povahy a získávání informací o SSSR a Německu. Mjr. Krzymowski se po slavnostním rozloučení s důstojníky československé „dvojky“ a vojenským atašé Polské republiky, pplk. Andrzejem Czerwińským, vrátil do Polska, kde byl jmenován náčelníkem bezpečnostního odboru na ministerstvu vnitra. V 2. oddělení československého hlavního štábu se domnívali, že odvolání vedoucí-

66 P. KOŁAKOWSKI, *Kwestia ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1935*, *Śląskie Studia Historyczne* 2007, 13, s. 254–255; Michał JARNECKI, *Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939*, Kalisz-Poznań 2009, s. 175–178.

67 Materiály, které mjr. Krzymowski získal díky sympatiím důstojníků československého 2. oddělení, včetně tzv. Senykova archivu, využilo Polsko během procesu s atentátníky na ministra Pierackého. Jeho průběh pozorně sledovalo pražské MZV, protože určité vládní kruhy ČSR podporovaly ukrajinské nacionalisty. V Černínském paláci přemýšleli, jak se tyto dokumenty ocitly v polských rukách. Správně podezírali, že k jejich předání došlo v rámci spolupráce 2. oddělení obou států. Obrátili se proto na mjr. Bartíka zastupujícího pplk. Janderu ve funkci velitele kontrarozvědky o příslušné vyjádření. Ten prohlásil, že ukrajinské materiály se nejpravděpodobněji dostaly do rukou Poláků z ředitelství policie, kde mají „své lidi“, a současně se zavázal celou věc prošetřit. Po oficiálním dotazu ministerstva zahraničních věcí u ministerstva národní obrany, jak se tyto spisy dostaly polské straně, velitel kontrarozvědky odpověděl, že záležitost šetří a Černínský palác obdrží odpověď 2. oddělení Hlavního štábu branné moci ČSR v odpovídající lhůtě (dopis se nepodařilo nalézt). Aniž bychom zacházeli do dalších podrobností, můžeme konstatovat, že se předání Senykova archivu a dalších dokumentů OUN-UVO uskutečnilo bez vědomí a souhlasu politických činitelů Československé republiky. Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR Praha (dále jen: AMZV), fond II Sekce 1918–1939, č. 441, vyjádření dra Nebeského z roku 1936.

68 P. KOŁAKOWSKI, *Działalność placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Głównego WP „Olaf”*, s. 770.

ho pracoviště „Olaf“ bylo způsobeno zhoršujícími se politickými styky mezi Varšavou a Prahou.⁶⁹

Rok 1934 přinesl postupné ochlazování polsko-československých vztahů. Přispěla k tomu především deklarace o neútočení podepsaná mezi Varšavou a Berlínem. Její uzavření vyvolalo značný rozruch jak v politických, tak i vojenských kruzích, a to nejen v ČSR. Zájem Polska o řešení otázky polské menšiny v Těšínském Slezsku se negativně odrážel ve vzájemných vztazích. K dalšímu zhoršení vedl také odlišný postoj obou států k návrhu Východního paktu a rovněž postupné sbližování ČSR se Sovětským svazem, jež přineslo ovoce v podobě uzavření spojenecké smlouvy dne 16. května 1935. Plk. Bogdan Kwieciński (tehdejší vojenský atašé v Praze) ve zprávě za rok 1934 velmi trefně napsal, že špatný stav polsko-československých politických vztahů byl způsoben „celou řadou příčin, z nichž nejvýznamnější je naprostá rozdílnost našich snah v zahraniční politice k dosažení zamýšlených výsledků.“ Nakolik zahraniční politika polského státu směřovala k individuální dohodě se sousedy a kráčela vlastními cestami, natolik „Československo se nadále striktně drželo direktiv Francie, nadále podporovalo politiku kolektivních smluv a nadále spatřovalo svou spásu ve Společenství národů.“⁷⁰

Zhoršení politických vztahů mezi Varšavou a Prahou v roce 1934 mělo pří-
mý vliv na vojenské styky obou zemí. Na konci téhož roku šéf 2. oddělení Hlavního štábu Polské armády, plk. Jerzy Englisch, odvolal svou návštěvu hlavního města ČSR. Jeho rozhodnutí zapříčinil ostrý útok ostravských novin na ozbrojené síly Polska. Zrušení cesty plk. Engliche zmínil vyslanec Wacław Grzybowski během rozhovoru s jedním vysoce postaveným zaměstnancem československého ministerstva zahraničí, k němuž došlo 3. prosince 1934. Polský diplomat uslyšel, že ministr Beneš, ani „nikdo další“ na ministerstvu neměl nic proti jeho příjezdu, avšak žádná tajná spolupráce „našich armád“ nebude úspěšná, dokud se politiky Polska a Československa budou rozcházet. Proto musela být návštěva odložena.⁷¹ V první polovině roku 1935 se nekonala žádná zpravodajská konference zástupců obou vojenských rozvědek. Hlavní štáb ČSR zrušil cestu plk. Drgáče do Varšavy. Jako důvod uvedl vyostření politických vztahů. Kontakty 2. oddělení byly de facto omezeny na útržkovitou výměnu informací prostřednictvím vojenských atašé a styčného pracoviště v Praze. Konec zpravodajské spolupráce způsobila již zmíněná českosloven-

69 Ibidem, s. 770–771; idem, *Między Warszawą a Pragą*, s. 353.

70 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 98, s. 368–370.

71 AMZV, fond Trezorové spisy, II/1 1934, č. 160.826/II, rozhovor s vyslancem Grzybowským z 3. 12. 1934.

sko-sovětská smlouva z května 1935. Plukovník Drgáč oznámil vojenskému atašé pplk. Bogdanu Kwiecińskému odstoupení od zpravodajské spolupráce proti SSSR. Požádal také o ukončení činností spojených se sledováním aktivit Ukrajinců v ČSR. Tytéž požadavky vznesl pplk. František Moravec (velel výzvědné skupině) styčnému důstojníkovi kpt. Józefu Kwiecińskému.⁷² Současně československá strana nadále deklarovala ochotu spolupracovat s 2. oddělením polského hlavního štábu na výzvědné činnosti proti Německu, která zahrnovala i radiorozvědku. Tyto návrhy byly však pro polskou „dvojku“ nepřijatelné. Zásadní význam mělo také provádění diverzních akcí v československé části Těšínského Slezska, podnikané na příkaz ministerstva zahraničních věcí Expoziturou č. 2.⁷³

Za těchto okolností došlo začátkem roku 1936 k formálnímu ukončení spolupráce mezi vojenskými rozvědkami obou států. Plukovník Pelczyński, který k Československu přistupoval velmi zdrženlivě, se v roce 1935 vrátil do funkce šéfa „dvojky“ a doporučil vojenskému atašé pplk. Kwiecińskému podat v československém 2. oddělení prohlášení „v případě žádosti dokonce písemnou, „note verbale““. Bylo v něm uvedeno, že „polsko-československá zpravodajská spolupráce byla z polské strany vedena vždy co nejloajálněji a zahrnovala postupně tři oblasti: německou, sovětskou a ukrajinskou. 2. oddělení hlavního štábu nespatřuje ze své strany žádné dostatečně vážné důvody ke změně našeho hlavního postoje k této spolupráci ve všech třech oblastech. Ze své strany zaznamenáváme v poslední době stálé tendence československé strany k stahování se z aktivní spolupráce a ponechávání našich nejloajálnějších, nejobjektivnějších a nejrozhodnějších požadavků bez odpovědi. [...] Vzhledem k tomu, že polská strana nemůže souhlasit s přesunem rozvědného pracoviště na slepou kolej bez jakýchkoliv pravomocí, a tím tedy změnit celkové dosavadní nastavení spolupráce, jsme nuceni vnímat prohlášení české strany jako snahu zlikvidovat spojovací pracoviště a odvolat našeho důstojníka. Naprostá odpovědnost za zrušení dosavadních zpravodajských styků padá výhradně na československou stranu.“⁷⁴ V další části prohlášení bylo zdůrazněno, že zrušení se vztahuje také na dosavadní spolupráci v oblasti radiorozvědky. Co se týče výměny zpráv o německé říši, polská vojenská rozvědka rozhodnutí podmínila získáním záruky od československého 2. oddělení „proti činnosti ukrajinské iredenty na území ČSR.“ Mělo se jednat, jak bylo v prohlášení řečeno, o jisté vyrovnání za likvidaci

72 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 100, s. 392–393.

73 Vide szerzej P. KOŁAKOWSKI, *Między Warszawą a Pragą*, s. 373 an.; Edward DŁUGAJ-CZYK, *Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939*, Katowice 1993, s. 51–53.

74 *Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe*, dokument č. 100, s. 392.

rozvědného pracoviště v Praze, které bylo vytvořeno především pro vedení rozvědky v ukrajinském směru. Byl rovněž vznesen požadavek na zajištění před činností zpravodajských služeb SSSR, které od roku 1935 výrazně zesílily špionážní aktivity proti Polsku z území ČSR.⁷⁵

Velitelství československého vojenského zpravodajství odpovědělo na memorandum polského 2. oddělení teprve na počátku března 1936. Navrhovalo udržet zpravodajskou spolupráci, včetně radiorozvědky v německém směru, a zároveň zamítlo pokračovat ve zpravodajské činnosti namířené proti SSSR a ukrajinské emigraci. Podpořilo setrvání kpt. Kwiecińskiego v Praze.⁷⁶ K požadavkům záruky předdeslalo, že se hodlají k nim „vrátit tehdy, když 2. oddělení polského hlavního štábu zašle podobné záruky, jaké žádá od nás ohledně iredentické činnosti vedené z polského území proti Československu“. Dále čteme: „Shrnuto, nepodporujeme ukrajinskou iredentu v Polsku. Jestliže však nějaký cizí stát vede z československého území ofenzivní akci proti Polsku – neděje se to s vědomím, ani s podporou nebo souhlasem 2. oddělení československého Hlavního štábu.“⁷⁷ Prohlášení československé vojenské rozvědky ponechalo velení polské „dvojky“ bez odpovědi. Spojovací pracoviště bylo zrušeno a kpt. Kwieciński byl odvolán do vlasti.

Dobře se rozvíjející zpravodajská spolupráce byla výhodná jak pro polské, tak i československé 2. oddělení. Byla přerušena z politických důvodů vyplývajících z odlišných koncepcí, jakými si Praha a Varšava zajišťovala bezpečí, a chybějící politické dohody mezi oběma státy. Pro polskou vojenskou rozvědku, kromě spolupráce ve zpravodajství s francouzskými rozvědnými službami, sehrávala důležitou roli v rozpoznání německého vojenského potenciálu. Umožňovala doplnit informace o daném tématu a verifikovat zprávy získané vlastním špionážním aparátem. Díky existenci pracoviště „Olaf“ v Praze se podařilo důkladně rozpracovat ukrajinskou emigraci aktivní v ČSR a nepřátelsky orientovanou vůči Druhé Polské republice, což bylo považováno za značný úspěch polské vojenské rozvědky. K opětovnému navázání polsko-československé zpravodajské kooperaci došlo v roce 1939, již za odlišné politické a vojenské situace v Evropě, po obsazení Čech a Moravy třetí říší a vzniku Slovenského státu.

⁷⁵ Ibidem, s. 393.

⁷⁶ Ibidem, dokument č. 101, s. 394.

⁷⁷ Ibidem, s. 395.

SUMMARY

Establishing Polish-Czechoslovak intelligence service cooperation in the interwar period was difficult owing to the unfavorable political conditions of that time. The invasion of Czechoslovak troops into Cieszyn Silesia in January 1919 and the consequences of the territorial settlement in 1920, which had been disadvantageous for the Polish state, cast a pall over the countries' mutual relations. Likewise, Prague's reserved stance toward Poland during the period of the Soviet-Polish war, as well as both states' rivalry for attaining the dominant position in Central-Eastern Europe also left their marks on their bilateral relations. Moreover, each side was engaging in intelligence gathering operations against the other, which also did nothing to help establish cooperation in this area. For these reasons, initiatives could not bring positive results. It was only in 1927 that there was a true breakthrough in conversations about cooperation between military intelligence services in the area of investigating Germany's military potential. The 2nd (Intelligence) Division's own contacts were primarily supplemented with an exchange of information about this subject. The reports exchanged between the headquarters of the Polish and Czechoslovak intelligence services also included, to a limited extent, issues connected with the USSR and German-Soviet military cooperation. The most important forums for military intelligence exchange between these two sides were the intelligence conferences organized in Prague, Zakopane, and Warsaw. In the years 1927–1934, eleven such meetings took place. The contacts between military intelligence offices of both states exceeded the framework of these intelligence conferences. They also cooperated in the area of radio intelligence and counterintelligence (mainly concerning the Ukrainian emigration). The Polish office called "Olaf" in Prague, which functioned as a connection between the headquarters of both countries also played a very important role. Unfortunately, the positive course of development and mutually-beneficial cooperation was terminated for political reasons that stemmed from the different conceptions guiding how Warsaw and Prague looked after their own security and a lack of political alliance treaties between the two countries.

STUDIE

Na konci cesty.
Československo-jugoslávské vztahy
ve druhé polovině 80. let¹

JAN PELIKÁN – ONDŘEJ VOJTĚCHOVSKÝ

Filozofická fakulta, Karlova univerzita, Praha – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

At the End of the Road: Czechoslovak-Yugoslav Relations in the Second Half of the 1980s

This study engages with the last stage of Czechoslovak-Yugoslav relations in the era of left-authoritarian regimes. Primarily on the basis of analyses of archival documents that were created through the activities of corresponding party and state institutions in both countries, it deals with transformations in the character of the bilateral contacts and their most important spheres. It demonstrates that already by the end of the first half of the 1980s any remaining distrust and ideologically-motivated suspicion that had been typical in these bilateral relations since the rift between Stalin and Tito, or more precisely, since the renewal of relations in 1954, had disappeared. Cooperation between the two countries had been further complicated to varying extents by problems of a secondary or rather tertiary degree of importance, such as the Czechoslovaks' strongly negative balance in payments, the ongoing numerous emigration of citizens of the ČSSR to countries in the

1 Tato studie vznikla v rámci projektu GAČR, č. 17-26471S, *Československo a Jugoslávie v 70. a 80. letech 20. století. Politická, sociální a kulturní interakce a vzájemná reflexe v období pozdního socialismu.*

West through Yugoslav territory, and Belgrade's dissatisfaction with the number of students of Yugoslav studies in Czechoslovak universities. As a consequence of Gorbachev's reform, the Czechoslovak leadership was increasingly isolated from the rest of the world and feverishly sought a new political concept that would enable it to hold onto its political dominance; thus, it attempted to carry several aspects of Yugoslav socialist self-management into its governing bodies. Some of Czechoslovakia's top political functionaries even began to look upon socialist Yugoslavia as a potential close ally, with which a more intense bilateral cooperation would replace relationship with states in the Soviet sphere of influence that were problematic or already petering out.

Key words: Yugoslavia, Czechoslovakia, relations, perestroika, collective leadership, inspiration, reforms, self-management, crisis

Vztahy Československa a Jugoslávie se po roce 1973 do určité míry harmonizovaly. V mnohem menší míře než na přelomu 50. a 60. let a pak znovu po neúspěchu pražského jara na rozhraní dekad následujících je ovlivňovaly negativní, především z ideologických předpokladů vycházející stereotypy a emoce. Postoje obou zemí se racionalizovaly. Nadlouho ovšem zmizely i naděje a očekávání dříve provázející prolomení chladu a začátek opětovného sblížení. Nicméně takřka v samotném závěru existence reálného socialismu k ještě jednomu, byť málo domyšlenému a křečovitému pokusu o sblížení obou států, přece jen naposledy došlo.

Do záporných hodnot pomyslná amplituda odrážející charakter vztahů obou zemí naposledy vybočila na počátku 80. let. Propad však již nebyl příliš výrazný, netýkal se zdaleka všech sfér bilaterálních kontaktů a měl pouze krátkodobý, až epizodický charakter. Pro méně zasvěceného pozorovatele byl i obtížně registrovatelný. I na pozadí tohoto, pro politický vývoj obou států zcela okrajového, jevu se projevovala únava sobě dříve si konkurujících režimů, jejich neschopnost energicky prosazovat své zájmy či alespoň navenek demonstrovat svou rozhodnost a vitalitu.

Zmíněné zhoršení, lépe řečeno ochlazení vztahů mezi Prahou a Bělehradem, bylo – jako již několikrát předtím – především odrazem přechodného zvýšení nedůvěry mezi sovětským a jugoslávským vedením. Nemělo takřka žádnou spojitost s reálnou agendou vyplývající z bilaterálních vztahů, ale především souviselo s prohlubujícím se napětím ve světové politice, s náhlou eskalací několika regionálních konfliktů a s postupující vnitřní krizí východního bloku, zasahující v různé

míře, ale bez výjimky, všechny státy tzv. reálného socialismu. Ještě v posledních letech, ba měsících Titova života se především náhle rozšířil okruh témat, na která měly sovětské a jugoslávské elity rozdílné, mnohdy i diametrálně odlišné názory. Kreml těžce nesl jugoslávské odmítání způsobu, jakým byl v Kambodži svržen Pol Potův režim.² Ještě více se ho dotkla razantní kritika, již Bělehrad reagoval na sovětskou intervenci v Afghánistánu. Vztahy mezi Moskvou a Bělehradem zhoršovala, sice neuměle skrývaná, ale jednoznačná sovětská podpora Castrovu režimu v tehdy se vyhrocujícím soupeření Kuby a Jugoslávie o dominanci v Hnutí nezúčastněných zemí. Kreml podezíravě přistupoval i ke zrychlení tempa sblížování Titova režimu s Čínou. S nelibostí také sledoval jugoslávské postoje ke stávkovému hnutí v Polsku, byť byly vůči alternativnímu dělnickému hnutí relativně zdrženlivé. Bělehrad sice přijal pozvání k účasti delegace jugoslávských odborů na sjezd Solidarity, ale brzy po vyhlášení výjimečného stavu poměry v Polsku v podstatě akceptoval a rázně zakročil proti všem pokusům o vyjádření sympatií potlačené polské opozici.³

Výše zmíněné okolnosti vedly Brežněvovu skupinu krátce po Titově smrti k rozhodnutí dočasně zmrazit vztahy s Jugoslávií na nejvyšší úrovni. Nejen bez relevantního a věrohodného zdůvodnění tohoto kroku, ale i bez jeho pouhé notifikace začala Moskva odkládat ještě donedávna četné a pravidelné návštěvy členů nejvyšších stranických a státních grémií. Za tímto krokem pravděpodobně stál i záměr otestovat akceschopnost a rozhodnost nového kolektivního vedení SFRJ. Cílem bylo tedy zjistit, zda nová garnitura nebude vykazovat větší vůli ke kompromisům a ústupkům, než tomu bylo za předcházejících třech dekad Titovy éry. Je možné, že svou roli v tomto ohledu sehrály i zkostnatělé ideologické představy a dávno vytvořené koncepce o úskalích, které Jugoslávii čekají po smrti dlouholetého vůdce. V jejich rámci byl Tito viděn jako sice kapriciózní, svéhlavý a i mnohdy nehodný odpadlík od „tábora socialistických zemí“, ale přesto jako lídr, který je garancí levicového autoritativního režimu ve své zemi. Na jeho nástupce však Kreml pohlížel mnohem rezervovaněji. Neobával se jejich nekompetentnosti, ale neměl důvěru v jejich ideologickou věrnost, reálně se strachoval, že Jugoslávie by se mohla pod

-
- 2 Vedení SKJ se nikdy nepřestalo obávat, že by se Jugoslávie jako nezúčastněná země mohla stát obětí zahraniční agrese, ať již z Východu či ze Západu. V této souvislosti se v mezinárodní politice důsledně drželo doktríny odmítající jakoukoliv vnější ozbrojenou intervenci, byť by byla motivována, jako vojenský zásah Vietnamu proti polpotovskému režimu, i velmi přesvědčivými důvody.
 - 3 Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, f. 507, CK SKJ, IX, Komisija za međunarodne odnose i veze (KZMOV), Poljska, informace o prvním celostátním sjezdu Solidarity ve dnech 5.–9. 9. 1981; informace o nejnovějším vývoji v Polsku z 12. 7. 1982; podkladový materiál pro přípravu návštěvy W. Jaruzelského v SFRJ z 17. 5. 1985.

jejich vedením zásadně odklonit směrem k Západu. Po necelých dvou letech, tedy ještě za Brežněvova života, když se ukázalo, že jugoslávské kolektivní vedení se ve stanoviscích k zásadním problémům drží dřívějšího kursu a nemíní v principiálních otázkách ze svých postojů slevit, však Moskva od nátlaku v tichosti upustila.⁴

Československé vedení se automaticky, jak činilo již dříve, dočasněmu zákrutu v sovětském přístupu k Jugoslávii bez námitek přizpůsobilo. Praha tak následně v letech 1981 a 1982 oddalovala či dokonce na neurčito odkládala většinu již víceméně pravidelných kontaktů na nejvyšší úrovni, které již od konce první poloviny 70. let zahrnovaly mj. pravidelné schůzky předsedů vlád, ministrů zahraničních věcí a tajemníků nejvyšších stranických grémií, v jejichž gesci byly otázky mezinárodní spolupráce. Naplnění příslušné instrukce Moskvy bylo tedy podle všeho především výsledkem automatismů spolehlivě fungujících v rámci východního bloku, které československé vedení bez námitek dlouhodobě akceptovalo. Na rozdíl od prvních normalizačních let, kdy Husákův režim ještě přistupoval k interním kritikám jugoslávských spojenců/renegátů ochotně, s patrným emočním zanícením a snad i s nadějí v jejich efekt a smysl, nyní víceméně trpně, bez odporu, ale též bez nadšení, podle odzkoušeného modelu plnil příslušné směrnice.

Ve změně přístupu, která nebyla na první pohled zřetelněji viditelná, se odráželo několik různorodých důvodů. Patřila k nim nepochybně únava většiny členů Husákovy ekipy z šedi normalizační každodennosti a nehybnosti, respektive stagnace reálného socialismu v Československu i v celém východním bloku. Dopad strnulosti a zaostávání a s ním spojená fakticky ryze obranářská strategie v soupeření s protivným velmocenským seskupením, skrývající se za termínem mírové koexistence, zásadním způsobem oslabovala ideologický náboj, s nímž režim přistupoval k mezinárodní politice i ke vztahům se socialistickými státy stojícími mimo východní blok. Vedení v Praze, které se i v této věci pochopitelně drželo sovětského příkladu, tak kupříkladu v praxi respektovalo specifika severokorejského Kim Ir Senova režimu. Stejně tak velmi stálo o zásadní zlepšení kontaktů s Čínou či Albánií a opakovaně sondažovalo možnost prolomení již desítky let trvajícího chladu ve vztazích s těmito státy. Dávalo přitom najevo, že je připraveno bezvýhradně respektovat vnitřní poměry v těchto zemích. Ukončení dlouhotrvajícího napětí podmiňovalo jen zastavením nepřátelské propagandy a odstraněním nejpříkrějších rozporů v zahraniční politice. Podle tohoto modelu rámcově přistupovalo i k Jugoslávii. Cílem

4 Jan PELIKÁN – Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Od Titova odchodu k Černěnkově smrti. Československo a Jugoslávie v první polovině 80. let 20. století. Základní obrysy vývoje vzájemných vztahů*, Slovanský přehled 105, 2019, č. 2, s. 223–275.

již nebylo ji blíže připoutat k sovětské mocenské sféře. V rámci výše zmíněného defenzivního přístupu jako faktický cíl postačovalo udržení dosavadní úrovně kontaktů.⁵

Vztahy obou režimů přitom reálně komplikovalo jen několik málo skutečných problémů. Žádný z nich neměl zásadnější význam či výbušnější povahu. Československému vedení se navíc v polovině roku 1981 (tedy v době zmrazení kontaktů na nejvyšší úrovni) podařilo jugoslávskou stranu po dlouhé době konečně přesvědčit k přijetí jeho koncepce řešení jednoho z těchto nepočetných a svou povahou benigních problémů. Kolize se týkala využívání SFRJ československými občany jako tranzitní země pro emigraci na Západ. V prvních normalizačních letech Husákovy vlády čelilo tomuto, pro něj více z důvodů ideologických a propagandistických než věcných, krajně nepříjemnému fenoménu zásadním omezením počtu turistů vyjíždějících k východnímu jaderskému pobřeží. Jugoslávii tehdy dokonce pohrozilo, že pokud kontroly na svých západních hranicích zásadně nezpřísní, ČSSR vypoví bilaterální smlouvu o bezvízovém styku. Radikalismus v přístupu k tomuto fenoménu však vzal již během první poloviny 70. let rychle za své. Československé vedení začalo hledat cesty, jak emigraci svých občanů přes Jugoslávii ztlážit. Po dlouhém vyjednávání nakonec své bělehradské partnery přesvědčilo, aby souhlasili se zavedením zvláštních československých (tzv. šedých) pasů platných jen pro cesty do SFRJ. Celý administrativně i finančně náročný projekt od počátku postrádal racionalitu a neměl takřka žádný efekt. Počet emigrací přes Jugoslávii zůstal i poté trvale vysoký.⁶

Pro atmosféru vztahů mezi oběma zeměmi bylo důležité, že Jugoslávie akceptováním šedých pasů projevila dobrou vůli. V zásadě nevadilo, že se efekt tohoto opatření ukázal jako krajně problematický. Československé úřady sice nepřestaly monitorovat počet emigrací přes Jugoslávii a zvažovat, jak je omezit, ale na počátku 80. let definitivně uznaly, že tento fenomén je především jejich vnitřní záležitostí a jugoslávská strana ho může ovlivnit jen sporadicky. Již tehdy nevelký počet kolizí komplikujících bilaterální vztahy se tedy dále redukoval.

V zásadě jediný problém, který i v první polovině 80. let nadále zatěžoval vzájemné vztahy, souvisel s druhou stranou veřejně vyslovovanými soudy nebo jen zveřejňovanými názory, týkajícími se úspěšnosti režimu v partnerské zemi a ob-

5 Ibidem.

6 K tomu obšírněji srov. Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ – Jan PELIKÁN, *Most na Západ. Jugoslávie jako tranzitní země pro československé emigranty v 70. a 80. letech*, *Securitas imperii* 34, 2019, č. 1, s. 162–196.

zvláště jeho legitimacy. Československá i jugoslávská administrativa pečlivě sledovaly zpravodajství publikované v druhé zemi a podrážděně registrovaly v nich obsažené informace týkající se ekonomických obtíží, snižování životní úrovně, růstu napětí v národnostních vztazích, aktivit vnitřní opozice a dalších problémů či dokonce krizových jevů v druhé zemi. Obě strany tyto informace až na výjimky neprezentovaly v podobě autorských textů, ale nejčastěji je zveřejňovaly s odkazem na články otištěné v některém jugoslávském, respektive československém periodiku. S ještě větší oblibou je opíraly o citace z projevu některých z vysoce postavených osobností politického života druhé země. Příslušní českoslovenští žurnalisté, ale i pražští dopisovatelé agentury Tanjug či deníku *Politika*, časem získali v tomto formátu textů nepochybnou virtuozitu. Dokázali příslušné články a reportáže stylizovat tak, aby nemohli být druhou stranou obviňováni z jednostranné či dokonce nepodložené kritiky. Toto ladění článků přitom nemělo ani tak za cíl očerňovat před vlastní veřejností partnerskou zemi s poněkud jiným modelem socialistického zřízení, ale na jejím příkladu ukazovat, že i ona je konfrontována s podobnými nebo ještě horšími potížemi, s jakými se čtenáři ve své vlasti každodenně potýkají. Měly domácímu publiku ukazovat, že společnost, ve které žije, není minimálně horší než jiné modely levicově autoritativních režimů.⁷

Diplomaté obou zemí povahu a intenzitu takového modelu informování bedlivě sledovali. Ze zmenšení počtu takových textů a zostřování či otupování jejich obsahu – mnohdy nedůvodně – vyvozovali proměny v přístupu partnerské země k bilaterálním vztahům. Občas také na způsob psaní jejich tisku reprezentanty druhého státu kriticky upozornili. Zůstávalo však – na rozdíl od první poloviny 70. let – jen při poznámkách, které již nepřerůstaly v protesty, ale ani v delší polemické debaty, a již vůbec ne v neprodulžování či dokonce rušení akreditací stálých dopisovatelů.

Mnohem výbušnější charakter měly veřejné informace, které druhá strana pocitovala jako zpochybňování legitimacy její moci či jako kritiku základních fundamentů, na kterých československý a jugoslávský režim stály. Bělehradské vedení bylo v tomto ohledu popudlivější, v reakcích prudší než normalizační československá ekipa. Již v průběhu první poloviny 70. let si vynutilo, že informace o základních rysech jugoslávského socialismu či o souvislostech s nimi spojených, které se v československém veřejném prostoru objevovaly, musely být koncipovány tak, aby se s jugoslávským oficiálním výkladem nekřížily. Počet s tím spojených incidentů

7 K tomu mimo jiné: AJ, f. 803, Predsedništvo SFRJ (PSFRJ), schůze předsednictva SFRJ 21. 3. 1984, podkladový materiál o vztazích s ČSSR z 5. 3. 1984.

byl proto relativně malý. Československé vedení se všemožně snažilo vyhnout se i náznaku kroků, které by jugoslávská elita mohla kvalifikovat jako podporu nelegální opozici či jako zpochybňování nacionální identity některého z jugoslávských národů a tím i teritoriální integrity SFRJ. Pražská i bratislavská média se proto mj. snažila nenabourávat Bělehradem prosazovaný výklad dějin odboje za druhé světové války a například příliš nezdůrazňovat podíl sovětské armády na osvobození Jugoslávie. Vyhýbala se také zmínkám o příčinách a důsledcích roztržky mezi Stalinem a Titem. V tomto kontextu se československé sdělovací prostředky například také velmi důsledně držely jugoslávské interpretace příčin a průběhu kosovských nepokojů, které propukly na jaře 1981. Diplomaté SFJR to kvitovali, byť interně registrovali, že československá média stylizují informace tak, aby se vyhnula přímým zmínkám o zasahování Albánie do dění v Kosovu. Správně to interpretovali jako snahu neztěžovat možnost případného zlepšení takřka mrazivých kontaktů Husákova režimu s vládou v Tiraně.

Kvůli snaze normalizačního režimu obrousit ve vztazích s Jugoslávií co možná nejvíce hrany tak od konce 70. let mohl Bělehrad vyhodnocovat jako závadné jen dva okruhy informací, které se – a to obvykle nepřímou a jen zřídka – ve veřejném prostoru ČSSR objevovaly. První se týkaly i implicitních náznaků zpochybňování identity makedonského národa, respektive zveřejňování textů, které přebíraly bulharský výklad vývoje makedonské otázky. Pražské vedení se snažilo v této záležitosti mezi Bělehradem a Sofií lavírovat. Oficiálně zaujalo stanovisko, že jde o záležitost týkající se výhradně bilaterálních vztahů Bulharska a Jugoslávie, v níž Československo nechce a nemůže vystupovat jako arbitr. V interních debatách se zástupci SFRJ však začalo dávat stále více najevo, že souhlasí s jugoslávskými stanovisky a že bulharský přístup k interpretaci makedonské otázky považuje za nesprávný, v mnoha ohledech až bizarní.⁸

Druhý okruh problémů, který jugoslávské vedení považovalo za možnou hrozbu pro svou legitimitu, souvisel s činností zbytků protititovské, tzv. informbyrovské emigrace v ČSSR. Po potlačení pražského jara Husákův režim toleroval aktivizaci relativně malé skupiny exulantů, kteří začali z československých pošt posílat do bývalé vlasti propagandistické materiály a pokoušeli se agitovat mezi stavebními dělníky přijíždějícími pracovat na stavby realizované jugoslávskými podniky. Někteří z emigrantů se dokonce zapojili do nově vytvářené informbyrovské exilové

8 K tomu podrobněji: Jan PELIKÁN – Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Makedonská otázka ve vztazích mezi Československem a Jugoslávií v 70. a 80. letech 20. století*, in: Václav Štěpánek, (ed.), *Sborník k 85. narozeninám prof. I. Dorovského*, v tisku.

sítě, která se snažila navazovat kontakty se sympatizanty v SFRJ. Po rozbití těchto, jugoslávskými službami od počátku monitorovaných a zřejmě i ze značné části provokačně zkonstruovaných ilegálních struktur, Bělehrad ostře u československých (a také u maďarských a sovětských) úřadů proti jejich činnosti protestoval. Československé vedení se muselo od aktivit informbyrovců distancovat a přislíbit, že již žádnou politickou činnost emigrantů nepřipustí.⁹ Celá aféra však v druhé polovině 70. let ovlivnila atmosféru vzájemných styků a zřejmě byla jedním z důvodů, proč Tito oddaloval a nakonec nikdy nerealizoval reciproční návštěvu ČSSR, přislíbenou již v roce 1973.

Ani v 80. letech nepřestávala jugoslávská ambasáda činnost již stárnoucích exulantů pečlivě monitorovat. Nadále je považovala za zaprodance, kteří v těžké chvíli zradili svoji vlast a zaslouží si pouze trvalé opovržení. Stačilo přitom jen podezření. Jugoslávské velvyslanectví tak ignorovalo pohřeb Zory Gavrić, která v meziválečném období patřila k čelným představitelům ilegální organizace komunistických studentů z Jugoslávie v Praze. Za svou levicovou činnost, ve které pokračovala i po roce 1939, byla opakovaně perzekuována, část války strávila v nacistickém vězení. Po válce pracovala v pražské pobočce tiskové agentury Tanjug. V období roztržky byla několik let bez soudu vězněna. Ještě v létě roku 1985, kdy Zora Gavrić zemřela, rozhodl tehdejší jugoslávský velvyslanec v Praze Trajko Lipkovski, že ambasáda nejen nebude její pohřeb organizovat, ale ani na něj nepošle věnec. Zdůvodnil to tím, že se Z. Gavrić v červnu 1948, tedy okamžitě po vypuknutí roztržky veřejně, jednoznačně nepostavila na stranu Titova režimu a až do svého zatčení československou státní bezpečností se snažila zaujímat vyčkávací postoj.¹⁰

Dilemata zaměstnanců ambasády SFRJ v Praze ohledně účasti na pohřbu významné aktivistky meziválečné exilové Komunistické strany Jugoslávie se bilaterálních vztahů obou zemí nijak nedotkla. Úzkoprsost a přecitlivělost v přístupu ke složitým konsekvencím roztržky jugoslávská strana demonstrovala po dvou letech, tedy ještě v roce 1987 v případě skutečného informbyrovského exulanta a aktivisty Nova Novoviće. Novović se po Stalinově smrti, kdy se obnovily vztahy mezi

9 K tomu podrobně: Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Z Prahy proti Titovi. Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*, Praha 2012, s. 613–617; Idem, *Aktivizace jugoslávských informbyrovců v Československu v důsledku krize roku 1968*, Slovanské historické studie 32, 2007, s. 149–165.

10 Arhiv ministarstva spoljnih poslova Republiki Srbije (AMSP), Beograd, f. Politička arhiva (PA)-1985, ČSSR, f. 21, telegram T. Lipkovského z 16. 8. 1985. Československé úřady zadržovaly Z. Gavrić jako potenciální *titoistickou* aktivistku. K její nevěrohodnosti přispěla skutečnost, že byla manželkou vysokého funkcionáře státní bezpečnosti Štěpána Plačka, který se stal také obětí politické perzekuce.

Moskvou a Bělehradem, snažil integrovat do československé společnosti. Začal pracovat v aparátu Revolučního odborového hnutí. V rámci odborů úspěšně kariérně postupoval. Jako vedoucí teoreticko-metodického pracoviště Ústřední rady odborů ovšem zůstal v jejím rámci pouze v subalterním postavení. Podle všeho do vztahů s Jugoslávií přímo, ani nepřímo nijak nezasahoval. Ambasáda SFRJ ovšem o jeho postavení věděla a pečlivě jeho činnost sledovala.¹¹ Když se na počátku 80. let Novović objevil na jednom ze sjezdů ROH v pracovním předsednictvu, jugoslávská delegace si pod pohružkou okamžitého odjezdu vynutila jeho odchod ze sálu. V březnu 1987 Novović dostal k šedesátinám Řád práce. Po zveřejnění standardní krátké noticky o propůjčení vyznamenání v *Rudém právu*¹² jugoslávská diplomatická služba neobyčejně ostře zareagovala. Byť od roztržky bez jednoho roku uplynulo již čtyřicet let a Novović, který měl již dlouho československé občanství, do jugoslávského dění ani bilaterálních vztahů mezi oběma zeměmi podle všeho nijak nevstupoval, SFRJ jeho vyznamenání označila za krajně nevhodný krok. Zdůraznila, že vyznamenání „zrádci“ vážně narušuje jinak harmonicky se rozvíjející spolupráci mezi oběma zeměmi.¹³ Československá strana reagovala defenzivně, vysvětlovala vyznamenání Novoviće jako ocenění jeho čtyřicetileté obětavé práce v ČSSR, snažila se z jugoslávské strany nafouknutou causu co nejrychleji odsunout do pozadí.¹⁴

Kapriciózní postup Jugoslávie v této banalitě, která reálně nebyla ničím jiným než prázdným ozvukem dávno minulých dekad, souvisel především s jejími vnitřními poměry. Počtem zcela zanedbatelné skupiny kritiků stávajícího režimu ze stalinských či neostalinských pozic nepřestávaly být v Jugoslávii, byť jejich aktivity měly ve společnosti pramalou rezonanci, nadále ostře pronásledovány. Kolektivní vedení SFRJ například ještě v druhé polovině 80. let striktně odmítalo prominout zbytky trestů Vladu Dapčevićovi, Miletu Perovićovi a dalším dříve odsouzeným prominentním informbyrovcům.¹⁵ Bělehradské vedení se svým postupem v této

11 AMSP, f. PA-1985, ČSSR, f. 21, telegram T. Lipkovského z 10. 11. 1985.

12 *Rudé právo*, 11. 3. 1987, s. 2.

13 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, záznam R. Džuvera o přijetí L. Kotába; telegram D. Rodiće z 8. 4. 1987.

14 Archiv ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha (AMZV), f. Teritoriální odbor Jugoslávie 1983–1988 (TOJ), k. 5, záznam o přijetí R. Grgiće S. Orošem z 7. 4. 1987.

15 AJ, f. 803, PFSRJ, schůze předsednictva SFRJ 7. 10. 1987, podkladový materiál: Informace o trestných činech spáchaných v rámci tzv. politické kriminality a osobách, které jsou kvůli spáchání těchto trestů ve vězení. Tito přesvědčení stalinisté byli převážně odsouzeni (mnozí jako recidivisté) na počátku druhé poloviny 70. let v několika procesech souvisejících s kampaní Titova režimu proti informbyrovcům. Vynesené rozsudky nebyly milosrdné. Jejich výše se zpravidla pohybovala mezi deseti až patnácti lety odnětí svobody. Sám Vlado Dapčević, unesený jugosláv-

věci také snažilo potvrdit již od 70. let postupně prosazený model vztahů s Československem. V jeho rámci SFRJ implicitně stanovila poměrně početnou škálu sfér, v nichž od svého partnera, aniž by sama vůči ČSSR postupovala podobně, rezolutně vyžadovala jí určené modely chování. Nepřipouštěla tedy především větší odchylky od v Jugoslávii zakonzervovaného oficiálního modelu příběhu úspěšné cesty titoistického režimu, tabuizovala jakékoliv zpochybňování pravosti marxistického charakteru politického a společenského systému jugoslávské federace. Již počátkem 70. let dala pražským partnerům několikrát velmi razantně najevo, že překročení tohoto rámce, a to třeba jen v projevech přednesených na interním fóru, automaticky vede k zásadnímu zhoršení bilaterálních vztahů.¹⁶ Bělehradské mocenské špičky zároveň nebyly ochotny chovat se samy tak, jak od svých partnerů požadovaly.

Československé vedení si realitu takto nastaveného modelu bilaterálních vztahů zřejmě ani vnitřně nepřipouštělo. Nicméně princip implicitní superiority Jugoslávie v praxi převážně respektovalo. V citlivých sférách bilaterálních vztahů s Jugoslávií vystupovalo v 80. letech i nadále ve srovnání se svým partnerem umírněněji, smířlivěji, defenzivněji. Harmonické spolupráci se SFRJ postupem doby přikládalo stále větší význam. Jako jeden z klíčových motivů pro takový postup působila snaha zajistit si od Jugoslávie alespoň implicitní, ale raději veřejný projev respektu, či ještě lépe obdivu k realitě normalizace. Na rozdíl od Jugoslávie, která byla v bilaterálních vztazích obzvláště citlivá na tři, čtyři explozivní témata a na jejich narušení takřka automaticky popudlivě reagovala, československé vedení postupovalo zdrženlivěji, až velkoryseji. Zdánlivý nadhled však neodrážel jen toleranci, ale především fakt, že snaha vymoci si od Jugoslávie uznání legitimacy Husákova režimu zahrnovala implicitní požadavek na respektování oficiální normalizační interpretace širokého okruhu témat. Netýkalo se to tedy pouze okolností, za kterých se aktuální pražská mocenská garnitura koncem 60. let dostala k moci, ale za-

skou tajnou službou z Rumunska, byl odsouzen k trestu smrti, který mu byl změněn na dvacetiletý trest.

16 Postižen byl mj. jiné i Vasil Bilak. V uzavřené části zasedání říjnového pléna ÚV KSČ v roce 1971 V. Bilak hovořil v souvislosti s tehdy se vyhrcojícím politickým a národnostním napětím v Chorvatsku o potížích Titova režimu. Za jeden z důvodů označil odklon svazu komunistů od marxisticko-leninského učení. Text Bilakova projevu unikl a otiskl ho západní tisk. Jugoslávská reakce byla okamžitá a razantní. Na několik měsíců pozastavila předtím již zahájené přibližování obou států. K Bilakovi pak po několik let přistupovala jako k personě non grata. K tomu např.: AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, záznam o přijetí J. Nálepky S. Dolancem z 7. 3. 1972; AMSP, f. PA-1972, ČSSR, f. 24, telegram Lj. Babiće z 24. 4. 1972; f. PA-1973, ČSSR, f. 23, záznam o přijetí J. Nálepky I. Golobem z 20. 3. 1973.

hrnovalo to i sdílení příběhu československého socialismu, mimo jiné uznání Gottwaldových zásluh a nepřipomínání jeho role během roztržky a ve vykonstruovaných politických procesech, v nichž byly mj. kriminalizovány kontakty souzených se socialistickou Jugoslávií. Husákova garnitura byla logicky velmi háklivá na jakékoliv připomínání událostí spojených s pražským jarem. V tomto ohledu si však na Titově režimu dokázala vynutit jen implicitní závazek, že se k událostem let 1968–1969 nebude vracet, že je považuje za uzavřené a Husákovu garnituru uznává za jediného politického reprezentanta ČSSR. Jugoslávské vedení však odmítalo garantovat, že se ztotožní s plošným odsudkem protagonistů pražského jara, že zakáže publikaci knih a uvádění divadelních her proskribovaných československých spisovatelů, dramatiků, filmových režisérů. Mocenská elita v Bělehradě přitom dbala na to, aby se vyvarovala situací, v jejichž kontextu by mohla být obviněna z poskytování explicitní pomoci československým disidentům či exulantům. Důsledně se proto vyhýbala i přímým kontaktům s nimi.

Novinové články či rozhlasové a televizní pořady, v nichž byly pozitivně či pouze informativně zmiňovány veřejné aktivity, vědecká, publicistická nebo umělecká tvorba protagonistů československého dissentu anebo posrpnového exilu, se pravidelně, ale nepřilíš často, ve veřejném prostoru Jugoslávie objevovaly po celá 70. léta. Československá diplomacie tyto mediální výstupy a s nimi spojené souvislosti horlivě registrovala a s větší nebo menší razancí proti nim protestovala.

Situace v tomto ohledu akcelerovala po Titově smrti. Sporadický počet zmínek o československém dissentu a exilu, které se ve veřejném prostoru Jugoslávie v 70. letech sem tam objevoval, v první polovině následujícího desetiletí náhle vzrostl. Na jugoslávském knižním trhu se například objevily překlady Kunderových románů,¹⁷ Pelikánova publicisticko-vzpomínková práce o pražském jaru,¹⁸ vydán byl i překlad v ČSSR zakázaného Hrabalova románu.¹⁹ Uvedení těchto titulů na knižní trh provázal v SFRJ tehdy již běžný k propagaci využívaný mediální zájem, zahrnující publikaci ukázek z vydávaných děl v populárních časopisech a interview s autory. Podobné platilo i o uvádění několika divadelních her českých proti normalizačnímu režimu v příkré opozici stojících dramatiků. Pražskému vedení zvláště – kvůli vysoké publicitě – vadily bělehradské inscenace Kohoutových a Havlových děl.

17 Od roku 1984 pak sarajevské nakladatelství Veselin Masleša začalo vydávat Kunderovy sebrané spisy.

18 Jiří PELIKÁN, *Pražsko proljeće*, Zagreb 1982.

19 Bohumil HRABAL, *Služilo sam engleskog kralja*, Beograd 1984.

Zvýšený zájem o umělecká a publicistická díla ve své vlasti zakázaných českých autorů (slovenský disent nebyl v SFRJ takřka reflektován) byl podmíněn několika nesourodými důvody. Po smrti Tita se staro(nová) vládnoucí skupina, která se pochopitelně a ovšem i důvodně obávala vzrůstu nespokojenosti širších vrstev populace, snažila předejít vyostření společenských tenzí. Jedním z opatření v tomto směru bylo částečné uvolnění dozoru nad uměleckou tvorbou. V rámci parciální liberalizace se do edičních či dramaturgických plánů dostal i omezený počet děl českých disidentů. Jugoslávskému vedení navíc principiálně nejen nevadilo, ale v jistých ohledech i vyhovovalo připomínání umělecké tvorby českého disentu (podobně bylo postupováno i vůči tvorbě některých autorů zakázaných v SSSR a v dalších státech východního bloku) či v podobném názorovém okruhu vzniklé publicistiky, zejména té, která byla zacílená na události spojené s likvidací pražského jara. Před vlastní veřejností tak mohlo demonstrovat svobodnější prostředí v Jugoslávii, kde bylo možné díla – více formou než obsahem – podobná Kunderovým románům či Havlovým jednoaktovkám, pokud se ovšem jejich autoři nedostali do přímého konfliktu s režimem, relativně běžně veřejně prezentovat.

Ve veřejném prostoru Jugoslávie hrála díla českých opozičních autorů ještě jednu úlohu. Jejich prezentace byla z hlediska kontroly prováděné příslušnými složkami státního aparátu snadněji průchodná než vydávání prózy či inscenování drammat proskribovaných autorů jugoslávských. Kunderův, Kohoutův či Hrabalův kritický obraz poměrů československých tak sloužil jako snadno pochopitelná nepřímá reflexe reality jugoslávského socialismu.

Stížnosti na přítomnost děl českých disidentů ve veřejném prostoru SFRJ se od počátku 80. let rychle změnily v leitmotiv československo-jugoslávské diplomatické komunikace. Pro normalizační režim byla prezentace tohoto typu umělecké či publicistické tvorby v SFRJ výrazně nepříjemnější, než když se tyto divadelní hry, romány či eseje objevily v západní části tehdy rozděleného světa. S tím si dokázala normalizační propaganda poradit obvyklým odkazem na prodejnost disidentů, financovaných jejich západními protektory a tvořících na jejich objednávku. V případě Jugoslávie však bylo použití podobné argumentace obtížné. Díla neformální opozice se objevovala v zemi, kterou Husákův režim označoval a i považoval za socialistickou a s níž chtěl rozvíjet a posilovat co nejširší spolupráci ve všech oblastech. Do Jugoslávie navíc – na rozdíl od západních zemí – každoročně přijíždělo několik set tisíc československých, politicky málo prověřovaných turistů, kteří se mohli na vlastní oči přesvědčit o vážnosti, kterou jugoslávská veřejnost dílům doma ostrakizovaným disidentů přikládá.

Při stížnostech na publicitu, která se českému disentu v SFRJ dostávala, bělehradští představitelé obvykle odkazovali na rozdílnou ediční praxi a větší svobodu projevu ve své vlasti v porovnání s československými poměry. Občas slibovali, že se stranické orgány pokusí zajistit nápravu, několikrát pro stížnosti jejich československých partnerů vyjádřili pochopení. Na reálném stavu se však nic zásadního až do roku 1989 nezměnilo. Vedení v Praze si nepřestávalo na náklonost jugoslávské umělecké scény k českému disentu stěžovat. Relativně brzy ovšem pochopilo marnost a zbytečnost intervencí. Zaměřilo se proto na stížnosti směřující proti veřejným vystoupením československých emigrantů, eventuálně proti uvádění Kohoutových či Havlových dramát v hlavním městě. Občas s těmito stížnostmi i uspělo. Jugoslávské úřady jednou znemožnily odvysílání již natočeného interview s Pavlem Kohoutem v bělehradské televizi. Ještě v roce 1988 pak zakázaly vědeckou konferenci, již se měl zúčastnit Zdeněk Mlynář.²⁰

Jako jistou – nepřímou a nepřiznanou – kompenzaci za přítomnost děl českých disidentů ve veřejném prostoru SFRJ pražské vedení zřejmě oprávněně vnímalo rozhodnutí záhřebského nakladatelství vydat překlad Husákovy, více vzpomínkové než vědecké práce o Slovenském národním povstání.²¹ V kontextu vývoje československo-jugoslávských vztahů po roce 1948 šlo o významný počín. Žádnému jinému vysoce postavenému československému stranickému funkcionáři se této pocty v SFRJ nedostalo. Rozhodnutí vydat Husákovu memoárovou knihu zároveň odráželo jeden ze segmentů nejednoznačné reflexe nejvlivnějšího aktéra normalizační éry v nejvyšších mocenských kruzích Jugoslávie. I po všech peripetiích jeho kariéry v 70. a 80. letech Husák zůstal ceněn kvůli dvěma položkám ve své biografii. V rámci v Jugoslávii trvale pěstované tradice rozvíjející jako jednu z klíčových složek společenského vědomí odkaz levicové části hnutí odporu za druhé světové války nepřestal nikdy být vnímán jako statečná vůdčí osobnost Slovenského národního povstání, pro něž Titova partyzánská rezistence představovala jeden z klíčových inspiračních podnětů. Osobní chabrost byla pozitivně připomínána i ve vztahu k Husákovým osudům v 50. letech. Členové jugoslávského vedení při interních debatách občas dávali do kontrastu Husákovu chování za války a jeho servilní reakce na sovětský nátlak po potlačení pražského jara.²² V 80. letech však Husák začal

20 AMZV, f. Telegramy přijaté (TP), telegram J. Husáka z 28. 7. 1987; AMZV, TOJ, k. 8, interní materiál z 12. 5. 1988.

21 AMPS, f. PA-1984, ČSSR, f. 25, záznam o rozhovoru s V. Stamenoviće s I. tajemníkem velvyslanectví ČSSR v Bělehradu F. Vejmolou 20. 3. 1984.

22 AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ z 21. 3. 1984, přepis stenografického záznamu; AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, telegram D. Rodiče z 31. 8. 1987.

být nahlížen ještě z dalšího úhlu pohledu. Pod vlivem stupňujících se krizových jevů ve většině států sovětské zájmové sféry a také ve srovnání s vnitropolitickými obtížemi SFRJ se normalizační Československo náhle začalo jevit jako relativně stabilní země s únosnou ekonomickou úrovní a nebouřící se společností. V syntéze s obrazem statečného předáka protifašistického odboje a vězně stalinismu a v kontrastu s veřejnou reflexí Ceaușeska či Živkova začal být Husák bělehradským vedením vnímán jako relevantní, v některých ohledech i úctyhodný partner, který nakonec misi zahájenou v roce 1969 dovedl, sice nikterak oslnivým způsobem, ale přesto s nepopíratelným úspěchem k cíli.²³ Bylo příznačné, že v roce 1973, když Husák do Jugoslávie přijel poprvé, Tito zamítl návrh na jeho vyznamenání. O čtrnáct let později, kdy uskutečnil druhou státní návštěvu SFRJ, nejvyšší jugoslávský řád Velké hvězdy se stuhou již obdržel.²⁴

Vztahy mezi levicovými autoritativními režimy v Československu a v Jugoslávii byly na nejvyšší úrovni i v běžném diplomatickém styku pevně svázány proto kolem. Přes olámání ostnů a postupné otupení hran, ke kterému ve vzájemných vztazích v průběhu 70. let došlo, se představitelé obou států ve snaze nevyvolat rozladění svých partnerů neradi pouštěli na tenký led, vyhýbali se problematickým výrokům a gestům, ale také chování, které by působilo přespříliš familiárně.²⁵ Větší sklon k vybočení z obrysů tohoto nepsaného úzu projevovali jugoslávští veřejní činitelé, kteří tak čas od času v očích svých československých protějšků oživovali obraz spontánnějších, emotivnějších, až neukázněných partnerů.

Jedna z takových, nepříliš častých epizod,²⁶ která posílila výše zmíněný stereotyp, byla spojena s vydáním chorvatskosrbského překladu Husákovy knihy v roce 1986.²⁷ Po jejím vydání se Kanceláři prezidenta republiky ohlásil ředitel záhřebského nakladatelství Spektar Drago Zdunić s přáním osobně nejvyššímu československému představiteli výtisk knihy slavnostně předat. Neobtěžoval se přitom o své iniciativě informovat příslušné složky jugoslávské zahraniční služby. Dušan

23 Tamtéž, f. 20, zpráva D. Rodíče z 16. 2. 1987.

24 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 22, záznam B. Lončara z 28. 8. 1987.

25 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 26, zpráva T. Lipkovského z 17. 1. 1986.

26 Převážnou většinu nikterak početných drobných vybočení z uhlazené diplomatické rutiny tvořily dopravní přestupky pracovníků jugoslávské ambasády. Jednou se kupříkladu jugoslávský diplomat snažil krýt kolegu, nedisponujícího diplomatickou imunitou, který řídil pod vlivem alkoholu. Jindy Dušan Rodić, tehdejší rada velvyslanectví, který se za pár let na pražskou ambasádu vrátil jako titulář, učil svého nezletilého syna řídit auto v běžném provozu. Československá strana si v těchto případech nenechávala ujít příležitost k disciplinování a morálnímu pokárání subalterních diplomatů, ale bilaterální vztahy tyto drobné excesy nijak neovlivnily.

27 Gustáv HUSÁK, *Svjedočanstvo o slovačkom narodnom ustanku*, Zagreb 1986.

Rodič, nedávno jmenovaný velvyslanec SFRJ v Praze, pak ústředí referoval, že v den, kdy se měla audience uskutečnit, ho Husákova kancelář kontaktovala s dotazem, zda ohlášený ředitel nakladatelství s uvedeným termínem audience počítá. Dotyčný se pak skutečně se zpožděním na Hradčany dostavil. Prodlevu přímo prezidentu vysvětloval tím, že se při cestě autem přes jižní Čechy nemohl vynadávat na krásu krajiny a zdržel se. Rodič s adekvátním zděšením referoval ústředí, že Zduníc chtěl na audienci u prezidenta ČSSR bez ohlášení protlačit také dvě mladé ženy, které ho na cestě doprovázely.²⁸

Ve výkladu jsme však příliš postoupili. Vylíčená epizoda se odehrála až na počátku závěrečné etapy existence levicových autoritativních režimů v obou státech, kdy se ve vzájemných vztazích nezlepšovalo jen jejich ovzduší, ale měnil se v podstatných rysech i jejich celkový charakter. V první polovině 80. let, kam se znovu vracíme, si bilaterální kontakty obou zemí nadále v podstatných rysech zachovávaly ráz, který měly v předcházející dekadě. Obě země se snažily ve vzájemných kontaktech zachovávat relativně harmonickou atmosféru, přičemž víceméně respektovaly odlišnosti v mezinárodním postavení a vnitřní politice svého partnera. V interních hodnoceních si však jedna od druhé nadále udržovaly jistý, v žádném případě pouze zanedbatelný odstup. Ten – poněkud zjednodušeně řečeno – vyplýval z přetrvávajícího oboustranného despektu k perspektivám rozvoje samosprávného, respektive reálného socialismu. Obě exekutivy také nepřestávaly jedna druhou podezírat, že v případě krize by se mohla připojit na stranu nepřátel či by se alespoň snažila z partnerových obtíží kořistit. Ze strany Bělehradu nadále přetrvávaly především obavy, že Československo by v takovém případě obnovilo pokusy o vtažení Jugoslávie do sovětské zájmové sféry. Druhá strana nevyklučovala, že v případě těžkostí by Bělehrad mohl poskytnout aktivní podporu vnitřní „revizionistické“ opozici.

Tendence na jedné straně směřující k rozšíření spolupráce a zlepšení ovzduší ve vzájemných stycích a přetrvávající, stále nemalá rezidua obav z nevypočitatelného či dokonce podlého jednání partnerské strany se promítaly i do kontaktů na vyšší a vrcholné úrovni. Po roce 1973, kdy došlo k obnově takových styků, pravidelně probíhaly návštěvy předsedů vlád, tajemníků ústředních výborů pro mezinárodní politiku, předsedů národních shromáždění, ministrů zahraničních věcí. Pražská stranická elita a Gustáv Husák osobně těžce nesla, že Tito nikdy neoplatil Husákovi jeho návštěvu v Bělehradu v roce 1973.

28 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 20, zpráva D. Rodiče z 3. 9. 1986.

Jak již víme, sovětské vedení tápající v marasmu závěrečného období Brežněvovy éry po Titově smrti přechodně pozastavilo s Jugoslávií kontakty na vysoké stranické či vládní úrovni. Mocenská elita v Praze v souladu se stereotypy zaběhlými ve východním bloku tohoto příkladu následovala a po necelé dva roky odkládala většinu dříve dohodnutých návštěv. Neuskutečnily se tak plánované Bilakovy a Chňoupkovy rozhovory v SFRJ a opětovně byla odložena návštěva nejvyššího jugoslávského představitele v ČSSR, která se měla původně uskutečnit již v roce 1974. Ještě za Brežněvova života Kreml od zmatečného a zcela neúčinného pokusu vyvinout na post-titovské vedení tlak v tichosti ustoupil a bilaterální kontakty se SFRJ v plné míře obnovil. Československé vedení dostalo možnost vrátit vztahy k Jugoslávii na úroveň, kterou měly v roce 1980.

K prolomení přechodného ochlazení posloužila realizace výše vzpomenuté, již od roku 1980 odkládané, Bilakovy návštěvy. Pražské vedení ještě v létě 1983 podmiňovala její uskutečnění vytěsněním děl českých disidentů z veřejného prostoru SFRJ. Po vyslechnutí již standardně koncipovaných jugoslávských výmluv však od svého požadavku ustoupilo. Vzalo za vděk tím, že avizovaná premiéra Kohoutovy hry na jedné z bělehradských divadelních scén, která se měla uskutečnit krátce před Bilakovým příjezdem, byla o několik týdnů odložena.²⁹

V průběhu 70. let se při oficiálních návštěvách nejvýše kotovaných představitelů Jugoslávie a stejně postavených funkcionářů států východního bloku postupně vytvořil specifický model komunikace. Tato jednání, z nichž se takřka vytratily dialogy, převážně vyplnily jednostranně zaměřené monology, které měly předem danou strukturu a v mnoha ohledech i obsah. Očekávalo se, že řečník bude téměř výlučně referovat o vnitřním vývoji ve své vlastní zemi a o její zahraniční politice a zmíní se zároveň o pozitivních aspektech v rozvoji bilaterální spolupráce.³⁰ Případná kritická zmínka týkající se partnerské strany by již signalizovala vážný problém. Kontroverze ve vzájemných stycích byly mlčky přecházeny, maximálně byly verbalizovány v podobě zdánlivě marginálních poznámek během méně formálních

29 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, záznam o rozhovoru M. Komatiny s B. Šimáčkem 12. 1. 1984.

30 Jako jednu z mála výjimek jugoslávská strana registrovala výroky, které v roce 1984 pronesl vysoký funkcionář Národní fronty Tomáš Trávníček při přijetí studijní delegace SKJ. Podle jugoslávského záznamu úřadující místopředseda ústředního výboru Národní fronty kladl delegaci provokativní dotazy týkající se situace v Kosovu a prohlásil, že SFRJ nemůže současné problémy sama bez pomoci přátel překonat. Sdělení o nezbytnosti pomoci od dalších socialistických zemí, na něž byla jugoslávská strana vždy neobyčejně citlivá, pak ještě během neformální debaty doplnil postěžováním, že před deseti léty jeho manželka při řízení auta ve Vojvodině dostala pokutu. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, zpráva o pobytu studijní delegace SKJ v ČSSR ve dnech 21.–26. 10. 1984.

částí návštěvy, tedy mj. na recepcích či při společné jízdě autem. Projednávání sporných otázek bylo ponecháváno pro kontakty na nižší úrovni, tedy velvyslancům, náměstkům ministra zahraničí, pracovníkům mezinárodních oddělení ústředních výborů komunistických stran. I níže postavení českoslovenští diplomaté a straničtí funkcionáři se ovšem v obavě, aby nebyli podezíráni z nepřátelských aktivit, přátelským setkáním a důvěrnějším rozhovorům s jugoslávskými partnery vyhýbali.

Při vyhodnocování rozhovorů musela každá ze stran posoudit, kterým tématům jejich partner věnoval větší, kterým menší pozornost a které v tichosti přešel. Dešifrovalo se také, na jaké úspěchy a komplikace ve vnitřním vývoji vlastní země druhá strana poukázala. Z toho se mj. vyvozovalo, zda jednotlivé výroky nebyly kupříkladu stylizovány jako poukaz na problémy existující v druhé zemi.

Výše načrtnutý, ve velké míře rituální, charakter měly i rozhovory vedené během Bilakovy návštěvy Bělehradu, která se uskutečnila v prosinci 1983. Při jejich analýze obě strany konstatovaly jejich úspěšnost. Jak druhý nejvlivnější funkcionář KSČ, tak jeho hostitel, v rámci mocenské struktury SFRJ reálně mnohem níže postavený tajemník Předsednictva ÚV SKJ Nikola Stojanović, vedli rozhovory záměrně tak, aby se vyhnuli takřka všem sporným a choulostivým zásadnějším tématům, ale i okrajové agendě, o níž věděli, že v názoru na ní se vedení obou zemí ne vždy shodují. Úspěch návštěvy podmínilo několik momentů. Především ho do značné míry předurčila modifikace sovětského přístupu k Jugoslávii, který byl po Andropovově zvolení nasměrován k větší harmonizaci vztahů s Bělehradem. Tato změna kursu pražskému vedení, které projevovalo velký zájem o rozšiřování zejména ekonomických, ale v této době již i turistických, politických, a částečně i kulturních a společenských kontaktů s Jugoslávií, plně vyhovovala. Také SFRJ, prožívající již třetí rok čím dál hlubší ekonomickou krizi a zhruba stejně dlouhou nekončící otevřenou konfrontaci s albánským národním hnutím v Kosovu, stála o rozšíření kontaktů s pražským vedením více než kdy předtím. Hospodářské problémy zvýraznily význam v těchto letech již masového československého turismu na jaderském přímoří. Nemenší důležitost přikládal Bělehrad i kontraktům, které dostávaly jugoslávské stavební firmy v ČSSR.³¹ V rámci mezinárodního obchodu stálo Čes-

31 Omezování investiční výstavby v ČSSR a zadávání zakázek i stavebním firmám z jiných zemí výrazně zhoršilo situaci jugoslávských podniků, které z velkých stavebních zakázek v Československu již od přelomu 60. a 70. let dlouhodobě profitovaly. Bělehradské vedení mělo na pokračování jejich aktivit v ČSSR, při nichž byly zaměstnávány stovky jugoslávských občanů, eminentní zájem. Svědčí o tom gesto, které udělal předseda předsednictva SFRJ Mika Špiljak v samotném závěru své státní návštěvy ČSSR v březnu 1984. Během společné jízdy na letiště, kam ho jeho hostitel doprovázel, předal Husákovi obálku s nabídkami dvou jugoslávských firem, které se ucházely

koslovensko na čtvrtém až pátém místě mezi zahraničními partnery SFRJ. Platilo přitom (stejně jako ve směru opačném), že do ČSSR mohly jugoslávské firmy vyvážet za relativně příznivých platebních podmínek zboží, které by těžko uplatnily na jiných trzích. To zejména využívaly podniky z ekonomicky méně rozvinutých, ale politicky dostatečně vlivných součástí jugoslávské federace. Významu nabýval i politický aspekt vztahů s Československem. Bělehradské vedení navenek, a někdy i samo před sebou, nepřestávalo hrát úlohu lokální velmoci, za níž v rámci hnutí nezúčastněných stojí desítky spřátelených či dokonce spojeneckých států. Současně si však, jak pod vlivem Reaganovy politiky a její lidskoprávní agendy, která se nově začala zaměřovat i na Jugoslávii, tak v důsledku hluboké krize většiny států sovětské zájmové sféry začalo uvědomovat svoji reálnou osamocenost a odvrácenou stranu dlouho, alespoň vnějškově, úspěšné politiky nezúčastněnosti. Za těchto okolností se atraktivita spolupráce s dlouhodobě podceňovaným a někdy též vysmívaným Husákovským normalizačním Československem nenápadně zvyšovala.

Vasil Biľak, který měl viditelný zájem na úspěchu své dlouho odkládané návštěvy, intonoval proslovy převážně v pozitivním duchu.³² Jeho hostitelé registrovali, že se zveřejňování děl českých autorů hlásících se k neformální opozici v SFRJ dotkl jen jedenkrát, a to ostentativně záměrně okrajově, jako by šlo z jeho pohledu o marginální záležitost. Biľak obšírněji hovořil o hnutí nezúčastněných a vyzdvihl pozitivní úlohu hostitelské země v jeho rámci. Jugoslávští funkcionáři však tuto část jeho proslovů vnímali jako k nim směřující kritiku. Jejich host se totiž současně pohrdlivě vyslovil o roli „feudálních monarchií“ v tomto uskupení a jedním dechem chválil Jugoslávii, že společně s Kubou prosazují v hnutí nezúčastněných principy míru a socialismu. Biľak přitom velmi dobře věděl, že SFRJ vede s Castrovým režimem o politickou profilaci hnutí nezúčastněných dlouhodobý spor.

Jako vůči Jugoslávii zastřeně kritické poznámky bělehradští hostitelé hodnotili dlouhé pasáže v Biľakových proslovech, v nichž se věnoval vnitřní situaci v Československu. Slova o společenské stabilitě, ekonomických úspěších, absenci nezaměstnanosti a minimálním zahraničním zadlužení hostitelé – zřejmě správně – dešifrovali jako průhledné aluze na problémy, s nimiž se právě v řečených oblastech s čím dál tím většími nesnázemi jejich země potýká. Biľakovy výroky však s velkou pravděpodobností také reflektovaly jeho vlastní vidění situace ve své vlasti. Na

o stavbu hotelu Fórum v Praze a o rekonstrukci teplického Sklo Unionu. AJ, f. 803, PFSRJ, přepis stenografického záznamu schůze předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, vystoupení M. Špiljaka.

32 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, zpráva o návštěvě V. Biľaka v SFRJ ve dnech 5. a 6. 12. 1983.

sklonku Andropovova intermezza vnímal půldruhé dekády normalizace, v porovnání s vývojem v ostatních státech sovětské zájmové sféry, ale rovněž v Jugoslávii, jako období úspěšné. Slova o ekonomickém růstu a společenské stabilitě, kterou disidentské skupiny nemohou vážněji narušit, zřejmě odpovídala jeho osobnímu postoji. Navíc ve druhé polovině roku 1983 razance Andropovem iniciovaných změn zeslábla a vývoj v Moskvě přestal sebejistotu Husákovy skupiny vážněji oslabovat.³³

Výše zmíněnou obsahovou prázdnotu rozhovorů vyplňovali jejich účastníci začasté banalitami. Biřák se tak při návštěvě srbského strojírenského podniku ve Smederevské Palance rozhovořil o tom, že pracující obou zemí mají nedostatek příležitostí ke vzájemnému poznání, že nestačí, když se navštěvují pouze ředitelé továren. Aniž by vzpomenukl každoroční příjezd několika set tisíců československých turistů k pobřeží Jadrana, navrhl pravidelnou výměnu desítek a možná i několika stovek dělníků moderních závodů, kteří by v partnerské zemi po několik týdnů pracovali a současně by se seznámili s novými technologiemi, ale i se životem pracujících. Biřákuv nereálný návrh neodrážel jen jeho sklon k prázdným frázím, ale byl do jisté míry také odrazem pocitu superiority vůči hostitelům. Vysoce postavený funkcionář KSČ dával najevo, že pro stát, který reprezentuje, neexistují ani ekonomické ani ideologické překážky, kvůli kterým by nemohl pravidelně hostit stovky jugoslávských dělníků a seznámit je s úspěchy československého průmyslu a společenskou stabilitou.

Biřákova bizarní iniciativa, která zřejmě vycházela z okamžitého nápadu, samozřejmě bez odezvy zapadla. Samotnou návštěvu však obě strany hodnotily jako neobyčejně úspěšnou.³⁴ Prolomila několikaletou stagnaci v kontaktech klíčových představitelů obou zemí a ukončila tedy relativně dlouhou césuru v dialogu na adekvátně reprezentativní úrovni. Především však oboustranná osobní zkušenost členům nejvyšších grémíů znovu potvrdila, že mezi oběma režimy neexistují žádné reálné vážnější rozpory a rozšíření jejich spolupráce není potenciálně spojeno s žádnými vedlejšími negativními efekty. Jugoslávská strana měla za to, že je na místě definitivně překonat zbytky nedůvěry, která se mezi oběma státy nakupila po vojenském potlačení pražského jara.³⁵

33 Jugoslávská ambasáda hodnotila přístup československého vedení k Andropovovým reformám jako ostražitý. AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 25, zpráva T. Lipkovského z 10. 2. 1984.

34 V jistém rozporu s tím stručný interní československý zápis z rozhovorů konstatuje zdrženlivé vystupování jugoslávských představitelů, zvláště N. Stojanoviće. AMZV, f. TOJ, k. 2, zpráva o návštěvě V. Biřáka v SFRJ 5.–6. 12. 1983.

35 AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ 21. 3. 1984, podkladový materiál z 19. 3. 1984.

Správnost takového hodnocení charakteru vzájemných styků a jejich – ve srovnání s předcházejícím desetiletím – až nečekaně příznivých perspektiv plně potvrdil průběh návštěvy nejvyššího státního představitele SFRJ v Československu, která se uskutečnila v dubnu 1984, tedy již pouhé čtyři měsíce po Bilakových rozhovorech v Bělehradu. Již výše jsme poznamenali, že pražské vedení opakované odklady nakonec nikdy neuskutečněné Titovy reciproční návštěvy těžce neslo. Po smrti vůdce partyzánského hnutí a zakladatele jugoslávské socialistické federace, jehož pohřbu se Husák, stejně jako desítky dalších státníků osobně zúčastnil, toto trauma neskončilo. Při uvádění do chodu nového mechanismu, na jehož základě začalo po Titově smrti fungovat kolektivní státní i stranické vedení, Jugoslávie s odkazem na náročnost s tím spojené agendy opětovně termín návštěvy odložila. Poté nabídla, že státní návštěvu vykoná místopředseda předsednictva SFRJ. Tuto pragmaticky nabídnutou alternativu pražské vedení vnímalo takřka jako urážku. U ministra zahraničních věcí SFRJ Lazara Mojsova v této záležitosti opakovaně, zřejmě dosti emotivně, intervenoval československý ministr zahraničí B. Chňoupek, který svému partnerovi objasňoval, že G. Husák peripetie spojené s odkladem reciproční návštěvy osobně těžce nese, že ho k Jugoslávii váže silný emotivní vztah, že ji několikrát navštívil jako turista. Má dokonce pocit, že návštěva se neuskutečňuje především kvůli jugoslávské averzi vůči jeho osobě. Ministr zahraničí ČSSR dokonce Mojsovi řekl, že Husák tajil chorvatský původ své matky, což je další důvod, proč peripetie spojené s odklady návštěvy velmi senzitivně vnímá.³⁶

Výše jsme obsáhleji pojednali o neformalizovaném, ale druhou stranou očekávaném (až rituálním) charakteru rozhovorů vysokých představitelů obou zemí. Průběh a obsah Husákových jednání s předsedou předsednictva SFRJ Mikou Špiljakem, který právě završoval jednoroční mandát spojený s výkonem tohoto postu, do kontur takto vymezeného formátu přesně zapadal.³⁷ Husák s uspokojením kvitoval nepřímou omluvu svého hosta za opakované odklady návštěvy. Oba nejvyšší představitelé se striktně vyhýbali zmínkám o citlivých tématech. V době rozhovorů nezazněly ani nepřímé narážky na ně. Husák s implicitním odkazem na roztržku a na oscilující napětí, které se ve vztazích mezi Jugoslávií a Československem po jejím skončení opakovaně objevovalo, konstatoval, že si oba socialistické státy již dávno zvykly na rozdíly, které mezi nimi jsou a naučily se vzájemné toleranci. Jugosláv-

36 AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, přepis stenografického záznamu, vystoupení L. Mojsova.

37 AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, zpráva o návštěvě M. Špiljaka v Československu ve dnech 26.–29. 3. 1984.

ská strana pečlivě registrovala, že se Husák ani jednou nezmínil o publicitě, které se českému disentu v SFRJ v poslední době dostává, či že nezazněla ani nepřímá kritika hnutí nezúčastněných a úlohy Bělehradu v jeho rámci. Nejvyšší československý představitel své výroky koncipoval tak, aby se vyhnul rozdílům v zahraniční politice obou zemí, které se mj. nadále týkaly negativního postoje SFRJ k zahraničním intervencím v Afghánistánu a Kambodži. Husák se svého hosta zeptal jen na vztahy jeho země se Spojenými státy a s Albánií. Otázky přitom pečlivě formuloval tak, aby Špiljak nenabyl dojmu, že implicitně projevuje radost či zadostiučinění ze zhoršení mezinárodní pozice SFRJ či z neklidné národnostní situace v Kosovu.

Důležitý byl nejen obsah a průběh rozhovorů nejvyšší představitelů obou států, ale také celkový kontext návštěvy. Československá strana takřka bez připomínek akceptovala jugoslávský návrh závěrečného komuniké. V 70. letech se přitom o takovém dokumentu obvykle vedly dlouhé diskuse. Před návštěvou dostala jugoslávská diplomacie z Prahy informaci, že je Husák v rekonvalescenci a že se možná nebude moci ze zdravotních důvodů zúčastnit všech protokolů předpokládaných akcí. Nehledě na to, projevoval nejvyšší československý představitel svému hostu opakovaně mimořádnou pozornost a úctu. Jugoslávští diplomaté oceňovali, že viditelně zdravotně handicapovaný Husák např. zcela neplánovaně doprovázel Špiljaka při prohlídce jednoho z podniků ČKD.³⁸ Zájem o úspěch návštěvy demonstrovalo pražské vedení i zjevnou instrukcí sdělovacím prostředkům, které již několik týdnů před návštěvou přestaly informovat o obtížné ekonomické a sociální situaci v SFRJ a Špiljakovu pobytu věnovaly mimořádnou pozornost. *Rudé právo* dokonce otisklo úvodník, v němž odmítalo informace o závažných hospodářských problémech v Jugoslávii s odůvodněním, že by v takovém případě SFRJ těžko mohla být pátým nejvýznamnějším ekonomickým partnerem Československa.³⁹

Paralelně s jednáním hlav obou států probíhaly rozhovory ministrů zahraničních věcí. I jejich obsah a charakter naznačovaly možnost výrazných změn ve vztazích mezi oběma státy. Bohuslav Chňoupek vedl debatu neobyčejně přátelsky, nezvykle otevřeným způsobem, a to nejen ve srovnání s předcházejícími podobnými diskusemi. Mojsovovi takřka bez obalu řekl, že Československo se muselo s rozmístěním sovětských raket středního doletu na svém území smířit, že se však z toho nikterak neraduje. Stejně pozoruhodný byl Chňoupekův výkladový exkurz do po-

38 Mojsov to následně přirovnával k pozornosti, kterou českoslovenští hostitelé věnují nejvýše postaveným sovětským funkcionářům nebo J. Kádárovi. AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, přepis stenografického záznamu, vystoupení L. Mojsova.

39 Podnět pro vztahy ČSSR a SFRJ, *Rudé právo*, 31. 3. 1984, s. 1.

měří uvnitř nejvyššího kremelského vedení. Naznačoval, že v něm v blízké době dojde k zásadním personálním změnám. Konkrétně uvedl, že Konstantin Černěnko, který krátce předtím obsadil klíčový post ve vedení KSSS, přepustí místo předsedy nejvyššího sovětu Andreji Gromykovovi. A pokud se tak nestane, hlavní slovo při řízení zahraniční politiky SSSR stejně budou mít Dimitrij Ustinov a právě Gromyko.

Chňoupkova vyjádření v několika ohledech zásadním způsobem překračovala dosavadní limity, které ve vztazích s Jugoslávií vládní a straničtí funkcionáři dlouhodobě respektovali. Nebývalo zvykem, aby v paralelně uskutečňovaných rozhovorech vedl ministr zahraničí jednání v jiné komunikační rovině než nejvyšší představitelé obou zemí. Zcela nestandardní pak byly výroky o rozmístění raket v ČSSR a ještě více o personální situaci v sovětském vedení. Od likvidace pražského jara si žádný z československých funkcionářů něco takového v rámci kontaktů s jugoslávskou stranou nedovolil.

Jugoslávské vedení nedokázalo náhlou otevřenost, až vřelost, československého ministra zahraničních věcí přesněji vyhodnotit. Od počátku normalizace vnímalo Chňoupka jako člověka, který má k sovětským funkcionářům neobyčejně blízko a který pro ně občas plní speciální zadání. V tomto kontextu se snažilo jeho výroky vyhodnotit i v roce 1984. Nerozpoznalo, že Chňoupkova slova, pronesená jen několik týdnů po Černěnkovově zvolení, jsou první předzvěstí pokusu československého vedení (či jeho části) o zásadnější sblížení s Jugoslávií.

Mika Špiljak a jeho spolupracovníci byli s průběhem návštěvy a jejími výsledky spokojeni. Oceňovali vstřícnost hostitelů a jejich zájem o harmonický průběh rozhovorů. Pozitivně vnímali realismus, s nímž jejich partneři přistupovali k hodnocení vnitřní situace ve své zemi. Husákovo vystupování dávali do kontrastu s hochštaplerskými manýry N. Ceaușeska či T. Živkova. S viditelným respektem ho přirovnávali ke střízlivému Kádárovu stylu. V zásadě souhlasili s prezentací Československa jako politicky i ekonomicky stabilní země, která sice zůstává v pozici krajně loajálníhoho sovětského satelitu, ale snaží se i v takové konfiguraci stále více uplatňovat vlastní specifické zájmy.

Husák se ve svém výkladu krátce zmínil i o vnitřní opozici. Interpretoval ji jako fenomén, který se sice nedaří trvale vymýtit, ale který nemá potenciál k většímu růstu. O dílech českých disidentů publikovaných nebo uváděných v Jugoslávii se ani on, ani Chňoupek při oficiálních jednáních a v neformálních rozhovorech ani jednou nezmiňovali. Tento problém před členy delegace ovšem opakovaně zmiňoval československý velvyslanec v Bělehradu B. Šimáček. Jugoslávská strana to správ-

ně interpretovala jako upřednostnění zájmu pražského vedení o harmonický průběh návštěvy před ventilováním tohoto, pro ně vysoce nepříjemného, problému. Neočekávala však, že Husákova skupina tento bod z agendy bilaterálních vztahů trvale stáhne.

Při schvalování Špiljakovy zprávy o návštěvě v ČSSR proběhla mezi členy Předsednictva SFRJ krátká diskuse o dopadech uvádění děl českých disidentů v Jugoslávii. V 80. letech šlo o jednu z mála oficiálních rozprav na nejvyšší úrovni, která se explicitně týkala vztahů s Československem. Svědčilo to na jedné straně o relativně bezproblémovém rozvoji bilaterální spolupráce, na druhé straně ovšem i o důležitosti, kterou jí nejvýše postavení funkcionáři SFRJ přikládali. Špiljak v úvodním vystoupení plédoval pro to, aby se již skončilo s dosavadní praxí a úřady přestaly nad pozitivním připomínáním českých disidentů přivírat oči. Zdůraznil, že československá strana sice tuto otázku v rámci rozhovorů nevznesla, ale přičítal na její vrub neúspěch jugoslávských firem při výběrových řízeních na velké zakázky při stavbě pražského hotelu Fórum a rekonstrukci teplického Sklo Unionu, o které SFRJ velmi stála. Jeho stanovisku členové kolektivního státního vedení neoponovali. V následné krátké diskusi se rozhořela ve vztahu k hodnocení Husákova vedení krátká polemika. Na projev Cvijetina Mijatoviće, který podpořil Špiljakovo relativně příznivé hodnocení normalizační ekipy a zmínil se o tom, že se Husák musí potýkat s odporem konzervativního proudu, reagoval Vidoje Žarković. Černohorský funkcionář, patřící k relativně mladší části členů kolektivního vedení SFRJ, souhlasil se stanoviskem, že je nutno všestrannou spolupráci s ČSSR z pragmatických důvodů rozvíjet. Dodal však, že Husákovo vedení vyšlo ze sovětské okupace, že má v rámci evropského levicového hnutí hanebnou pověst a že by bylo nesprávné jakkoliv si ho idealizovat či od něj něco zásadního očekávat. Mijatović mu oponoval, že od sovětského vojenského zásahu již uplynulo patnáct let a že je třeba respektovat vzniklou realitu. Diskuse, do níž se ještě zapojil blízký Titův spolupracovník Petar Stambolić, vyzněla do ztracena.⁴⁰ Nepochybně v souvislosti s ní přijala federální vláda usnesení nabádající ministerstvo informací, aby ve spolupráci s ministerstvem vnitra vytvářelo předpoklady, aby jugoslávská média „informovala o ČSSR v kontextu zájmu SFRJ o co největší rozvoj kontaktů s ČSSR.“⁴¹ Instrukce však žádný efekt nepřinesla, díla československých disidentů a zprávy o nich z veřejného prostoru Jugoslávie ani poté nevymizely.

40 AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, přepis stenografického záznamu.

41 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, interní informace ze 17. 5. 1984.

Brzy po skončení Špiljakovy návštěvy začalo pražské vedení projevovat nespokojenost s nepřímou podporou, které se československé neformální opozici v mediální sféře a v některých uměleckých a vydavatelských institucích v SFRJ dostává. Kromě upozorňování v diplomatických kontaktech se pro to pokusilo využít dosud neodzkoušený komunikační kanál. V květnu 1984 přijel do SFRJ k pravidelným jednáním Lubomír Štrougal. Rozhovory předsedů vlád, které probíhaly takřka každý rok, se převážně týkaly ekonomické spolupráce. Štrougal se proto o československých disidentech při jednání se svou hostitelkou Milkou Planinc, první a poslední ženou na postu předsedkyně vlády v jugoslávské éře, nezmínil. O vnitřní opozici se rozhovořil až při svém přijetí tajemníkem předsednictva SKJ Nikolou Stojanovićem. Ve srovnání s lakonickými zmínkami, které si před nedávnem od Biľaka či Husáka v tomto ohledu vyslechli jejich jugoslávští partneři, Štrougal Stojanovićovi velmi obsírně, až podrobně vysvětloval charakter a programové zacílení neformální opozice v Československu. Na jedné straně explicitně tvrdil, že opozice, která se snaží získat popularitu nacionalistickými hesly, poukazováním na ekologické problémy či spoluprací s katolickou církví, nedokázala oslovit početnější společenské skupiny. Na druhé straně, a to záměrně na stranické půdě, dával nepřímou najevo, že disidentské hnutí představuje pro režim v Praze závažný problém. V průběhu úvodního expoé se Štrougal o spojitosti Jugoslávie s českým disentem nezmínil. Teprve v další diskusi zdrženlivě a dosti stručně upozornil na to, jak je pražskému vedení publicita týkající se české opozice v SFRJ nepřijemná. Dodal, že se již naučili naslouchat kritice jugoslávských novinářů, která má obvykle konstruktivní a pro ČSSR i přínosný charakter. Zveřejňování stanovisek a hodnotících soudů československých emigrantů, které vychází z buržoazních pozic, však považují za škodlivé. Štrougal, který byl tlumočením tohoto poselství zjevně pověřen i proto, že byl v SFRJ považován za představitele umírněnějšího směru ve vedení KSČ, než byl například dogmatický Biľak, nenaléhal. V klidu vyslechl Stojanovićův, pro desítky podobných rozhovorů již prefabrikovaný výklad o tiskové svobodě v Jugoslávii a o absenci prostředků, kterými by svaz komunistů mohl sdělovací prostředky usměrnit. Dával však najevo, jak by československé vedení jakýkoliv vstřícný krok ze strany Jugoslávie v tomto ohledu ocenilo.⁴²

Ani takto koncipovaná intervence, která měla více charakter prosby či přimluvy než žádosti, na věci nic podstatného nezměnila. V Jugoslávii nadále sem tam vycházely překlady knih českých disidentů (stejně tak jako spisovatelů zakázaných

42 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, záznam o rozhovoru N. Stojanoviće s L. Štrougalem z 22. 5. 1984.

v SSSR a v některých dalších státech jeho velmocenské sféry), čas od času některé z divadel uvedlo hru v ČSSR proskribovaného dramatika. Pozornost, kterou jugoslávská veřejná scéna věnovala československé opozici, však postupem času opadala. Paradoxně to příliš neovlivnilo protesty a stížnosti československých diplomatů a stranických funkcionářů, ani intervence příslušných grémií svazu komunistů, ale větší aktivita jugoslávského disentu, další liberalizace svobody projevu a postupující rozklad autoritativního systému v Jugoslávii. V důsledku tohoto vývoje již záhřebská, lublaňská či bělehradská média nemusela publikovat stanoviska kritická k leninsko-stalinským režimům v podobě esejů českých disidentů či rozhovorů s nimi, ale mohla jugoslávskou realitu kritizovat již přímo. Dramatické události spojené s počínajícím rozkladem titovského režimu navíc ubraly tématům spojeným s aktivitami československé emigrace a opozice na atraktivitě.⁴³

Českoslovenští diplomaté a někteří straniční funkcionáři nepřestali ani v následujících letech připomínat jugoslávským partnerům, jak je veřejná prezentace českého disentu škodlivá. Míra emocí, která byla s těmito protesty spojená, přitom stále více záležela na způsobu, jakým jednotliví členové československé mocenské elity vnímali a jak – pragmaticky či upřímně – vyhodnocovali změny vyvolané nástupem nového sovětského vedení. Bylo příznačné, že ještě na jaře 1987 si Jan Fojtík na vydávání děl českých disidentů v SFRJ poměrně obsáhle, byť neagresivně, stěžoval. Bohuslav Chňoupek, Peter Colotka či Lubomír Štrougal se této tematice při setkáních s jugoslávskými partnery již začali vyhýbat.

Disidentské téma zatlačovala v rámci agendy bilaterálních vztahů Československa a Jugoslávie postupně do pozadí ještě další okolnost. Personální změny v Kremlu, spojené s nástupem Gorbačovovy skupiny, iniciovaly postupnou, někdy až překotnou liberalizaci veřejného prostoru v Maďarsku, Polsku a také v samotném SSSR.⁴⁴ V budapeštských, varšavských a posléze i sovětských médiích začaly být připomínány události související s pražským jarem, objevovaly se v nich – niko-

43 Příznačným příkladem proto byly okolnosti příprav tradičního bělehradského podzimního mezinárodního festivalu spisovatelů a překladatelů v roce 1988. Jako téma byla zvolena problematika spisovatelů působících v zahraničí. Ambasáda v SFRJ avizovala ústředí, že lze očekávat provokace spojené s účastí několika československých emigrantů. V říjnu se však ukázalo, že bělehradská setkání pod vlivem událostí v SFRJ a vzhledem k vývoji v dalších socialistických zemích ztratila na atraktivitě. Nikdo z pozvaných československých emigrantů na ně nepřijel. AMZV, f. TP, telegramy J. Husáka z 9. 2. 1988 a 10. 10. 1988.

44 V létě roku 1988 ambasáda v Bělehradu hlásila ústředí, že jim přátelé (tedy sovětské diplomaty) rádi, aby na psaní jugoslávských médií nijak nereagovali. Sovětské velvyslanectví zprávy o disidentech a politické emigraci, které se objeví ve zdejších sdělovacích prostředcích, prý již dva roky ignoruje. AMZV, f. TP, telegram L. Kotába z 19. 7. 1988.

liv již výhradně v ostře záporném kontextu – jména jeho protagonistů a první rozhovory s nimi. Polská divadla avizovala přípravy k nastudování dramatu Václava Havla.⁴⁵ Za těchto okolností, kdy normalizační režim přicházel o loajalitu nejbližších spojenců, ztrácela publicita českého disentu v SFRJ na významu. Z širokého, velmi pestrého rámce československo-jugoslávských vztahů se tak postupně vytratilo jedno z posledních kontroverzních témat, která zatěžovala bilaterální kontakty od počátku 70. let. Pomineme-li ozvuky předrážděných reakcí SFRJ na veřejné připomínání členů informbyrovské emigrace, ze vztahů obou států otevřené problémy fakticky vymizely.

V rámci bilaterální agendy zůstávalo relativně frekventovaným tématem sledování postojů při spolupráci ve sféře vysokoškolského vzdělávání. To se týkalo především studia jugoslávských občanů na českých a slovenských univerzitách, výuky jugoslavistických oborů na nich a zřizování lektorátů českého jazyka v Jugoslávii. Ani v 70. letech nebyla přerušena již koncem 19. století vzniklá tradice studia jugoslávských občanů na českých vysokých školách. Normalizační režim sice nikdy nepřestal s notnou, byť postupně mizející, dávkou nedůvěry pohlížet na jugoslávské vysokoškoláky studující na českých a slovenských univerzitách, ale o redukci jejich počtu podle všeho nikdy neuvažoval. Z hlediska financování studovaly na českých a slovenských univerzitách tři kategorie jugoslávských studentů. Menší část, čítající každoročně nejdříve 10 a posléze 14 studentů, přijížděla na základě mezivládní dohody jako českoslovenští stipendisté. Další desetičlennou skupinu, která se převážně zapisovala na Komenského Univerzitu v Bratislavě, tvořili absolventi středních škol pocházející z okruhu početné slovenské minority ve Vojvodině a z části i příslušníci české menšiny žijící ve Slavonii. Slovenští studenti získávali stipendia od slovenské republikové vlády a od Matice slovenské.⁴⁶ Poslední, nejpočetnější část studentů z Jugoslávie si studium v ČSSR sama financovala. Značnou část této kategorie vysokoškoláků tvořily děti rodičů pracujících v početných obchodních zastoupeních jugoslávských firem v Československu. První a třetí skupina se z větší

45 Kupříkladu zprávám o zadržení V. Havla při tzv. Palachově týdnu v lednu 1989 věnovaly jugoslávská média relativně velkou pozornost. Překladatel, literární vědec a bohemista Aleksandar Ilić uspořádal v Bělehradu v této souvislosti Havlův večer, na kterém byly čteny texty českého disidenta. Ve stejnou dobu se však ve Varšavě konala slavnostní premiéra jedné z Havlových divadelních her, které se zúčastnil předseda polské vlády a čelný představitel vládoucí strany M. Rakowski. Okolnosti spojené s varšavskou inscenací pochopitelně měly větší dopad než bělehradský večer na Havlovu podporu. AMZV, f. TP, telegram J. Husáka z 16. 2. 1989, telegramy J. Havlína z 24. 2. 1989 a 27. 2. 1989.

46 AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, výroční zpráva generálního konzulátu SFRJ v Bratislavě za rok 1982.

části zapisovala na medicínu a především na umělecké školy. Jednotlivci studovali nejvíce na filozofické fakultě nebo na ČVUT. Jednoznačnou preferencí pro zájemce o umělecké obory představovala Praha. Přes opakované apely pražské ambasády SFRJ, která vyzdvihovala kvalitu bratislavského univerzitního vzdělání a zejména vysoce hodnotila úroveň tamější Vysoké školy múzických umění, jugoslávští zájemci o vzdělání ve filmových či výtvarných oborech neprojevovali o studium na Slovensku větší zájem. V Bratislavě, a to většinou slovakistiku, si na Komenského Univerzitu zapisovali v první řadě vojvodinští Slováci.⁴⁷

Jugoslávská diplomacie čas od času vyjadřovala znepokojení nad některými aspekty studia občanů SFRJ v Československu. Varovala především před možnou názorovou a politickou indoktrinací mladých Jihoslovánů. Obavy sice mířily k ideologickému ovlivňování, implicitně se však spíše týkaly srovnávání úrovně vysokoškolského studia v ČSSR a SFRJ a také rozdílné kvality sociálního zabezpečení studentů.

Ambasáda SFRJ v Praze také opakovaně upozorňovala na negativní důsledky způsobu výběru jugoslávských studentů na české a slovenské vysoké školy. Kritizovala, že jugoslávské úřady neprovádějí žádnou předběžnou selekci zájemců o studium a všichni uchazeči skládají přijímací zkoušky teprve na vysokých školách v Československu. Jugoslávští diplomaté upozorňovali rovněž na možnost, že přijímací komise rozhodují o výběru mezi uchazeči podle ideologických kritérií, anebo jsou korumpovány rodinami movitějších zájemců. Zvláště druhý aspekt se při neobyčejně velkém zájmu o studium atraktivních uměleckých oborů zdál být dosti věrohodný. Jugoslávské úřady nebyly zcela spokojeny ani se způsobem přidělování stipendií na studia slovakistiky. Upozorňovaly, že výběr byl zcela v rukou slovenských institucí, které v praxi zcela obcházely jugoslávská úřední místa.⁴⁸

Na československých vysokých školách se v normalizační éře každoročně zapisovalo v průměru sto až sto padesát Jugoslávců. Studium Čechů a Slováků v Jugoslávii bylo přitom až do počátku 80. let zcela výjimečné. Hlavním důvodem byla nechuť pražských úřadů do – z jejich pohledu – nadále ideologicky pochybného prostředí mladé lidi vysílat. Československé úřady vysvětlovaly malý zájem o vysokoškolské studium v SFRJ absencí dohody o vzájemném uznávání vzdělání a potenciálně komplikovaným uplatněním českých a slovenských absolventů jugosláv-

47 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, zpráva D. Rodíče z 12. 2. 1987; f. PA-1983, ČSSR, f. 27, výroční zpráva T. Lipkovského za rok 1982.

48 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, zpráva D. Rodíče z 12. 2. 1987; telegram D. Rodíče z 29. 12. 1987.

ských univerzit ve vlasti.⁴⁹ Reálný vliv snad mohla mít menší atraktivita univerzitního vzdělání v Jugoslávii a mnohem vyšší životní náklady v SFRJ než v Praze, Brně či Bratislavě. Výsledkem všech těchto okolností bylo, že legálně bývali do poloviny 80. let v každoročním průměru na jugoslávských vysokých školách zapsáni jeden až dva čeští nebo slovenští studenti. Po roce 1985 – v souvislosti s nenápadnými změnami v ČSSR a v jejich vztazích s Jugoslávií – jejich počet o několik jednotek stoupl.⁵⁰ Malá skupina československých vysokoškoláků však byla právě v této době konfrontována s dopady prohlubující se ekonomické krize v Jugoslávii. Studentům nebyla včas a v dohodnuté výši vyplácena stipendia. Jugoslávské úřady navíc tyto platby odmítaly valorizovat a vyrovnávat tak tehdy již ohromnou inflaci. Koncem roku 1988 příslušné jugoslávské úřady pod tíhou ekonomických problémů navrhovaly oboustranné zastavení poskytování stipendií pro studenty. Československá diplomacie musela vynakládat velké úsilí, aby několik málo československých občanů mohlo ve studiu v Jugoslávii pokračovat.⁵¹

V 60. letech se na pražské Filmové akademii múzických umění spontánně zformovala specifická skupina mladých filmových tvůrců reprezentovaná šesti či sedmi nadanými režiséry, kteří tuto vysokou školu nedávno absolvovali či právě dokončovali. K takzvané „pražské škole jugoslávského filmu“ se později hlásil – z této skupiny v mezinárodním měřítku nejznámější – Emir Kusturica, který na FAMU studoval až o desetiletí později. Normalizační úřady, jak je z předchozích vět patrné, umožňovaly zájemcům z Jugoslávie nadále filmové obory v Praze studovat. Tradice „pražské školy“ však záměrně ignorovaly a zamlčovaly. Většina z členů této umělecké skupiny se jako ke svým učitelům hlásila k Elmaru Klosovi a Jánú Kadároví, tedy k normalizací ostrakizovaným tvůrcům. Navíc i tvorba těchto k Husákovu režimu kritických jugoslávských absolventů FAMU byla ostře kontrastní s normalizační estetikou i jejími ideologickými poučkami.

Změny v postojích a stanoviscích širších československých mocenských elit jak ve vztahu k Jugoslávii, tak k recepci moderního umění, jejichž symptomy bylo možné na přelomu první a druhé poloviny 80. let registrovat, dosti ilustrativně od-

49 AMZV, f. TOJ, k. 3, podkladový materiál pro přípravu návštěvy B. Chňoupka v SFRJ 1. a 2. 12. 1986.

50 V zimním semestru 1986 studovali v SFRJ tři českoslovenští státní příslušníci. Rodiče jedno z nich byli zaměstnáni na bělehradské ambasádě. V letním semestru v roce 1988 byli na jugoslávských vysokých školách zapsáni čtyři českoslovenští studenti, v zimním semestru dalšího akademického roku jejich počet o tři stoupl. AMZV, f. TOJ, k. 8, interní materiál z 12. 5. 1988; interní materiál z října 1988.

51 AMZV, f. TP, telegramy J. Husáka z 24. 11. 1988 a 16. 11. 1989.

rážela reakce československé diplomacie na světový úspěch Kusturicova filmu *Otec na služební cestě*. Tento film, který byl implicitní, ale zcela jasnou kritikou stalinské fáze vývoje levicově autoritativního režimu v Jugoslávii, získal v roce 1985 první cenu na festivalu v Cannes. Bělehradská ambasáda, kterou tehdy vedl Bohumil Šimáček, v 70. letech velmi agilní přívrženec normalizace, tento úspěch na rozdíl od dřívějších ocenění, která získali jiní členové „pražské školy“, neignorovala. Šimáček uspořádal na Kusturicovu počest recepci, na níž nechal vítězný film z francouzského festivalu promítnout.⁵²

V rámci tohoto segmentu bilaterálních vztahů si jugoslávská strana opakovaně, a to na vysoké i vrcholné úrovni, stěžovala ještě na jeden problém. Jím byl počet studentů jugoslavistiky, respektive dlouhé césury při otvírání studia tohoto oboru na Filozofické fakultě UK v Praze. Na tamější katedře slavistiky působili v 70. letech Jugoslávii nominovaní lektori srbochorvatštiny a slovinštiny. V roce 1978 k nim přes vehementní odpor Bulharska přibyl po silném nátlaku z jugoslávské strany také lektorát makedonský. Již v 70. letech a pak v podstatě kontinuálně po velkou část následující dekády Bělehrad kriticky registroval, že přijímací zkoušky na obor jugoslavistika, do něhož náleželo studium tří výše zmiňovaných jazyků, jsou vypisovány v dlouhých, nepravidelných intervalech. Upozadňování jugoslavistiky přikládal výrazně větší důležitost, než tato skutečnost reálně měla. Identifikoval ji jako reflexi reálného postoje normalizačního vedení k SFRJ, jako způsob směřující k paralyzování lektorátů, jako výraz nechuti představovat touto formou Jugoslávii ve střední Evropě a vychovávat novou generaci adekvátně vzdělaných odborníků. K tomuto hodnocení pilně přispíval tehdejší člen Katedry slavistiky Miroslav Kvapil, který pracovníky jugoslávské ambasády o nedobré situaci jugoslavistiky opakovaně informoval. Sděloval jim, že jugoslavistice hrozí likvidace a diplomaty vybízel k intervenci. Naznačoval, že v pozadí jsou politické tlaky.⁵³ Kvapil přitom zamlčoval, že důvodem úvah o rekonstrukci oboru byla i nedobrá personální situace na příslušné katedře, v prvé řadě absence kvalitní nejmladší vědecké generace jugoslavistů.

Dlouhé přestávky při vypisování přijímacího řízení na jugoslavistiku navíc nebyly v rámci tzv. malých filologických oborů na FF UK nijak výjimečné. Podobně byl tímto způsobem regulován např. počet studentů polonistiky, bulharistiky či hungaristiky, tedy vysokoškolská výuka jazyků Československu nejbližších spojeneckých států. Směrná čísla určovalo ministerstvo školství a jemu nadřazená stra-

52 AMSP, f. PA-1985, ČSSR, f. 21, záznam o rozhovoru D. Štrbce s B. Šimáčkem 30. 5. 1985.

53 AMSP, f. PA-1985, ČSSR, f. 21, zpráva M. Vasiljeviče z 24. 10. 1985

nická grémia především s ohledem na budoucí uplatnění absolventů.⁵⁴ Zahraničně-politické aspekty studia byly podle všeho při jejich rozhodování vedlejší. Nicméně agenda související se situací na pražské jugoslavistice se s přestávkami stále objevovala při schůzkách vysokých stranických činitelů, ministrů zahraničních věcí i hlav států.⁵⁵ Československé úřady, obvykle poté, co počet stížností a jejich intenzita vzrostly, další rok na jugoslavistiku přijímací řízení vypsalý.⁵⁶

Režimy v Praze i v Bělehradě zároveň soustavně a dosti podrobně monitorovaly vnitropolitický vývoj v partnerském státě.⁵⁷ K fenoménům, jimž – zcela oprávněně – přikládaly zvláštní důležitost, náležel vývoj národnostních poměrů. Především jugoslávská elita, zápolící od roku 1981 s otevřenými nacionálními konflikty na Kosovu a řadou dalších ohnisek latentních etnických tenzí v dalších částech federace, s velkou empatií monitorovala národnostní situaci v ČSSR a někdy až neúměrně nadhodnocovala rozpory, které se v této sféře společenského života objevovaly. Vedle problémů soužití maďarské minority s většinovou populací v některých regionech jižního a východního Slovenska si bělehradský režim všimal také vztahů Čechů a Slováků, zejména tendence směřující k větší emancipaci slovenských elit. Náznaky, které v tomto ohledu jugoslávská zahraniční služba zaznamenala krátce po likvidaci pražského jara,⁵⁸ na počátku 70. let rychle zapadly. V relacích diplomatů a politiků se znovu začaly objevovat až v polovině následující dekády. Jejich intenzita viditelně překvapila jugoslávského vysokého činitele Stane Dolance, který přijel v květnu 1985 do Prahy na oslavy 40. výročí osvobození. Jeho tehdejší návštěva souznívala s harmonizací vztahů obou států. Dolance, který si v post-titovském vedení udržel nejdříve jako svazový ministr vnitra a od jara 1984 jako člen předsednictva SFRJ velmi vlivnou pozici, podle všeho čistě formální průběh oslav dosti iritoval. Šířeji ho zaujaly jen výroky, které v rozhovorech s ním pronášel Peter Co-

54 Josef PETRÁŇ, *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha 2015, s. 571 a jinde.

55 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 26, přepis stenografického záznamu rozhovorů R. Dizdareviće s B. Chňoupkem 1. –2. 12. 1986; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, záznam o rozhovoru R. Gačiče s V. Biřákem z 13. 1. 1987.

56 Na rozdíl od trvalého zájmu ambasády SFRJ v Praze o studium jugoslavistiky, československá diplomacie problémy spojené s vysokoškolskou výukou bohemistiky a slovaktiky na jugoslávských univerzitách zcela ignorovala.

57 K tomu podrobně: Jan PELIKÁN – Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Od Titova odchodu k Černěnkově smrti*.

58 AMSP, f. PA-1969, ČSSR, f. 31, telegram V. Godlera z 14. 5. 1969; telegram T. Jakovlevského z 5. 6. 1969; f. 29, telegram Lj. Babiće z 20. 10. 1969; f. 28, telegram V. Godlera z 2. 12. 1969.

lotka.⁵⁹ Tehdejší předseda slovenské vlády, kterému připadla úloha hostitele jugoslávské delegace, věnoval Dolancovi nejen adekvátní, ale i nezvykle vstřícnou pozornost.⁶⁰ Jugoslávského hosta zejména překvapila přítomnost nacionálního jiskření, kterou zaznamenal v komunikaci českých a slovenských funkcionářů a v konverzaci s nimi. Dolance konkrétně zaskočil Colotkův návrh, aby bez ohledu na protokolem stanovený program s ním odjel na oslavy osvobození do Bratislavy. Po odmítnutí, poukazujícím na předem pevně dohodnutý program návštěvy počítající jen s pobytem na oslavách výročí osvobození Československa v Praze, předseda slovenské vlády dále naléhal. Zdůrazňoval především, že Slovensko je plnoprávným členem federace a akce v Bratislavě je součástí československých oslav.⁶¹

Po přijetí nové ústavy SFRJ v závěru první poloviny 70. let se kompetence jednotlivých částí jugoslávské federace výrazně zvýšily. Republiky a autonomní oblasti dostaly mj. možnost samy navazovat přímé vztahy se zahraničím. Jugoslávie v tomto smyslu kontaktovala československou diplomacii. Oznámila ji, že představitelé jednotlivých částí jugoslávské federace mají velký zájem o navázání přímých vztahů s Československem, a to včetně vzájemných návštěv na nejvyšší úrovni.

Pražské vedení bylo touto informací poněkud zaskočeno. Především se ve stereotypch, kterými nepřestalo Jugoslávii vnímat, obávalo, že by se Titův režim prostřednictvím zvláštních kontaktů s jednou či druhou částí československé federace mohl pokoušet narušovat monolitnost reálně centralizovaného státu. Federální vláda se proto po předchozím souhlasu předsednictva ÚV KSČ usnesla, že jugoslávský návrh sice přijme, ale tento typ kontaktů se rozhodla organizovat tak, že partnery delegací jednotlivých republik a autonomních oblastí jugoslávské federace, vedených předsedy republikových vlád, měli na československé straně vždy být představitelé federální vlády ČSSR, nikoliv tedy exekutivy české či slovenské.⁶²

59 Předseda slovenské vlády a člen předsednictva ÚV KSČ se i v období nejtvrdší normalizace choval k jugoslávským diplomatům ve srovnání s většinou ostatních členů nejvyšší stranické elity vstřícněji a přátelštěji. AMSP, f. PA-1974, ČSSR, f. 26, telegram B. Mihova z 23. 10. 1974; f. PA-1978, ČSSR, f. 30, telegram B. Mihova z 19. 1. 1978.

60 Dolanc zejména pozitivně kvitoval Colotkovu poznámku pronesenou při ceremoniálu na Olšanských hřbitovech. Při kladení věnců připadlo jugoslávské delegaci poslední místo. Colotka to komentoval biblickým citátem, že i poslední budou jednou první.

61 AJ, f. 803, PFSRJ, přepis stenografické záznamu schůze předsednictva SFRJ 15. 5. 1985, vystoupení S. Dolance. Slovenské vedení před pár lety těžko neslo uzavření jugoslávského generálního konzulátu v Bratislavě. Jeho činnost bělehradská vláda v roce 1983 přerušila z úsporných důvodů. Colotka a další slovenští politici pak nepřestávali v rozhovorech s jugoslávskými politiky a diplomaty žádat revokaci tohoto z jejich pohledu dostatečně neuváženého rozhodnutí.

62 Národní archiv, Praha, f. ÚV KSČ, f. 02/1, Sv. 142, ar. j. 146, b. 4, Usnesení 141. schůze předsednictva ÚV KSČ z 17. 1. 1975 o zásadách pro přijímání delegací republik SFRJ v ČSSR. Na toto

Od tohoto principu pražské úřady ustoupily teprve ve druhé polovině 80. let. V rámci změn v přístupu k Jugoslávii a hledání nového modelu vztahů s ní souhlasily s navazováním přímých vazeb Slovenska a České socialistické republiky s jednotlivými součástmi jugoslávské federace. V Bělehradu toto rozhodnutí tlumočil při zářijové návštěvě v roce 1987 Gustáv Husák. Záhy po tomto rozhodnutí se příznacně rozvinuly kontakty mezi Slovenskem a Socialistickou republikou Chorvatsko. Na návštěvu Bratislavy přijel nominální nejvyšší představitel Chorvatska předseda předsednictva Ante Marković. Rok před pádem normalizačního režimu byly návštěvou tehdejšího předsedy srbské skupštiny Borisava Joviće navázány i přímé styky mezi Českou socialistickou republikou a Socialistickou republikou Srbsko. Vzhledem k omezenému časovému úseku, který zbýval do zásadní změny vnitřních poměrů v obou federacích, přímé vazby mezi republikovými reprezentacemi však hmatatelnější konkrétní výsledky nepřinesly. Představitelé Chorvatska při těchto návštěvách registrovali, že slovenští funkcionáři zdůrazňovali svébytnou identitu slovenského národa a dokonce i vlastní specifickou cestu výstavby socialismu.⁶³

Dokumentace vzniklá činností klíčových státních a stranických institucí, kterou jsme s ohledem na stupeň poznání československo-jugoslávských vztahů ve druhé polovině 80. let v rámci našeho výzkumu především shromažďovali, neumožňuje větší vhled do dílčích, každodenních problémů a procesů, individuálních osudů objevujících se v jejich rámci. Dokážeme tedy některé dílčí aspekty těchto sfér bilaterálních vztahů spíše odhadovat či dovodit než přesněji specifikovat. Mezi tyto fenomény náleží i vzájemné vnímání obyvatel Československa a Jugoslávie, konkrétně vliv, který na ně měly historicky vzniklé stereotypy a vlastní či přenesené zkušenosti. Můžeme tedy například jen víceméně odhadovat, jak obyvatelé hodnotili podmínky života v jednom či druhém státu. Absenci větších ve společenském vědomí zakotvených animozit naznačuje relativně velký počet smíšených sňatků. Jak se proti očekávání zdá, u většiny z nich nestála na počátku dovolená na Jadranu,

stranické rozhodnutí pak navazovalo usnesení federální vlády č. 75 ze 13. 3. 1975. Rozhodnutí vycházelo ze skutečnosti, že delegace jednotlivých republik již před tím v roce 1974 navštívily SSSR, Maďarsko, Polsko a NDR. Na základě sovětského přístupu však bylo také rozhodnuto, aby se kontakty s jednotlivými republikami uskutečňovaly výlučně z iniciativy jugoslávské strany. Na rozdíl od Československa však Sovětský svaz přistoupil i na spolupráci na úrovni republik, a to nejdříve Slovinska s Estonskem a Bosny a Hercegoviny s Kazašskou SSR.

63 Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, f. Republički komitet za odnose s inozemstvom 1977–1991 (RKZOŠI), k. 119, zpráva o návštěvě předsedy chorvatské vlády A. Miloviće na Slovensku ve dnech 13.–15. 11. 1988; AMZV, f. TP, telegram J. Husáka z 16. 11. 1988.

ale dlouhodobé pracovní pobyty jugoslávských dělníků a techniků na stavbách v Československu. Většina z těchto manželských párů, jejichž počet v 80. letech kolísal mezi 40–138 ročně,⁶⁴ byla svazkem jugoslávského občana a ženy českého či slovenského původu. Drtivá většina těchto párů se rozhodla žít v Jugoslávii, jen asi desetina z nich volila jako místo trvalého pobytu Československo.⁶⁵ Až budoucí výzkum ukáže, nakolik toto rozhodnutí ovlivnila reálná znalost jugoslávské každodennosti, nepochybně svobodnější prostředí v SFRJ, zejména možnost cestování do zahraničí, a nakolik iluze vyplývající z nedostatečného poznání nově volené vlasti⁶⁶ či konkrétního místa pobytu.⁶⁷ Jistou opatrnost českých a slovenských manželek signalizuje údaj ukazující, že většina z nich odjížděla rodit do ČSSR, aby jejich děti automaticky získaly i československé občanství.

Tendence, které již v první polovině 80. let v rámci československo-jugoslávských vztahů naznačovaly možné větší sblížení mocenských elit obou zemí, od roku 1986 výrazně zesílily. Většinu příčin jsme již naznačili výše. Z bilaterální agendy se postupně vytratila závažnější problémová témata, vztahy obou zemí nenarušovaly žádné fatální, ale ani obtížnější překonatelné problémy. Přes dílčí pokles vzájemného obchodu a relativně vysoké negativní československé saldo, které se vytvořilo v platební bilanci počínaje rokem 1983, obě strany nezávisle na sobě přikládaly vzájemné hospodářské spolupráci velký potenciál. V jejím rozvoji viděly nikoliv zanedbatelný nástroj pro překonání ekonomické stagnace. Jugoslávská strana také vysoce oceňovala vojenskou spolupráci, zejména dovoz a vývoz zbraní, jejichž objem každoročně stoupal.⁶⁸

Klíčové podněty pro sblížování, které jeho samotní aktéři nejen dlouhodoběji neplánovali, ale pro většinu z nich bylo dosti nečekané, přicházely z politické oblasti. Měly jak vnitřní, tak mezinárodní kontext. Elity obou států si více či méně uvědomovaly, že jejich režimy žijí do značné míry z podstaty, že ztrácejí

64 Jugoslávský zastupitelský úřad po minulých zkušenostech v roce 1983, kdy se plánovalo zahájení několika staveb, na kterých se podílely jugoslávské firmy, odhadoval, že v následujícím období stoupne počet smíšených manželství.

65 AMSP, PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva generálního konzulátu SFRJ v Bratislavě za rok 1982; PA-1987, ČSSR, f. 20, konzulární zpráva za rok 1986.

66 Ve výše zmíněné referenci o pražské návštěvě S. Dolanc hodnotil ekonomickou situaci v ČSSR pozitivně. Konstatoval, že životní úroveň je vyšší než v Jugoslávii. AJ, f. 803, PFSRJ, schůze předsednictva SFRJ 15. 5. 1985, přepis stenografické záznamu, vystoupení S. Dolance.

67 Zajímavé poznatky by jistě přinesl výzkum životních osudů Čechů či Slovenců, které se provdávaly do muslimských, zejména albánských patriarchálních rodin.

68 AJ, f. 803, PSFRJ, přepis stenografické záznamu schůze předsednictva SFRJ 21. 3. 1984, vystoupení B. Mamuly.

poslední zbytky vitality, že jim chybí inovativní ideje a impulsy pro další rozvoj. Musely také registrovat, že se drolí donedávna pevné klíčové stabilizátory. Pro Jugoslávii to bylo výsadní postavení oběma soupeřícími velmocemi chráněného státu stojícího mezi bloky. Husákovu režimu poskytovala podobné záruky, a to nejen proti vnější, ale i proti vnitřní hrozbě, jeho, byť subalterní pozice v rámci sovětského imperiálního systému. Již od polských událostí, do kterých Kreml ještě za Brežněvovy éry odmítl vojensky zasáhnout, však jistoty nesporné v 70. letech poznenáhlu mizely. Oběma státům se přitom mnoho atraktivních a především průchozích a efektivních alternativ ke zlepšení jejich mezinárodní pozice nenabízelo. Jugoslávské náznaky přibližování Evropskému společenství neměly reálný základ. Každý vážnější pokus o těsnější kontakty se západoevropským integračním projektem by se zásadním způsobem křížil s charakterem levicového autoritativního režimu. Socialistické Československo nemohlo o těchto víceméně utopických plánech ani uvažovat. Jedna z příčin pokusů o sblížení obou států tak vyplývala z nedostatku jiných alternativních možností. Byla – jak se ještě pokusíme ukázat – pro oba aktéry do značné míry výsledkem zoufalého hledání východiska z nouze.

Gorbačovem zahájené reformy působily v tomto ohledu jako silný katalyzátor. Nástup nového a posledního sovětského vůdce nevyvolal mezi jugoslávskou mocenskou elitou, jak by snad mohl povrchně informovaný pozorovatel očekávat, vlnu euforie. Zvolení Gorbačova bylo v Bělehradu vítáno s mírným, ale strážlivým optimismem. Reakce tedy nevybočovala z kontextu dlouhodobě nedůvěřivého jugoslávského vyhodnocování jakýchkoliv personálních změn v Kremlu a s tím spojených spíše skeptických očekávání. Záhy po svém nástupu navíc nový vůdce KSSS své jugoslávské partnery do značné míry vystrašil. V červnu 1985, tedy jen pár týdnů po Gorbačovově zvolení, přijela do Moskvy předsedkyně jugoslávské svazové vlády Milka Planincová. Při přijetí nejvyšším představitelem KSSS přišla řeč na ekonomické problémy Jugoslávie a na obtíže, se kterými splácí zahraniční půjčky. V této chvíli M. Gorbačov, zřejmě ve snaze vyjádřit jugoslávským představitelům vstřícnost a solidaritu, začal Planincovou ubezpečovat, že se SFRJ může kdykoliv o Sovětský svaz opřít, vždy může počítat s jeho pomocí. V Bělehradu však toto sdělení rozšifrovali jako krajně nebezpečný příznak návratu hluboko k brežněvovské, možná až k chruščovovské éře. Bylo to vyhodnoceno jako málo zastřená nabídka k opětovnému začlenění Jugoslávie do sovětské zájmové sféry. Přestože další Gorbačovovy kroky a projevy signalizovaly, že nemá ambici východní blok upevňovat, tím méně ho obnovovat v podobě, kterou měl v roce 1948, rezervovanosti vůči zá-

měřům nového sovětského vůdce se nejvyšší jugoslávská mocenská elita plně zbavila až na podzim 1987.⁶⁹

Nedůvěra vůči Gorbačově politice vyplývala ještě z několika dalších, výrazně složitějších souvislostí. Jedné z nich jsme se již krátce dotkli. Změny v sovětské zahraniční politice směřující k oslabení intenzity studené války, která se od druhé poloviny 70. let znovu začala rozhořívat, s oficiální zahraničně politickou doktrínou Jugoslávie vnějškově pozitivně rezonovaly. Ve skutečnosti však harmonizace vztahů mezi oběma velmocemi potenciálně oslabovala exkluzivní postavení Jugoslávie jako nezúčastněné socialistické země. Netýkalo se to přitom jen základních strategických a bezpečnostních priorit, ale též dlouhodobých ekonomických výhod, kterých se Jugoslávii ještě v první polovině 80. letech relativně štědře dostávalo. Změny na mezinárodní scéně ovšem čím dál více problematizovaly i nevyřčenou garanci, která se vztahovala k vnitropolitickým poměrům v Jugoslávii a byla spojena s implicitním závazkem západních velmocí respektovat realitu post-titovského režimu a neproblematizovat jeho kroky na domácí scéně.⁷⁰

Radikálně postupující reformy sovětské společnosti, zejména její stále rychlejší liberalizace a otevírání početných, doposud tabuizovaných témat zásadně oslabovaly další fundament, o který post-titovský režim opíral svoji vnitřní, ale v nemalé míře i mezinárodní legitimitu. Sovětská realita se rozsahem mediálních svobod Jugoslávii brzy přiblížila a pak ji rychle předčila. Avizovány byly převratné změny v politickém systému a v mocenských strukturách. Podobné platilo o vývoji poměrů v Polsku a v Maďarsku. Jugoslávie, kde mj. zůstávalo ve výkonu trestu mnoho desítek politických vězňů, tak ztrácela nejen výsadní postavení na mezinárodní scéně, ale zároveň i exkluzivní obraz jediného relativně svobodného socialistického státu. Všechny tyto změny výrazným způsobem dále komplikovaly krizové jevy, se kterými se Jugoslávie dávno před rokem 1985 potýkala a které samy o sobě snižovaly společenské zakotvení post-titovského režimu a jeho legitimitu před jednotlivými třídami a vrstvami jugoslávské populace.

69 K tomu např.: AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, SSSR, záznam o přijetí tajemníka předsednictva SKJ Dimče Belovského M. Gorbačovem 5. 3. 1986.

70 Velmi pregnantně, byť opožděně tyto obavy zformuloval na podzim 1989 tehdejší místopředseda předsednictva SFRJ Borisav Jović: „Napětí v SSSR je viditelně velké a budoucnost nejistá. O koho se opřeme, pokud vývoj bude směřovat k dalšímu slábnutí SSSR a k absolutní dominanci USA? Naše postavení bude stále těžší, proto musíme včas přijmout zásadní opatření, abychom se nedostali do slepé uličky osamělosti a izolace.“ Borisav JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1996, s. 69.

Část příslušníků jugoslávských mocenských elit navíc postupem času začala vnímat Gorbačovovy reformy jako zbytečně radikální a neuváženě unáhlené. Vadi-
lo jim, že se sovětský vůdce až příliš distancuje od tradic komunistického hnutí a že
jeho kroky směřují k demontáži socialistického zřízení. Ilustrativní v tomto ohledu
byla nelibost jugoslávských funkcionářů, kterou Gorbačov v březnu 1988 vyvolal
během dlouho odkládané návštěvy Bělehradu, když se s nedostatečným respektem
vyjadřoval o Josipu Brozu Titovi a nepřímě své hostitele vyzval k detitoizaci Jugo-
slávie.⁷¹

Změny v Sovětském svazu měly ještě závažnější dopad na dění v Českoslo-
vensku. Na první pohled totiž zásadním způsobem oslabily již více než patnáct let
přežívající, personálně stabilní garnituru, která se ujala moci s počátkem normaliza-
ce. Většina zpráv přicházejících z Moskvy měla z hlediska Husákova vedení po-
chmurný charakter, postupně rozbíjela takřka všechny mezinárodně politické, mo-
censké a ideologické fundamenty, na kterých režim nastolený v roce 1969 dlouho-
době spočíval. Ve světle liberalizujících reforem v SSSR, všeobecné krize všech
socialistických zemí, rozpadajícího se východního bloku a s tím spojené náhlé, byť
ještě nenápadné osamocení socialistického Československa vyvstala jednoznač-
ná potřeba vytvoření nové ideologické doktríny a nalezení nových přátelských va-
zeb v zahraničí. Jak jsme již výše poznamenali, nabídka pro výběr případných no-
vých spojenců byla ovšem více než skromná.

Na základě analyzované dokumentace nemůžeme přesněji určit, kdy se nor-
malizační režim začal více a přátelštěji obracet k Jugoslávii a ve kterém momentu
začal koncepčněji usilovat i o kvalitativní zlepšení dosavadního korektně přátelské-
ho, ale z obou stran ostražitě vytvářeného a monitorovaného modelu bilaterálních
vztahů. Klíčový podnět, na základě kterého začala Husákova garnitura hledat
k SFRJ nové cesty, určit nedokážeme. Pražské vedení podle všeho dospělo k tomu-
to, nikdy ani programově, ani doktrinárně artikulovanému rozhodnutí, postupně
a víceméně intuitivně, na základě poměrně různorodých impulsů.

Nejvyšší českoslovenští funkcionáři mohli v tomto ohledu do značné míry
organicky navázat na předchozí trend ve vývoji spolupráce s Jugoslávií, který měl
– jak víme – od druhé poloviny 70. let, přes jistou rozkolísanost a krátkou césuru
po Titově smrti, trvalou, byť takřka neznatelně vzestupnou tendenci. Jejich zájem
o zásadní, kvalitativní zlepšení charakteru vzájemných styků primárně směřoval

71 Andrija ČOLAK, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugo-
slaviju*, Beograd 2017, s. 100–101; AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ 23. 3. 1988,
přepis stenografického záznamu, vystoupení M. Orlandiče, S. Hasaniho.

k zajištění potřebné atmosféry pro rozvoj hospodářské spolupráce. Jugoslávie byla v polovině 80. let pátým největším hospodářským partnerem ČSSR. Podle všeho se její role měla ještě zvýšit a částečně zastoupit spolupráci s kolabujícími ekonomikami východoevropských spojenců Československa. Pražské vedení samozřejmě registrovalo vážnou krizi, do které se jugoslávská ekonomika v posledních letech stále více propadala. Nedoceňovalo však její hloubku. V SFRJ nadále vidělo perspektivního, pravděpodobně brzy opět solventního, západními licencemi disponujícího partnera, který by mohl ve zvýšené míře odebírat československé průmyslové, zejména strojírenské zboží. Perspektiva byla především spatřována v prodeji technologicky moderních výrobků, zejména strojů a zařízení pro jadernou energetiku či pro výstavbu metra.⁷²

Zvýšený zájem o další rozšíření spolupráce s Jugoslávií v ekonomické sféře nebyl převratný, ani neočekávaný. Zcela překvapivý charakter měl však pokus o ideologické sblížení s (post)titovským režimem a hledání inspirace v jeho praxi pro připravované, především příkladem Moskvy vynucené reformy v ČSSR. Gorbačovův stále narůstající soubor reforem a z nich vyplývající liberalizace sovětské společnosti, byť se termíny reforma a liberalizace ve veřejném prostoru nepoužívaly, zcela rozvrátil dosavadní ideologickou konstrukci normalizačního režimu. Náraz ze Sovětského svazu byl o to větší, že tam prováděné změny čím dál tím více připomínaly obrodný proces. Husákova skupina, která ze svého pohledu zcela oprávněně vnímala jakoukoliv, i parciální rehabilitaci pražského jara, za smrtící úder,⁷³ byla náhle, fakticky ze dne na den vystavena nutnosti svoji ideologii významným způsobem inovovat. Zadání rozhodně nebylo jednoduché. Bylo nezbytné reflektovat vývoj v Sovětském svazu, výsledek se však současně nesměl příliš podobat reformám z roku 1968. Zdánlivým spásným nápadem bylo částečné, více vnějškové než skutkové převzetí některých principů jugoslávského samosprávného socialismu aplikovaného např. při volbách ředitelů průmyslových podniků. Inspirační zdroj se československá mocenská elita před vlastní veřejností snažila spíše tajit.

Část pražských funkcionářů šla ještě dál. Vzhledem k epizodnímu charakteru těchto pokusů lze těžko posoudit, nakolik byly náznaky návrhů na oživení meziválečných spojeneckých svazků Československa a Jugoslávie míněny vážně. Stejně tak nelze jednoznačně posoudit, co motivovalo B. Chňoupka a částečně i L. Štrou-

72 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 21, zpráva T. Lipkovského 17. 1. 1986

73 Před jugoslávskými partnery přitom obavy v tomto směru vysocí funkcionáři KSČ neskrývali. Explicitně o nich na jaře 1987 hovořil při svých jednáních v Bělehradu a Záhřebu J. Fojtík, AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, zpráva o návštěvě J. Fojtíka v SFRJ ve dnech 24.–27. 3. 1987.

gala k výrokům, jimiž dávali jugoslávské cestě k socialismu plnou satisfakci, a fakticky ji upřednostňovali před modelem, který byl aplikován v ostatních socialistických státech. Při těchto úvahách nelze pominout jednu okolnost. Většinu členů nejvyššího okruhu normalizačního vedení musely události, které se v roce 1985 rozběhly ve východní části Evropy, výrazně zneklidňovat. Nešlo přitom pouze o reflexi reforem v Sovětském svazu. Negativně, i když v rozličných tóninách, byl v Praze vnímán také vývoj v dalších státech východního bloku. Týkalo se to nejen Polska a Maďarska, kde se rozběhla demontáž socialismu. Racionálněji uvažující členy Husákovy skupiny musely traumatizovat i excesy provázející pokusy o utužení leninsko-stalinského režimu v Rumunsku a Bulharsku. Z tohoto úhlu pohledu se náznaky pokusů o posunutí vazeb s Jugoslávií ke spojenecké platformě nejeví tak iracionálně, jak by se mohlo na první pohled zdát. Jugoslávie se ještě v roce 1987, přes prohlubující se ekonomickou recesi a nekončící etnické tenze v Kosovu, zdála být – ve srovnání s většinou států sovětské zájmové sféry – stabilním socialistickým státem. Většina obyvatel SFRJ, přinejmenším ta část, která žila ve větších centrech, měla vyšší životní standard než populace v Bulharsku, Rumunsku i Polsku. V Jugoslávii měla aspoň navenek moc pevně v rukou stranická elita, která nedávala nijak najevo, že by chtěla stávající mocensko-politické poměry měnit či snad dokonce demontovat. Ještě v polovině dubna 1989 při oficiální návštěvě Československa předseda předsednictva SFRJ Raif Dizdarević odmítal, že by v SFRJ mohly vzniknout opoziční politické strany. Sebevědomě prohlašoval, že „hluboké kořeny naší revoluce, socialismu a samosprávy tvoří spolu s jugoslávským patriotismem základy dalšího socialistického rozvoje Jugoslávie.“⁷⁴ Taková rozhodná vyjádření dodávala jugoslávské elitě v očích československého vedení na respektu.

Úvahy o radikálnějších, snad i zásadním zlepšení vzájemných vztahů ani jedna ze stran v komplexnější podobě neartikulovala a logicky ani nezformulovala v nějakém programovém dokumentu. V horečné, převratné době, jejíž rytmus se stále zrychloval, vedení obou států víceméně intuitivně hledala někdy i nahodilá východiska z labyrintu narůstajících problémů. K nim patřila i eventualita jugoslávsko-československého sblížení.

Většina iniciativ směřujících od roku 1986 k zásadnímu zlepšení úrovně bilaterálních vztahů přicházela z Prahy. Souviselo to i s tím, že od likvidace pražského jara bělehradské vedení zavedlo nepsané pravidlo, podle něhož návrhy týkající se rozšíření vzájemné spolupráce přináší československá strana. Záměrem bylo připo-

74 HDA, f. RKZOSI, k. 120, zpráva o návštěvě R. Dizdareviće v Československu ve dnech 12.–14. 4. 1989.

menout, kdo má od ukončení roztržky v polovině 50. let v bilaterálních vztazích neverbalizovanou superioritu. Jugoslávské vedení navíc na náhlé vstřícné iniciativy čelných funkcionářů KSČ nepřestalo pohlížet s většími či menšími rezidui nedůvěry a přehlížení. V diplomatických relacích hodnotících vývoj v Československu se i v druhé polovině 80. let nadále objevovala teze, že stanoviska a názory jednotlivých členů pražského vedení se od sebe liší, ale všichni jsou stejně spojeni – a tím limitováni – s okolnostmi, za jakých se na počátku normalizace dostali k moci.⁷⁵

Na základě analýzy dokumentů, které jsme měli k dispozici, se také zdá, že převratnost důsledků vývoje ve východní Evropě si v letech 1985–1987 více uvědomovalo stranické vedení v Praze. Nemalá část jugoslávské mocenské elity zůstávala ještě v blahé naději přesvědčena o stabilitě mocensko-politického uspořádání ve své zemi, věřila v její pevnou pozici v zahraničněpolitické oblasti. Jugoslávské vedení bylo sblížení s Československem nakloněno. Jeho úvahy ale směřovaly především k postupné eliminaci posledních zbytků nedůvěry vyplývajících z reminiscencí na období roztržky a na události spjaté s potlačením pražského jara než k vytvoření specifických vztahů s Československem.⁷⁶ Posléze, nejpозději od druhé poloviny roku 1987, potenciální hledání nových vazeb na mezinárodní scéně a tedy jasnější odpovědi na československé iniciativy zcela zatlačila na okraj dění náhlá eskalace vnitropolitické krize, která již nezadržitelně směřovala ke zhroucení post-titovského mocenského systému a potom i jugoslávské federace.

Jugoslávie, zřejmě ne zcela přesně, vnímala jako symbolické gesto ohlašující záměr pražského vedení posunout bilaterální vztahy obou zemí na výrazně vyšší úroveň v personálním rozhodnutí týkajícím se nominace nového šéfa bělehradské ambasády.⁷⁷ Ministerstvo zahraničí požádalo na přelomu léta a podzimu 1986 jugoslávskou vládu o udělení agrémentu pro staršího Husákova syna Jána. Nominaci jugoslávská strana vyhodnocovala jako vstřícné gesto nejen kvůli příbuzenským vazbám nového velvyslance. Srovnávala jeho osobu s renomé titulářů jmenovaných v předcházejících letech do Bělehradu normalizačním režimem. Jozef Nálepka byl diplomatem výrazně prostředním, Oldřich Pavlovský dostal misi v SFRJ víceméně jako výsluhu za aktivitu v srpnových dnech. Bohumil Šimáček se sice dokázal v jugoslávském prostředí solidně zorientovat, ale byl partnery vnímán pouze jako subalterní, k vrchnosti vždy loajální úředník. Podle všeho však nominace J. Husáka do Bělehrada

75 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 21, zpráva T. Lipkovského z 17. 1. 1986; f. PA-1987, ČSSR, f. 20, zpráva D. Rodíče z 21. 2. 1987.

76 HDA, f. RKZOSI, k. 118, podkladový materiál pro návštěvu B. Mikuliče v Československu z 13. 5. 1987.

77 AMZV, f. TOJ, k. 5, záznam o přijetí D. Rodíče J. Malkovičem z 17. 8. 1986.

du byla spíše výsledkem výběru vhodného místa pro prominentního diplomata, než gestem symbolizujícím začátek nové etapy spolupráce dvou slovanských států.

Ján Husák se při nástupních audiencích snažil ve výše uvedeném kontextu vystupovat. Opakovaně se pouštěl do vyprávění o jugoslávských kořenech své rodiny. Zdůrazňoval, že matka jeho otce pocházela z prostředí ve Slovensku usazených burgenlandských Chorvatů. Příběh, který již dříve vyprávěl B. Chňoupek svému resortnímu kolegovi L. Mojsovovi, byl zjevně přibarvován. G. Husák matku vlastně nepoznal, zemřela, když mu byly tři roky.⁷⁸ Jugoslávští diplomaté ve svých relacích však tento údaj pozitivně notifikovali.

Očekávání, které do jmenování J. Husáka jugoslávská strana vkládala, se neaplnila. Mladý diplomat s prominentním rodinným zázemím po převzetí velvyslaneckého postu vystupoval jak v kontaktech s jugoslávskou stranou, tak při doprovázení československých vládních a stranických návštěv neobyčejně asertivně a dominantně. Otvíral citlivá témata, která se obvykle v československo-jugoslávských kontaktech mlčky přecházela.⁷⁹ Způsobem více než nediplomatickým vstupoval do jednání, přesvědčoval jugoslávské funkcionáře i hosty z Československa o své pravdě.⁸⁰ Excesů se nedopouštěl jen při rozhovorech s úředníky ministerstva zahraničí a dalšími jugoslávskými funkcionáři, ale nepatřičným způsobem se choval např. i při návštěvě vysokého československého stranického funkcionáře Jana Fojtíka v SFRJ. Jeho vystupováním konsternovaný jugoslávský tlumočník, který o atmosféře provázející Fojtíkovu návštěvu sepsal oproti obvyklým zvyklostem úřední záznam, konstatoval, že si J. Husák počínal, jako by byl šéfem delegace on sám. Fojtík se jugoslávským hostitelům za chování velvyslance v jeho nepřítomnosti opakovaně omlouval.⁸¹ Husákovy manýry zřejmě z velké části souvisely s jeho stoupající závislostí na alkoholu, pod jehož vlivem se dopustil několika vážných dopravních nehod.⁸² Projevilo se to i na nedostatečných, zřejmě nedbale pěstovaných neformál-

78 Michal MACHÁČEK, *Gustáv Husák*, Praha 2017, s. 30–34.

79 Například při protokolární návštěvě Makedonie se J. Husák vysoce postavených hostitelů dotazoval na postavení albánského etnika v této republice, jeho zastoupení ve svazu komunistů a na to, zda se slovanské obyvatelstvo vystěhovává ze západní Makedonie. AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, záznam Lj. Arsoského o návštěvě J. Husáka v Makedonii ve dnech 18. a 19. 6. 1987

80 Podle jugoslávského záznamu vystupoval J. Husák při protokolárním přijetí předsedou chorvatského saboru (parlamentu) A. Runjičem při formální debatě o vzájemných ekonomických vztazích velmi agresivně. Použil dokonce formulace, že si Štrougal myslel, že se Mikulić (předseda vlády SFRJ) zbláznil. AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, záznam o přijetí J. Husáka A. Runjičem 27. 4. 1987.

81 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, záznam V. Gerce z 3. 4. 1987.

82 AFMZV, f. Personální spisy, Ján Husák.

ních kontaktech velvyslance, a to jak v diplomatickém sboru, tak s jugoslávskými představiteli. Zprávy o poznatcích získaných v rámci této části velvyslancových povinností v diplomatické dokumentaci z tohoto období takřka scházejí. Pokud československá strana symbolicky spojovala diplomatickou misi J. Husáka s cílem zásadnějšího zlepšení vztahů s Jugoslávií, potom tento záměr příliš nevyšel.

V kontaktech s jugoslávskými diplomatickými či stranickými představiteli dávala značná část československých funkcionářů, zvláště těch, kteří patřili k dogmatictější části Husákova vedení, dlouho najevo, že Gorbačovovy reformy se týkají jen Sovětského svazu. Tvrdili, že Československo takové změny nepotřebuje, má jiné, ne tak vážné problémy, jde vlastní cestou. Tak lze zhruba shrnout Biřákovu expozé přednesenou Miloši Sekulovićovi, vedoucímu mezinárodního oddělení předsednictva SKJ, při jeho návštěvě Prahy v lednu 1986.⁸³

V jiné tónině mluvil Vasil Biřák o rok později v obsáhlých rozhovorech, které vedl v Praze s tajemníkem předsednictva ÚV SKJ Radišou Gačičem.⁸⁴ Biřák si neopomněl postěžovat na přetrvávající přítomnost československé neformální opozice ve veřejném prostoru SFRJ, označil V. Havla za obyčejného buržou, syna milionáře. Podle jeho slov nemá však disent, zvláště Charta 77 větší vliv. S jistými obavami se pouze vyslovil o působení katolické církve. Disidenty označil za bývalé stalinisty, kteří měli mj. podíl na Husákovu skoro desetiletém věznění.

Podle jugoslávského, jako vždy pečlivě vedeného záznamu se zdá, že Biřák zmínil tyto otázky víceméně ze zvyku. Akcent jeho proslovu směřoval k jiným tématům. Hned po přivítání hosta se rozhovořil o významných tradicích československo-jugoslávské spolupráce. Zjevně přitom neodkazoval pouze na vzájemnost vzniklou v období federativní Jugoslávie a za společného boje národů obou zemí proti fašismu. Již dříve zformované tradice vztahů obou zemí opakovaně přirovnal ke zlatému nádobí, které stačí jen vyndat ze skříní, kam bylo nerozvážně uloženo a setřít z něho prach. Tuto alegorii doplnil konstatováním, že po vítězství komunistických stran vznikly mezi oběma státy z podivných důvodů dříve neznámé spory a rozmršky a zlaté nádobí bylo kvůli tomu odklizen do skříní. Biřák pak vysoce pozitivně vzpomínal na setkání s Titem, Kardeljem a Bakaričem. Dal Gačičovi zřetelně najevo, že pražské vedení plně respektuje jugoslávské stanovisko k událostem roku 1968. Má eminentní zájem na tom, aby toto téma z agendy bilaterálních vzta-

83 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, zpráva o návštěvě A. Sekuloviće v ČSSR ve dnech 28.–30. 1. 1986; AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 21, telegram D. Rodiče z 31. 1. 1986.

84 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, zpráva o návštěvě R. Gačiče v ČSSR ve dnech 12.–15. 1. 1987; záznam o rozhovorech R. Gačiče s V. Biřákem 13. 1. 1987.

hů navždy zmizelo. Biřák se posléze, v neformálnější atmosféře, během recepcí k pražskému jaru vrátil. Ostentativně neagresivně své partnery přesvědčoval o nutnosti tehdejšího mocenského zásahu, který československou společnost zachránil před všeobecným rozvratem.⁸⁵ V poněkud jiném tónu než před rokem Biřák interpretoval československý přístup ke změnám v SSSR. Vyjádřil jim podporu, použil pro ně dokonce termínu třetí historický vzestup socialismu. Současně však důrazně prohlásil, že ČSSR nemůže sovětské reformy slepě kopírovat.⁸⁶ Vymezil se také proti příliš kritickému hodnocení minulosti.

Spolu s průměrem k zaprášenému zlatému nádobí představovala jádro Biřáková poselství ještě pasáž, v níž se zabýval perspektivami vývoje Evropy. Svoji vizi jistě nechtěně formuloval z navýsost konzervativních pozic.⁸⁷ Hovořil o nutnosti zachování míru, ale následně dodal, že se v Evropě nesmí nic měnit, že revoluce, pro které nejsou objektivní podmínky, jsou v této etapě vyloučené. Nebylo těžké vyrozumět, že v podtextu těchto slov zazněl nevyřčený apel k úzké součinnosti s Jugoslávií při obraně stávajících poměrů v Evropě.

Gačič po celou dobu návštěvy, během níž ho okázale srdečně přijal i G. Husák, vystupoval velmi konciliantně a poněkud obranářsky. S větším porozuměním, než to bylo v předcházejících letech při podobných setkáních z jugoslávské strany obvyklé, vyslechl Biřákovu expozé. Neurčitě také přislíbil zjednání nápravy ve způsobu referování jugoslávských médií o českém disentu. Biřáková slova o zašlém rodném zlatu a nutnosti nepřipustit žádné závažnější změny v Evropě nerozporoval, ale také šířeji nekomentoval. Československá strana zřejmě poněkud přecenila Gačičovu mocenskou pozici. Nominálně byl stejně jako Biřák tajemníkem nejvyššího stranického vedení, do jehož kompetence spadaly mezinárodní vztahy. V rámci organizační struktury vrcholných orgánů SKJ však tajemníci nikdy nebyli členy předsednictva a jejich postavení výrazně zaostávalo za kompetencemi tajemníků ÚV KSČ, zvláště těch, kteří byli členy jeho předsednictva. Navíc v Jugoslávii důsledně uplatňovaný princip kolektivního vedení státních i stranických záležitostí

85 Podobné, o něco noblesnější argumenty použil při hodnocení roku 1968 před Gajičem i J. Lenárt. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, záznam o rozhovoru R. Gačiče s J. Lenártem 14. 1. 1987

86 G. Husák se při přijetí jugoslávského hosta pozitivně vyjádřil o M. Gorbačovovi a J. Ligačovovi jako mladých antidogmatických funkcionářích. Dodal však, že se KSČ při politickém rozhodování neřídí pouze sovětským příkladem, ale hledá inspiraci i v jiných evropských socialistických zemích. Gačič zjevnou aluzi na „inspiraci jugoslávským příkladem“ nekomentoval. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, záznam o přijetí R. Gačiče G. Husákem 15. 1. 1987.

87 Podobně by bylo možné hodnotit Biřákovu výrok konstatující, že v Československu nevybudovali socialistický, ale sociální stát.

nejen výrazně zužoval prostor pro samostatné rozhodování jejich jednotlivých členů, ale fakticky jim při mezinárodních jednáních znemožňoval formulovat, a to i nezávazně, jasnější stanoviska.

V podobném duchu hovořil o několik týdnů později s jugoslávskými hostiteli při své první oficiální návštěvě Jugoslávie tajemník ÚV KSČ Jan Fojtík.⁸⁸ Fojtík, jehož hvězda se ještě v samotném závěru normalizační éry nakrátko rozzářila, ocenil rozvoj a zintenzivnění československo-jugoslávských vztahů. Charakterizoval to tvrzením: „Setkáváme se tak často, že se to někomu může zdát až podezřelé.“ Stejně jako Biřák, i Fojtík se při svých jednáních s tajemníkem předsednictva SKJ Markem Lolićem a později i při přijetí členem předsednictva SKJ Stipem Šuwarem relativně obsáhle zmínil o disidentech. I on, spíše z inercie kritizoval zveřejňování zpráv o nich v jugoslávských médiích. Více se však snažil před jugoslávskými partnery neformální opozici pomlouvat. Hovořil o Kunderově nemravném životě, o tom, že si opozice chce přisvojit Miloše Formana, s nímž podle Fojtíka má stranické vedení korektní vztahy. S podobnou odtazitou rezervovaností jako Biřák komentoval vývoj v Sovětském svazu. Své výroky záměrně formuloval do neobvykle vstřícného a přátelského tónu. Jugoslávská strana hodnotila jednání s ním jako doposud z československé strany nejotevřenější a nejkonstruktivnější diskusi na podobné úrovni.

V kontextu vývoje po roce 1969 mohla ještě nedávno zapůsobit jako převratná, až šokující Fojtíkova slova o zavádění socialistické samosprávy v Československu. Výklad o tom zahájil tajemník ÚV KSČ sebekritickým prohlášením, že on sám ještě nedávno jugoslávské samosprávné teorie kritizoval, „byť se s jejich podstatou neseznámil.“ Navázal tak na výrok, který pronesl v rozhovoru s delegací SKJ během XVII. sjezdu KSČ v předchozím roce. Tehdy řekl jejímu vedoucímu Alimu Šukrijovi, že již dříve obsáhle analyzoval Kardeljovy teoretické práce a byl k jeho názorům dosti kritický. Nyní však své stanovisko přehodnotil a Kardeljovy myšlenky o socialistické samosprávě v zásadě přijímá.⁸⁹

Fojtík během návštěvy SFRJ své hostitele ubezpečoval, že vedení v Praze nyní plánuje aplikaci samosprávného modelu v Československu. Rozhodně se prý nejedná o propagandistický manévř.⁹⁰ Dával jugoslávským partnerům najevo, že samosprávu KSČ chápe jako zásadní alternativní projekt proti pokusům o přehod-

88 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, zpráva o návštěvě J. Fojtíka v SFRJ ve dnech 24.-27. 3. 1987.

89 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 26, zpráva o účasti delegace SKJ na XVII. sjezdu KSČ z 9. 4. 1986.

90 Jugoslávská ambasáda ještě na počátku roku 1983 hodnotila Fojtíka jako „extrémního dogmatika“. AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, výroční zpráva T. Lipkovského za rok 1982.

nocení událostí let 1968–1969. Jejich revize je nepřípustná, vedla by k celkovému společenskému kolapsu. Fojtík argumentoval i tím, že umožnění diskusí na toto téma by pozastavilo zavádění nezbytných reforem. Tajemník ÚV KSČ pak zřejmě záměrně jugoslávské partnery obsáhle informoval o tom, že sovětské vedení vyslovilo pro tento postoj pochopení.

Do dlouhodobě zažitého způsobu komunikace v rámci československo-jugoslávských kontaktů na nejvyšší úrovni nezapadalo ještě několik dalších Fojtíkových výroků. Zejména k nim patřila zmínka o rozdílech v názorech na způsob a rychlost reforem, které existují mezi L. Štrougalem a většinou dalších členů vedení KSČ. Byť Fojtík hovořil dosti nekonkrétně, zmínka o názorové profilaci v rámci mocenských špiček v Praze, která zazněla na takto vysoké úrovni při bilaterálních rozhovorech se SFRJ poprvé od konce 60. let, byla ostentativním vyjádřením důvěry k jugoslávským partnerům.

Výroky dvou čelných reprezentantů dogmatického křídla v nejužším vedení KSČ nebyly pro jugoslávskou stranu zcela nečekané. Podobné, v některých ohledech i převratnější stanoviska si totiž jugoslávští představitelé již v průběhu druhé poloviny roku 1986 vyslechli i od jiných členů nejvyšších československých mocenských špiček. Pozitivně se o samosprávě před velvyslancem SFRJ Dušanem Rodičem opakovaně zmínil již na podzim 1986 slovenský funkcionář Peter Colotka. Řekl mu, že se domníval, že některé mechanismy samosprávného systému v SFRJ fungují jen formálně. Při nedávné návštěvě Chorvatska se však přesvědčil, že mají plnohodnotný význam. Předseda slovenské vlády pak prohlásil, že v některých oblastech je míra samosprávy poněkud nadsazena, ale že je to ve výsledku lepší než přísně centralistický československý model řízení.⁹¹

Zatímco Colotka a Fojtík hovořili o inspirativním vlivu jugoslávských teorií pro řízení československé společnosti, ministr zahraničí B. Chňoupek dával svým bělehradským partnerům velmi otevřeně najevo zájem o komplexní sblížení s Jugoslávií. Již v červnu 1986 velvyslanec Rodiče informoval, že vedení KSČ nedávno v tomto směru přijalo příslušnou směrnici. V ní bylo prohloubení všestranných vazeb se „spřátelenou, socialistickou, nezáčastněnou Jugoslávií“ přiřazeno k hlavním prioritám československé zahraniční politiky.⁹² Tato formulace, kterou Chňoupek

91 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 21, telegram D. Rodiče z 30. 9. 1986, HDA, f. RKZOSI, k. 118, telegram D. Rodiče z 6. 10. 1986

92 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 20, telegram D. Rodiče z 9. 6. 1986. Iniciativa k většímu sblížení s Jugoslávií vycházela z nejvyšších míst. Pro poměry v poznenáhlu odumírajícím normalizačním režimu bylo příznačné, že každoročně kolegiem ministra zahraničí schvalovaný, a z roku na rok jen s mírnými modifikacemi přepisovaný koncepční materiál o aktuálních i dlouhodobých cílech

v rozhovoru několikrát opakoval, řadila SFRJ na stejnou úroveň jako státy východního bloku. Zároveň dávala plnou satisfakci nezúčastněnému postavení Jugoslávie, které ještě donedávna českoslovenští funkcionáři, a to i v kontaktech se svými jugoslávskými partnery nepřímo i přímo kritizovali či alespoň zpochybňovali.

O čtvrt roku později Chňoupek při dalším setkání s Rodičem prohlásil, že je v blízké době nutné počítat s revolučními změnami ve vztazích mezi socialistickými zeměmi. Pro Jugoslávii to bude velká satisfakce, neboť Tito právě problém charakteru kontaktů socialistických zemí otevřel a byl za to neoprávněně kritizován. Ministr zahraničí ČSSR také poznamenal, že očekává v přístupu k nezbytným reformám brzkou názorovou diferenciaci v československém vedení. Vyslovil přitom, aniž by ji blíže konkretizoval, obavu z možného instrumentálního využití národnostního napětí, k jehož účelové eskalaci již dochází.⁹³

Podobným způsobem vedl československý ministr zahraničí komunikaci při prosincové návštěvě Bělehradu. Apeloval na odstranění posledních zbytků nedůvěry mezi oběma socialistickými státy. V neobyčejně přátelském rozhovoru s tehdejším ministrem zahraničí Raifem Dizdarevičem se, na rozdíl Biľaka či Fojtíka, explicitně přihlásil ke Gorbačovovým reformám. Rodičovi posléze řekl, že jako člověk, který v Sovětském svazu dlouho pobýval a zná tamější realitu, si byl již dávno vědom závažnosti ekonomických problémů této mocnosti, které se v posledních letech ještě prohloubily. Dal přitom jasně najevo, že reformy přicházejí na poslední chvíli, pokud již ne pozdě. Prohlásil, že je nutné co nejdříve rezignovat na některé dávno přežilé poučky, jakým je například teze o nutnosti státního monopolu na zahraniční obchod.⁹⁴

Ještě otevřeněji, přátelštěji a až skoro vtíravě hovořil československý ministr zahraničí s jugoslávským velvyslancem o tři čtvrtě roku později, v srpnu 1987. Vy-

československé politiky vůči Jugoslávii názory a stanoviska obsažená ve vyjádřeních čelných funkcionářů KSČ či klíčových členů vlády až do roku 1987 takřka nereflektoval. Jako v minulých letech za hlavní cíl politiky ČSSR vůči Jugoslávii stanovoval co nejtěsnější „připoutání tohoto státu k táboru socialistických zemí“. Několik měsíců poté, co se J. Fojtík před jugoslávskými hostiteli kál za své kritické názory na samosprávný socialismus, se v tomto koncepčním materiálu konstatovalo, že se v poslední době zlepšily možnosti k ideologické debatě se Svazem komunistů Jugoslávie, což otvírá větší prostor pro ovlivňování dění v SFRJ. AMZV, f. TOJ, k. 2, interní materiál: Plnění hlavních úkolů československé zahraniční politiky vůči SFRJ z 10. 9. 1987. K tomu srov. Ibidem, interní materiál: Plnění hlavních úkolů československé zahraniční politiky vůči SFRJ z 16. 9. 1983.

93 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 26, telegram D. Rodiče z 19. 11. 1986.

94 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 26, přepis stenografického záznamu rozhovorů R. Dizdareviče s B. Chňoupkem ve dnech 1. a 2. 12. 1986.

zdvihl úspěchy modernizace Jugoslávie po druhé světové válce, na které se kvůli aktuálním, ale pouze dočasným problémům pozapomíná. Poznamenal přitom, že Jugoslávie měla mnohem těžší výchozí podmínky než většina ostatních socialistických zemí. Hospodářská situace v SFRJ je bez ohledu na nominální výši zahraničního zadlužení rozhodně lepší než ekonomické poměry v Polsku i v Maďarsku. Chňoupek ocenil nejen socialistickou samosprávu, ale i pozitivní zkušenost s vývozem pracovní síly. Konstatoval, že se Československo má stále od Jugoslávie co učit. Na tom však dlouholetý šéf československé diplomacie neskončil. Charakterizoval aktuální změny v Sovětském svazu za revoluční a nezvratné, naznačil, že při jejich prosazování v ČSSR bude muset být zlomem odpor konzervativních sil. Vývoj přitom dává zcela za pravdu postojům, které Jugoslávie dlouhodobě zastává. Je čas ji konečně poskytnout úplnou satisfakci a říci, kdo je vinen za události po roce 1948. Aktuální úroveň bilaterálních vztahů označil československý funkcionář, kterého v počátečním období normalizace jugoslávští diplomaté charakterizovali jako jednoho z exponentů Kremlu ve vedení KSČ, za nejlepší v celé jejich historii a prohlásil, že mezi oběma zeměmi „panuje skutečné, ne to marxistické přátelství“.⁹⁵

Snahu pražského vedení o zásadní sblížení s Jugoslávií odrážela i iniciativa vzniklá ve spojitosti s nadcházející Husákovou návštěvou SFRJ, se kterou se počítalo na podzim 1987. Čtvrt roku před jejím plánovaným termínem Československo navrhlo, aby na závěr návštěvy nebylo vydáno jen obvyklé komuniké, ale aby oba státy podepsaly obsáhlejší memorandum shrnující mj. předcházející vývoj, daný stav a perspektivy vzájemné spolupráce.⁹⁶ Inspirací pro tuto iniciativu zjevně byly již probíhající sovětsko-jugoslávské konzultace o podobném dokumentu, který měl být podepsán v rámci dlouhodobě plánované, ale opakovaně odkládané Gorbačovovy návštěvy a který obě strany vnímaly jako memorandum navazující na zásadní deklarace podepsané Titem a Chruščovem v roce 1955 v Bělehradu a o rok později v Moskvě. Nelze vyloučit, že tato iniciativa Husákovy vedení byla jen úslužným gestem subalterního člena východního bloku dále kopírujícího kroky svého již slabnoucího hegemona, podle všeho jí však mocenské špičky v Praze sledovaly i vlastní specifické cíle. Formálně i fakticky totiž zapadala do jimi tehdy prosazovaného zámeru o kvalitativní zlepšení vazeb s Jugoslávií.

Jugoslávská strana československou nabídku odmítla. Vymluvila se na to, že návrh přichází pozdě, že během letních měsíců a s nimi spojených dovolených by

95 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, telegram D. Rodíče z 31. 8. 1987.

96 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, telegram D. Rodíče z 24. 7. 1987.

bylo obtížné takový zásadní dokument připravit.⁹⁷ Negativní reakce na československou iniciativu vypovídala o pokračujícím upřednostňování dlouhodobých priorit a zakořeněných stereotypů při určování zahraniční politiky SFRJ jako státu se zcela specifickým postavením v mezinárodních vztazích. Jejich zohlednění vylučovalo, aby Jugoslávie podepsala zásadní deklaraci o bilaterálních vztazích v přibližně stejné době s Československem a Sovětským svazem. Význam a výjimečnost memoranda uzavřeného mezi Bělehradem a Moskvou by tak byly okamžitě devalvovány. Jugoslávie se i nadále snažila vystupovat jako exkluzivní partner Sovětského svazu. Z této perspektivy náleželo jejím vztahům se státy sovětské zájmové sféry, a tedy i s Československem až druhořadé, nebo spíše na třetířadé místo. Podobně bělehradské mocenské špičky přistupovaly k československým opakovaně vznášeným návrhům na zřízení kulturních středisek v obou státech. Návrh jugoslávská strana neodmítala, odkazem na vlastní aktuální ekonomické problémy však otevření kulturních center v Praze a Bělehradě na neurčito odkládala. Podobný sovětský návrh na zřízení jugoslávského kulturního střediska v Moskvě v roce 1987 však okamžitě akceptovala a začala s jeho realizací. V tomto kontextu Jugoslávie také nadále dodržovala již od 50. let takřka důsledně uplatňovanou zásadu neúčasti na těch mezinárodních akcích, tedy politických poradách a konzultacích, ale i vědeckých konferencích, uměleckých festivalech či sportovních podnicích, na které byli pozváni kromě SFRJ jen reprezentanti členských států Varšavské smlouvy či RVHP. Ještě v prosinci 1987 tak velvyslanec Dušan Rodić odmítl přijít na schůzku diplomatických představitelů států východního bloku na československém ministerstvu zahraničních věcí, kde jim byla v krátkém předstihu oznámena změna na postu generálního tajemníka ÚV KSČ.⁹⁸

Názory vyslovované od druhé poloviny roku 1986 Colotkou a Chňoupkem a posléze, v poněkud jiné podobě Bilakem a Fojtíkem shrnul a dále rozvinul při oficiální návštěvě Jugoslávie Gustáv Husák. Na konci září 1987, tedy pouze několik týdnů před sesazením z klíčového stranického postu,⁹⁹ Husák vystupoval dosti sebejistě a vůči svým hostitelům, tak jak to v kontaktech představitelů obou zemí v posledním období začínalo být běžné, neobyčejně vstřícně a v některých momentech až překvapivě otevřeně. Nejvyšší československý stranický a státní představitel se sice i tentokrát zmínil o neuspokojivé povaze zpravodajství médií o dění v part-

97 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, telegram R. Džuvera ambasádě SFRJ v Praze z 31. 7. 1987.

98 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, telegramy D. Rodíče z 14. 12. 1987 a 16. 12. 1987.

99 Husákův výrok v rozhovoru s B. Kruničem, že si není jist „jak dlouho mě budou soudruzi snášet, léta jdou“, lze spíše interpretovat jako odraz přesvědčení o stabilitě vlastní mocenské pozice.

nerském státu, formuloval však tento výrok spíše jako sebekritickou poznámku týkající se především české a slovenské žurnalistiky. Husák také potvrdil, že se vedení KSČ při provádění změn v řízení průmyslových podniků inspirovalo jugoslávskými zkušenostmi. Explicitně prohlásil, že zákonem o podniku se v Československu zavádí model, který se v SFRJ nazývá samosprávou.

Pozoruhodné byly především ty pasáže Husákových proslovů, které se týkaly perspektiv a možností rozvoje vzájemných styků, a výroky, které se neobvykle konkrétně dotýkaly vazeb mezi socialistickými zeměmi. Nejvyšší představitel KSČ, který se k moci dostal po sovětském mocenském zásahu, vyjádřil uspokojení nad tím, že je již pryč doba, kdy se socialistické státy dělily na pravověrné a heretiky. Nesmí se opakovat ta etapa rozvoje, kdy se některé socialistické státy snažily být jiným žalobci a zároveň i soudci. Sebekriticky přitom uznal, že tak si kdysi počínalo i vedení KSČ. Připomněl, že Jugoslávie na vlastní kůži poznala cizí komandování a že i Československo s tím má vlastní nedobré zkušenosti. Toto, ze strany šéfa normalizačního režimu jistě pozoruhodné zhodnocení nedávného vývoje, pak Husák využil k apelu k co nejširšímu rozvoji bilaterálních vztahů obou sobě si blízkých zemí.¹⁰⁰ Prohlásil přitom, že malé státy musí spolupracovat, aby dokázaly čelit tlaku velkých. Husák se takto zmínil o očekávaném velkém rozvoji vzájemné ekonomické spolupráce, ale v podtextu byl zmíněn celý komplex bilaterálních vztahů.

Boško Krunić a Lazar Mojsov, kteří byli jako předsedové stranické a státního předsednictva Husákovými hostiteli, reagovali na jeho výroky vstřícněji, než bylo ještě v nedávné minulosti obvyklé. Přesto si však zachovávali od vysoce přátelské a neobvykle důvěrné tóniny Husákových slov jistý odstup. Krunić sebekriticky hovořil o psaní jugoslávského tisku, který si nárokuje exkluzivní postavení a dává prostor protisocialistickým silám. Z vlastní iniciativy také začal hovořit o Kosovu a kritizoval vliv Albánie na opětovném rozdmýchávání etnického napětí. Neopomněl však dodat, že jugoslávské vedení nikdy nad vývojem v Kosovu neztratilo kontrolu a i nyní drží situaci v autonomní oblasti pevně v rukou. Mojsov vyslovil souhlas s československým návrhem, aby se rozsah ekonomické spolupráce mezi oběma státy do roku 2000 trojnásobně zvýšil. Husákovy implicitní, ale zcela jasné nabídky na zásadnější politickou spolupráci obou zemí sice nejvyšší představitelé SFRJ s uspokojením vyslechli, ale nijak je nerozvíjeli. Ozvukem dohasínající slávy Jugoslávie v mezinárodní politice pak byl Mojsovem několikrát opakovaný apel, aby oba státy

100 Podobnou klasifikaci zaslouží i Husákovu ocenění Titových zásluh v boji proti stalinismu, které vyzdvihl několik týdnů po návratu z návštěvy SFRJ v neformálním rozhovoru s velvyslancem D. Rodičem. AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, telegram Rodiče z 4. 12. 1987.

společně investovaly v rozvojových zemích, o něž v této fázi studené války velmocí ztratily zájem. Husák se v této souvislosti omezil na obecný, nezávazný příslib.¹⁰¹

Příslušná jugoslávská grémia definovala Husákovu návštěvu jako velmi úspěšnou, až přelomovou. Ministerstvo zahraničí zejména vyzdvihlo Husákovy výroky o odstranění posledních zbytků vzájemné nedůvěry a podezírání mezi oběma státy. Podle jeho analýzy větší prostor pro spolupráci otvírají i československou stranou avizované vnitřní reformy.¹⁰² Podobným způsobem hodnotili výsledky Husákovy návštěvy na zasedání předsednictva SFRJ B. Krunić a L. Mojsov. Z názorů československého hosta vyvozovali, že chtěl dát především najevo, a to záměrně ve zjevném kontrastu se svými dřívějšími dlouhodobě zastávanými postoji, že jednoznačně prosazuje specifické cesty k socialismu a že tento princip by se mohl stát základem dalšího, a to zásadního rozvoje bilaterální spolupráce. Husákovy názory hodnotili jako proreformní. Z jeho některých poznámek a náznaků vyvozovali, že si je vědom rozdílů v názorech na rychlost a charakter změn, které existují ve vedení KSČ, a nevylučuje v tomto ohledu ani personální střety.¹⁰³

Nejradikálnější názory o potřebě urychlených reforem si jugoslávští funkcionáři vyslechli od Lubomíra Štrougala.¹⁰⁴ V polovině roku 1988, kdy již jeho mocenské postavení znatelně zesláblo a kdy se již polohlasem hovořilo o jeho brzkém odchodu z postu předsedy vlády, Štrougal naposledy oficiálně navštívil SFRJ. Při přijetí tehdejšími předsedou předsednictva SKJ Boškem Krunićem, který byl o pár týdnů později po sporu se Slobodanem Miloševićem donucen odejít z politického výsluní, se dosluhující československý premiér příliš nezabýval utužením spolupráce s Jugoslávií. Zmínil se pouze o tom, že v ČSSR prováděné ekonomické reformy jsou v mnohém podobné jugoslávskému modelu řízení hospodářství, ale nejdou zdaleka tak daleko. Mnohem větší část výkladu, který pronesl i před svým doprovodem, Štrougal věnoval problémům, v nichž se ocitla jeho vlastní země. Konstatoval, že před druhou světovou válkou se Československo řadilo na sedmé místo mezi nejrozvinutějšími evropskými průmyslovými státy a nyní je v tomto žebříčku až ve

101 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, přepis stenografického záznamu rozhovorů G. Husáka s L. Mojsovem 21. a 22. 9. 1987.

102 AJ, f. 803, PFSRJ, schůze předsednictva SFRJ 1. 10. 1987, podkladový materiál: zpráva o návštěvě G. Husáka v SFRJ ve dnech 21–23. 9. 1987.

103 AJ, f. 803, PSFSRJ, schůze předsednictva SFRJ 1. 10. 1987, přepis stenografického zápisu, vystoupení L. Mojsova a B. Kruniće.

104 V interní relaci ústředí charakterizoval velvyslanec Rodić Štrougala jako „velmi vzdělaného, bezprostředního politika, který se netají svým výjimečně přátelským vztahem k naší zemi, jejímu rozvoji, revoluci, výstavbě a její politice.“ AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 21, telegram D. Rodiće z 15. 5. 1987.

třetí desítky. Důvody toho poklesu lakonicky komentoval tak, že lid zůstal stejně pracovitý, takže je nutně na vině hospodářský systém a způsob jeho řízení.¹⁰⁵ Nebylo to poprvé, co se předseda československé vlády před jugoslávskými partnery kriticky vyslovoval o situaci ve své zemi. Již v roce 1987 při setkání s Antem Markovićem, pozdějším posledním premiérem SFRJ, trpce konstatoval, že zatímco se Jugoslávie otevířela světu, tak se Československo izolovalo. Takřka prorocky dodal, že mladá generace však i přesto chápe, jak jejich stát v mezinárodním srovnání zaostává, a nakonec se potřebných změn při řízení ekonomiky a politiky domůže.¹⁰⁶

Štrougal před Krunicem obsáhle hovořil o nenaplněných pokusech o provedení nezbytných ekonomických reforem. Neúspěch těchto snah koncem 60. let odbyl mávnutím ruky. S jasnou aluzí na negativní vliv dogmatických funkcionářů se šířeji rozhovořil o zastavení reforem v 70. letech. Podle jeho slov československé vedení v tomto ohledu promeškalo více než dvacet pět let. Většina obyvatel současné mocenské garnituře těžko uvěří, že je schopna nezbytné reformy dovést do úspěšného konce. Situace došla tak daleko, že reformy více podporují bezpartijní občané než členové KSČ. Chmurný náčrt aktuální situace se Štrougal příliš nesnažil doplnit o jasnější perspektivy budoucích časů. Dal, aniž by upřesňoval konkrétní personálie, najevo, že v nejvyšším československém vedení existují v názoru na další postup příkré názorové rozdíly.¹⁰⁷

O charakteru stanovisek protivných Štrougalovu hodnocení aktuální situace se jugoslávské mocenské špičky mohly přesvědčit již za necelé tři týdny, kdy do Prahy přijel člen předsednictva SKJ Dušan Čkrebić. Vysoce pragmatický politik, který od 70. let díky tzv. rotaci kádrů v rámci Socialistické republiky Srbsko postupně zastával takřka všechny klíčové stranické a státní funkce, jednal především s novým tajemníkem ÚV KSČ pro ekonomiku Jozefem Lenártem. Lenárt, který se v nejvyšších mocenských sférách pohyboval ještě déle než jugoslávský host, před Čkrebićem zopakoval Štrougalem naznačené pozitivní hodnocení v 60. letech připravovaných ekonomických reforem. Dodal však, že pro jejich realizaci tehdy ne-

105 Tehdy se prohlubující názorové rozdíly mezi jednotlivými členy nejvyššího vedení KSČ dokumentuje před rokem pronesený Fojtíkův výrok na podobné téma. Při návštěvě SFRJ Fojtík dosti nepřesvědčivě zdůvodňoval relativní zaostávání československé ekonomiky devastací hospodářství Němci za druhé světové války. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, zpráva o návštěvě J. Fojtíka v SFRJ ve dnech 24.–27. 3. 1987.

106 HDA, HDA, f. RKZOSI, k. 118, zpráva o návštěvě A. Markoviće na Slovensku ve dnech 24. 2.–28. 2. 1987.

107 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, záznam o přijetí L. Štrougala B. Krunicem 17. 6. 1988.

byly příznivé politické podmínky. Lenárt se rozhovořil i o narůstajících ekologických problémech. Podle jeho slov stranické vedení očekává, že téma životního prostředí vznese Charta 77. V tomto případě nebude jejím aktivitám bránit, ale nasměřuje je k řešení dílčích problémů k jednotlivým průmyslovým podnikům a závodům. Jak technicky a organizačně chtějí mocenské špičky tento plán zvládnout, však nespecifikoval. Lenárt se letmo zmínil o potřebě prohloubení spolupráce s Jugoslávií. Formuloval však toto sdělení spíše z nutnosti. Viditelně scházela naléhavost přítomná ve vyjádřeních, která v minulých měsících jugoslávští funkcionáři slyšali od B. Chňoupka, G. Husáka, ale i V. Biřáka a J. Fojtíka.

Podobně, tedy víceméně pouze vágně a formálně, hovořil o rozvoji bilaterálních vztahů mezi oběma zeměmi při přijetí Čkrebice nedávno zvolený nejvyšší představitel KSČ. M. Jakeš pouze prohlásil, že historie vztahů obou států má takřka výlučně pozitivní charakter. Jedinou výjimku představují události spjaté s rokem 1948, kdy bylo Československo dotlačeno Moskvou k přijetí nesprávné pozice. D. Čkrebić byl prvním vysokým představitelem Jugoslávie, kterého M. Jakeš jako generální tajemník ÚV KSČ přijal. Uslyšel od něho obsáhlý výklad, jehož jádrem byla teze o stabilní situaci v Československu, nutnosti kráčet vlastní cestou rozvoje a nepotřebnosti většiny změn, které jsou nyní prováděny v Sovětském svazu. Vyjádření bylo v příkrém rozporu se Štrougalovými výroky. Jakeš se vyhnul i zmínce o přebírání principů samosprávného socialismu. Jugoslávská delegace hodnotila jeho vystoupení především jako distanci od Gorbačovových reforem, o kterých generální tajemník širěji hovořil, jen když se od nich dosti nepokrytě distancoval. Čkrebić tehdy patřil k zřejmě pragmatickým stoupencům Slobodana Miloševiče. Miloševičova skupina v této době stavěla svoji koncepci rozvoje Jugoslávie na upevnění socialistického zřízení. Alespoň vnějškově však zdůrazňovala nutnost rozvoje samosprávného systému a jeho modernizace. Jakešova slova působila i na tuto část jugoslávských elit, které si nedokázaly představit další vývoj Jugoslávie jinak než na matrici inovovaného titoismu, více než anachronicky.¹⁰⁸

Atmosféra ve vztazích mezi Jugoslávií a Československem se – zejména na nejvyšší úrovni – v průběhu let 1986–1988 viditelně zlepšila. Na konkrétních, podstatných rysech vzájemné spolupráce se však nic zásadnějšího nezměnilo. Jediným na první pohled viditelným znakem byla změna ve způsobu, jakým česká a slovenská média o Jugoslávii referovala. Charakter zpravodajství dostal již od konce roku 1986 podobný formát i obsah jako informace přinášené o dalších socialistic-

108 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMOV, ČSSR, zpráva o návštěvě D. Čkrebiće ČSSR ve dnech 3.–6. 7. 1988.

kých státech. Pražské či bratislavské sdělovací prostředky přestaly prostřednictvím selektivně vybíraných údajů líčit jugoslávskou realitu v temných, nebo alespoň šedých odstínech.¹⁰⁹ Paradoxně se tak stávalo v době, kdy se společenské tenze v SFRJ začaly podstatným způsobem vyostřovat, kdy se zhoršovala ekonomická krize, a kolektivní model rozhodování v nejvyšších grémiích federace kolaboval. V roce 1987 publikovalo *Rudé právo* pochvalný článek o jugoslávském samosprávném systému¹¹⁰ či reportáž z Makedonie, která byla v příkrém rozporu s bulharským výkladem makedonské otázky.¹¹¹ Ještě před pár lety by tomu byl přikládán mimořádný význam. V roce 1987 však neměla změna veřejně prezentovaných stanovisek československého vedení na bilaterální vztahy s Jugoslávií již výraznější vliv.¹¹²

Jak jsme uvedli výše, jugoslávské vedení stále považovalo specifický model svých vztahů se Sovětským svazem za klíčovou zahraniční prioritu. Ještě i v roce 1988 tomu podřizovalo přístup k státům východního bloku, tedy i k Československu. V kontaktech s Kremlem se Jugoslávii v březnu 1988 dostalo posledního významného zadostiučnění. Triumf spojený s Gorbačovovou návštěvou SFRJ v březnu 1988 měl však víceméně vnějškový charakter.¹¹³ Jeho význam navíc vážně oslabil fakt, že k němu došlo s dvojím velkým, symbolickým i reálným, zpožděním. O zdaleka nikoliv prioritním významu, který Moskva Jugoslávii přikládala, svědčilo, že Gorbačov po opakovaných odkladech příznačně Bělehrad navštívil jako jednu z posledních evropských metropolí. Druhé zpoždění se týkalo v roce 1988 Gorbačovem opakovaně vyjádřené, náhle však již zcela neaktuální, bezvýhradné satisfakce Jugoslávii za roztržku v roce 1948 a následná období nátlaku. Zcela také zapadlo, že Jugoslávie konečně (avšak pozdě) prosadila svou představu o charakteru vztahů mezi socialistickými zeměmi. Výše jsme již poznamenali, že v této době by již raději než satisfakci v historickém sporu uvítala posílení sovětského vlivu ve světě, který by vyvážil, pro post-titovskou Jugoslávii krajně nebezpečnou změnu mezinárodní situace ve světě spojenou s náhlou převahou západních mocností.

109 K tomu např.: AMSP, f. PA-ČSSR, 1987, f. 20, telegram D. Rodíče z 16. 11. 1987.

110 Petr VÁŇA, *Když hoří plán*, *Rudé právo*, 10. 9. 1987, s. 6.

111 Zdeněk KOŠEK, *Pečalbaři, jací byli a jsou*, *Rudé právo*, příloha Haló sobota, 5. 12. 1987, s. 8.

112 Podobný, tedy jen okrajový efekt měla podobná, ale méně výrazná tendence ve způsobu, kterým o dění v Československu referovaly jugoslávské sdělovací prostředky. AMZV, f. TOJ, k. 3, podkladový materiál pro přípravu návštěvy B. Chňoupka v SFRJ ve dnech 1. a 2. 12. 1986.

113 Ke Gorbačovově návštěvě Jugoslávie srovnej podnětnou studii Andreje Jedemského, která se opírá o vydané dokumenty: Andej JEDEMSKIJ, *O vizitě Michaila Gorbačova v Jugoslaviju v marte 1988 goda*, in: Momčilo Pavlović – Dejan Jović – Vladimir Pertović (eds.), *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osmá sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice*, Beograd – Stirling, 2008, s. 229–255.

Ve veřejných proslovech i při interních jednáních tedy Gorbačov dával jugoslávské straně ve všem, co mezi Sovětským svazem a Titovým režimem od roku 1944 odehrálo, za pravdu. Jeho slova však již málokoho zajímala. Stejně tak si bělehradská mocenská elita nevěděla příliš rady s Gorbačovovou nabídkou obratně zformulovanou tak, aby bělehradské partnery opětovně nezastrašila. Sovětský předák v ní deklaroval, že je jeho země připravena rozvíjet bilaterální vztahy v těch oblastech a takovým tempem, jak si to Jugoslávie bude přát. Jak jsme zmínili již výše, část jugoslávských nejvyšších funkcionářů více znepokojila nedostatečná úcta, se kterou vůdce KSSS hovořil o Titově odkazu. Jugoslávské vedení navíc vkládalo do rozhovorů s nejvyšším sovětským představitelem i naději na zlepšení ekonomické situace. Kvůli snížení cen ropy a zemního plynu a omezení jugoslávského importu v průběhu 80. let strmě narostlo sovětské pasivní saldo v bilaterální platební bilanci, které dosáhlo výše více než půldruhé miliardy dolarů. Tato obrovská částka představovala téměř desetinu dluhu SFRJ vymáhaného v této době již dosti nekompromisně západními bankami. Její uhrazení přirozeně představovalo pro Jugoslávii zásadní prioritou. Gorbačov v Bělehradu ujistil, že pro urychlené vyrovnání udělá vše. Na zvratu tohoto stavu, pro Jugoslávii zásadní záležitosti, se však nic nezměnilo. Sovětské priority se změnily. Moskva přestala řadit Jugoslávii k pro ni klíčovým evropským státům.¹¹⁴

Československé iniciativy směřující k zásadnímu zlepšení charakteru spolupráce s Jugoslávií se v průběhu posledního necelého roku existence normalizačního režimu při kontaktech vysokých funkcionářů obou států i nadále objevovaly. Akcent na ně však postupně slábl a z agendy bilaterálních vztahů se vytrácely. Ovlivnilo to i obsah rozhovorů předsedy předsednictva SFRJ Raifa Dizdareviće během jeho návštěvy v Praze v polovině dubna 1989. I poslední československo-jugoslávské rozhovory na nejvyšší úrovni před listopadovými změnami proběhly ve velmi srdečné atmosféře. Reálný zájem o zásadní politické sblížení však již československé mocenské špičky neprojevovaly. Jugoslávská strana vyhodnotila, že Jakešova a Husákova pozitivní vyjádření o socialistické výstavbě SFRJ a apely k posílení přátelství mezi oběma zeměmi měly především vnitropolitické zacílení. Měly před

114 AJ, f. 803, PSFRJ, schůze předsednictva SFRJ z 23. 3. 1988, přepis stenografického záznamu schůze; předběžná informace o návštěvě M. Gorbačova z 21. 3. 1988; přepis stenografického záznamu z rozhovoru L. Mojsova a B. Krunicé s M. Gorbačovem 14. 3. 1988; A. Jedemskij, *O vizitě Michaila Gorbačova v Jugoslávii*, s. 231.

vlastní veřejností demonstrovat blízkost personálně pozměněného vedení KSČ s reformní samosprávnou Jugoslávií.¹¹⁵

Efekt Dizdarevičovy návštěvy Československa a případných snah o sblížení obou zemí v SFRJ i ČSSR zastínily jiné priority, a to jak ty, které měly dlouhodobý charakter, tak zejména nutnost neodkladně řešit ve zrychleném tempu se kupící další a další problémy, vyplývající ze změn mezinárodní situace a z nově vyostřených vnitřních společenských i politických tenzí. V letech 1986 a 1987 předkládané československé návrhy na prohloubení spolupráce tak nepřekročily zárodečnou fázi. Byly vznášeny víceméně nahodile. Se vši pravděpodobností nebyl jejich obsah a cíl interně přesněji definován. Jednotliví členové nejvyššího kruhu pražské exekutivní elity si je vykládali po svém a s rozličnými, subjektivními zájmy ovlivněnými akcenty je také předkládali jugoslávským partnerům. Personálně proměněné československé vedení navíc v průběhu roku 1988 podle všeho přestalo o zásadnějším sblížení s Jugoslávií alespoň v krátkodobější perspektivě uvažovat. Nejvyšších mocenských postů byla navíc zbavena většina funkcionářů dříve zodpovědných za spolupráci se SFRJ. Nástupcům L. Štrougala, B. Chňoupka, ale i V. Bilaka, scházela větší zkušenost v kontaktech s Bělehradem, ale i osobní znalost jugoslávských partnerů.

Podobné proměny, včetně ještě převratnějších personálních změn ovlivnily i postoje jugoslávské strany. Již dožívající a postupně kolabující jednotlivé složky složité strukturovaných jugoslávských elit přitom ve vztahu k Československu zcela neopustily dlouhodobě ukotvené hodnotící soudy a zažitě vzorce chování. Personální změny v pražském vedení a výroky jeho klíčových reprezentantů, kteří se distancovali od nutnosti změn, tyto stereotypy ještě prohloubily.

V posledních zhruba dvaceti měsících před listopadovými událostmi v ČSSR se v bilaterálních kontaktech Jugoslávie a Československa vytvořila specifická situace. Současníci ji mohli pokládat za intermezzo, byla však pouhým epilogem. Ze vztahů obou zemí takřka zmizely dřívější rozpory. Nabízející se, oběma stranami pozitivně přijímaný, nově vzniklý prostor pro spolupráci, všestranné přiblížení a případné spojenectví však nedokázala ani jedna z nich zásadnějším způsobem využít, ani jako perspektivu bilaterálních kontaktů patřičným způsobem pojmenovat.¹¹⁶

115 HDA, f. RKZOSI, k. 120, zpráva o návštěvě R. Dizdareviče v Československu ve dnech 12.–14. 4. 1989.

116 A. ČOLAK, *Agonija Jugoslavie*, s. 454–455.

Charakter bilaterálních vztahů obou režimů v posledních měsících jejich existence příznačně ilustrují tři, svým charakterem nevýznamné, ale pro atmosféru doby příznačné epizodické události. Jak jsme již uvedli výše, jednou z proměn, ke kterým po roce 1985 došlo ve vztazích mezi Bělehradem a Prahou, bylo zásadní přehodnocení československého pohledu na Hnutí nezúčastněných zemí. Dřívější odtaživý, až negativní přístup nahradila veskrze pozitivní klasifikace úlohy této třetí síly v mezinárodních vztazích. V jejím rámci pražské vedení pozitivně vnímalo i „spřátelenou, socialistickou, nezúčastněnou“ Jugoslávii. Počátkem letních měsíců roku 1989, kdy se již s konečnou platností začaly hroutit dosavadní klíčové mezinárodní opory, normalizační režim horečně hledal nové, třebaš nepevné a provizorní zahraničněpolitické zabezpečení. V kontextu tohoto přístupu Československo požádalo, aby se jako pozorovatel mohlo zúčastnit bělehradského summitu nezúčastněných zemí. Při vyřizování této navýsost formální prosby, o které rozhodovala jako pořadatel Jugoslávie, naposledy zafungovaly modely přístupu ke vzájemným vztahům, jež vznikly na přelomu 60. a 70. let. Bělehradské vedení, aby naznačilo přetrvávající superioritu, se k věci stavělo ostentativně zdrženlivě. Prahu informovalo, že přihláška došla po termínu, nakonec však žádost kladně vyřídilo.¹¹⁷ Účast mistra zahraničí Jaromíra Johanese na poslední vrcholné schůzce Hnutí nezúčastněných zemí v období studené války ovšem žádné reálné výsledky nepřinesla.¹¹⁸

Konec epochy snad ještě více signalizovala i druhá avizovaná epizoda. Na přelomu září a října 1989 navštívila Bělehrad delegace pražského městského výboru KSČ vedená jeho vedoucím tajemníkem Miroslavem Štěpánem. Štěpán, jehož hvězda v rámci personálně pozměněného stranického předsednictva strmě stoupala, tehdy, ve zjevné snaze vytvořit si personální opory pro plánovaný mocenský vzestup, objížděl jednotlivé (ještě) socialistické země. V Jugoslávii se mu dostalo vlivného, ale z hlediska rozvoje bilaterálních vztahů obsahově bezvýznamného přijetí. Delegaci přijal člen předsednictva SKJ Štefan Korošec. Tento funkcionář slovinského původu M. Štěpána a jeho doprovod seznámil s obsahem tehdy přijatých, velmi kontroverzních dodatků ke slovinské ústavě, které byly prvním legislativním krokem k zásadnímu rozvolnění vazeb v jugoslávské federaci. Korošcův způsob interpretace zásadních státoprávních změn před návštěvou z Československa pobouřil srbské vedení, které hodnotilo dodatky k ústavě diametrálně odlišně. O věci pak jednala zvláštní schůze předsednictva SKJ.¹¹⁹ Před československou stranickou

117 AMZV, f. TP, telegramy E. Zápotockého z 3. 8. a 8. 8. 1989, telegram J. Husáka z 14. 8. 1989.

118 AMZV, f. TOJ, k. 2, informace pro velvyslanectví ČSSR v Bělehradu z 4. 10. 1989.

119 A. ČOLAK, *Agonija Jugoslavije*, s. 427–433; AMZV, f. TP, telegram J. Husáka z 4. 10. 1989.

delegací nemohla být krajně problematická stabilita Jugoslávie a její význam jako případného československého spojence představena hůře.

Třetí příhoda, která se odehrála již v létě 1988, byla nejpříznavější a snad také pro zúčastněné nejzlověstnější. Počátkem července byla na návštěvě Jugoslávie delegace Ústřední rady odborů. Rozhovory, kterých se účastnil i předseda jugoslávských odborů, musely být náhle přerušeny. Hostitelé byli odvoláni a odjeli uklidňovat dav stávkujících v bývalém Baťově závodě v Borovu u Vukovaru.¹²⁰ Lze těžko odhadnout, zda reprezentanti československých státem kontrolovaných odborů pocítili, že mohou být s něčím takovým za pár měsíců konfrontováni také ve své vlasti.

Čtvrtá epizoda, kterou zmiňujeme místo epilogu, se již odehrála v nových časech. V polovině ledna 1990 přijel do Prahy jako jeden z prvních zahraničních hostů po zásadní změně poměrů v Československu jugoslávský ministr zahraničí Budimir Lončar. Opakovaně odkládaná návštěva se uskutečňovala ještě na Chňoupkovo pozvání z prosince 1986. Podle jugoslávského zápisu, který máme k dispozici, Lončarovy rozhovory s Jiřím Dienstbierem, Marianem Čalfou i Václavem Havlem probíhaly v neobyčejně přátelské atmosféře. Nová československá mocenská elita vítala ministra zahraničních věcí SFRJ nikoliv jako čelného představitele levicového autoritativního režimu, ale jako reprezentanta svobodné, již se transformující země, která vždy stála na straně Československa. Zejména Václav Havel oceňoval Titovu podporu pražskému jaru. Vysoce hodnotil také jugoslávskou politiku nezúčastněnosti, „tendenci, k níž směřuje současné Československo.“ Obě strany vyjadřovaly naději, že probíhající vnitropolitické změny v obou státech povedou k jejich dalšímu sblížení a rozšíření ekonomických kontaktů. Havel a Čalfa zejména akcentovali spolupráci v oblasti cestovního ruchu. Plánovali výstavbu penzionů a malých hotelů pro české a slovenské turisty na jaderském pobřeží. Použijeme-li Biřakovo přirovnání, zbavovali odložené zlaté nádoby nánosu letitého prachu. Pro představitele obou zemí bylo ovšem v přelomové době obtížné nahlížet do budoucnosti. V rozhovorech tak ani ozvukem, v době, kdy se opětovně ostře vyhrcovalo napětí v Kosovu a kdy se na nacionálním půdorysu rozpadal Svaz komunistů Jugoslávie, nerezonovala nadcházející bouře, která Jugoslávii brzy vyvrátila ze základů.¹²¹

120 AMZV, f. TP, telegram J. Husáka z 7. 7. 1988.

121 HDA, f. RKZOSI, k. 120, zpráva o návštěvě B. Lončara v Československé socialistické republice ve dnech 16. a 17. 1990.

SUMMARY:

This study engages with the last stage of Czechoslovak-Yugoslav relations in the era of left-authoritarian regimes. Primarily on the basis of analyses of documents that were created through the activities of corresponding party and state institutions in both countries, and which were filed in the central Prague, Zagreb and Belgrade archives, it deals with transformations in the character of the bilateral contacts and their most important spheres. It demonstrates that already by the end of the first half of the 1980s any remaining distrust and ideologically-motivated suspicion that had been typical in these bilateral relations since the rift between Stalin and Tito, or more precisely, since the renewal of relations in 1954, had disappeared. Cooperation between the two countries had been further complicated to varying extents by problems of a secondary or rather tertiary degree of importance, such as the Czechoslovaks' strongly negative balance in payments, the ongoing numerous emigration of citizens of the ČSSR to countries in the West through Yugoslav territory, and Belgrade's dissatisfaction with the number of students of Yugoslav studies in Czechoslovak universities. The most frequent cause for contention over the long term was then the dissatisfaction of the highest political functionaries on both sides with the manner in which the media reported on the other country. Husák's government was primarily irritated by the essentially continual presence of artistic and journalistic productions by Czechoslovak exiles and dissidents in the public sphere of the SFRY.

As a consequence of Gorbachev's reform, the Czechoslovak leadership was increasingly isolated from the rest of the world and feverishly sought a new political concept that would enable it to hold onto its political dominance; thus, it attempted to carry several aspects of Yugoslav socialist self-management into its governing bodies. The improvement in relations in March 1984 was demonstrated by, for instance, the visit by the chairman of the SFRY Presidium, M. Špiljak, to the ČSSR and shortly thereafter, by the appointment of G. Husák's son as ambassador to the SFRY. Some of Czechoslovakia's top political functionaries even began to look upon socialist Yugoslavia as a potential close ally, with which a more intense bilateral cooperation would replace relationship with states in the Soviet sphere of influence that were problematic or already petering out. In this respect, some of them (V. Bilak) adapted to the changing political and social atmosphere in a utilitarian manner, others (B. Chňoupek, L. Štrougal) were clearly seriously considering this possibility. In this regard, the image of Yugoslavia changed significantly in the Czechoslovak public sphere after the end of 1986. The Prague, and especially Bratislava media replaced their previous style of reportage, which – although indirectly – still utterly clearly had been highlighting the negative sides of Yugoslav reality, exchanging it for primarily positive informa-

tion. Representatives of the SFRY reacted to these obliging gestures by their Czechoslovak partners, who were either directly or indirectly proposing a fundamental rapprochement of the two countries with reserve, but not at all with disapproval. The embryonic attempts at greater rapprochement for the two countries, or even at establishing ties of alliance, of course were already shifted to the background and then entirely pushed off the table during 1988 by the deepening fundamental crisis in both left-authoritarian regimes.

STUDIE

Regaining Trust: The Work of Communist Poland's Foreign Service in Czechoslovakia in the 1980s

ANNA SZCZEPAŃSKA-DUDZIAK

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Szczeciński, Polsko

“There are also grounds for believing that the trend in Prague, unfavourable to us but easy to recognise, is unfortunately being reinforced by the assessments on Polish-related subjects made by Czechoslovak institutions in the Polish People's Republic.”¹

Regaining trust: The Work of Communist Poland's Foreign Service in Czechoslovakia in the 1980s

The deepening socio-political crisis in the Polish People's Republic during the early 1980s was closely monitored in Eastern Bloc countries, and led to Poland's temporary isolation on the international stage. Mutual relations between Warsaw and Prague were characterised by a lack of trust from the Communist Party leadership, which had not forgotten their own experience during the Prague Spring and were afraid that a movement like Solidarity would find its way into Czechoslovakia. In order to counter this, the Polish government undertook explanatory actions aimed at restoring confidence

1 Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych in Warsaw, Departament I (Archives of the Ministry of Foreign Affairs – hereinafter AMSZ, Departament I), 39/89, w. 2, Minutes of the party-professional conference at the PPR Embassy in Prague, 9/02/1983.

in Poland as an ally. The main research aim of the article is to analyse the activities of the embassy of the Polish People's Republic in Prague, the consulates general in Ostrava and Bratislava, and the Polish Information and Culture Centres in Prague and Bratislava in the 1980s. It then answers the following questions: what problems in bilateral relations did these institutions face, what means did they use to restore the state of Polish-Czechoslovak relations to those existing before 1980, and who was their intended audience? An interpretation of archival sources and an analysis of the literature shows that the work of the Polish foreign service in Czechoslovakia was focused on several problems – counteracting unfavourable propaganda with regard to Poland, recovering from isolation, and restoring political, economic, cultural and academic contacts, as well as fulfilling a pastoral role for Polish workers employed in Czechoslovakia and for Polish tourists. Despite the Czechoslovak communists' declared support for cooperation and the above-standard activities of the Polish institutions, it was not possible to restore the state of relations which had existed in the 1970s until the end of the 1980s; a further obstacle was Prague's fear of the effects of the reforms being carried out in Poland.

Key words: Polish foreign service; Polish-Czechoslovak relations; Polish diplomacy; international relations in the 20th century

Introduction

The early 1980s saw a worsening in Polish-Czechoslovak relations due to the internal situation in Poland, the reactions of the communist authorities in Prague to the creation of Solidarity, and their critical evaluation of the leadership of the Polish United Workers' Party (the PZPR). The deepening sociopolitical crisis in communist Poland was closely monitored in the other countries of the Eastern bloc and was analysed and discussed at meetings with the leaders of the USSR and other socialist states.² The tactics adopted by the PZPR leadership and the government of

2 Łukasz KAMIŃSKI et. al., *Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982*, vols. I–II (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2006–2007); Antoni DUDEK – Andrzej FRISZKE, eds., *Polska 1986–1989: koniec systemu*, vol. III, (Warszawa: Trio, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2002); Andrzej PACZKOWSKI, "Świat i blok sowiecki wobec 'kryzysu polskiego' oraz stanu wojennego," in: *Wokół „mniejszego zła”. Stan wojenny w Polsce*, ed. Paweł JAWORSKI (Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2010), pp. 5–38.

the Polish People's Republic consisted in undertaking immediate explanatory actions and assuring their allies that they were willing to defend the principles of communism and remain in the communist bloc. The actions undertaken, aimed at restoring confidence in Poland, were carried out at the highest echelons of the PZPR, at voivodeship level, and at Polish diplomatic and consular missions reporting to Warsaw.

The activities of the Polish foreign service in Czechoslovakia during the 1980s have not yet been the subject of academic research. Publications devoted to Warsaw-Prague relations in the early 1980s are source material and academic literature, and refer primarily to official contacts and the reactions of the communist Czechoslovak authorities to the sociopolitical crisis and the emergence of Solidarity, the introduction of martial law in Poland, or analyse the collaborative efforts of opposition groups in both countries³.

- 3 Noteworthy also is the source publication dedicated to the "Sever" campaign. The publication contains not only archival documents from the Czechoslovak security service, but also an extensive introduction by Petr Blažek on the Czechoslovak reaction to the events in Poland in 1980–1984, Petr BLAŽEK, *Akce "Sever". Státní bezpečnost a krize Polské lidové republiky 1980–1984, edice dokumentů*, díl 1–2 (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2017); Idem, "Czechoslovakia a kryzys w Polsce w latach 1980–1989," in *Świat wobec „Solidarności” 1980–1989*, eds. Paweł JAWORSKI – Łukasz KAMIŃSKI (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2013), pp. 148–160; Petr BLAŽEK, "Solidarita se Solidaritou," in *Od rywalizacji do współpracy. Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej*, ed. Dariusz DĄBROWSKI (Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka Jeziorańskiego, 2003), pp. 245–265; Łukasz KAMIŃSKI – Petr BLAŽEK – Grzegorz MAJEWSKI, eds., *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2009); Oldřich TŮMA, "The Czechoslovak Regime and the Polish Crisis," *Cold War International History Project Bulletin* 11 (1998), pp. 60–63; A highly detailed analysis of archival and press sources, showing the position of the Czechoslovak communist leadership, was made by Jan RYCHLÍK, "Společnostvo čechoslovakie i Komunistyczna Partia Czechoslovakie a wydarzenia w Polsce w latach 1980–1981," in *Między przymusową przyjaźnią w prawdziwą solidarność. Czesi-Polacy-Słowacy 1938/39–1945–1989*, Part II, eds. Petr BLAŽEK – PAWEŁ JAWORSKI – Łukasz KAMIŃSKI, (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2009), pp. 207–228; Prokop TOMEK, "Akce Krkonoše: československé vojenské souvislosti polské krize," *Historie a vojenství* 3 (2017), pp. 4–19; Andrzej KOBUS, *Czechoslovakia wobec narodzin, rozwoju i delegalizacji „Solidarności” (1980–1982)* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006); Anna SZCZEPAŃSKA, "Oficjalne relacje polsko-czechosłowackie w latach 1980–1989 w świetle raportów ambasady PRL w Pradze," *Przegląd Zachodniopomorski* 4 (2010), pp. 67–82, Anna SZCZEPAŃSKA-DUDZIAK, "Działalność Ośrodków Kultury i Informacji PRL i CSRS w okresie kryzysu i normalizacji relacji polsko-czechosłowackich w latach osiemdziesiątych XX wieku," in *Polsko-czeskie kontakty dyplomatyczne, gospodarcze i kulturalne w XX–XXI wieku*, ed. Eadem, (Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2017), pp. 67–87; For more on cooperation between opposition circles, see Petr BLAŽEK, "Akcia 'Červotoč' (Kołatki). Tajny współpracownik StB Stanislav Dvořák

The primary aim of this study is to examine the activities of the PPR embassy in Prague, the consulates general in Ostrava and Bratislava, the Polish Information and Cultural Centres (ICC) in Prague and Bratislava in the 1980s and answer the following questions: what problems did they face in terms of bilateral relations, what means did they use to restore relations to those which had existed pre-1980, which groups did they reach out to⁴? While research on both the subject matter and these diplomatic and consular missions is self-evident, examining the activities of the Polish Cultural Centres requires justification; however, one merely has to take into account their role in disseminating information and propaganda, recognised by the PZPR leadership as crucial for restoring the confidence of Czechoslovak society and changing its perception of the situation in Poland, to see their relevance to the study. The article identifies the three most important areas of foreign service activities in terms of diplomatic and consular functions and the opportunity to influence Polish-Czechoslovak relations. These areas include activities aimed at restoring the dynamics of their mutual contacts, informational and propaganda activities along with caring for the welfare of the Polish minority and Polish citizens in the Czechoslovak Socialist Republic (hereinafter CSSR). Due to publishing limitations, no important economic cooperation was undertaken in which the activity of Polish institutions is visible, but final decisions were made at state level.

The study also calls for an interdisciplinary team of academics to address the issue of assessing the effectiveness of PPR institution activities and their impact on shaping Czechoslovak public opinion of the image of Poland and Poles in the 1980s.

Documents relating to Polish diplomacy in the collections of the Ministry of Foreign Affairs in Warsaw, the Archive of Modern Records and the Archives of the Ministry of Culture and National Heritage proved particularly useful. Several documents from the Archive of the Ministry of Foreign Affairs and the National

jako kurier 'Solidarności Polsko-Czechosłowackiej,'" *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2006), pp. 117–163; Andrzej KOBUS, *Niezależne kontakty polsko-czechosłowackie w schyłkowej dekadzie porządku jałtańskiego* (Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Naukowe Piotrkowskie, 2008).

4 The thesis on the takeover by the Central Committee of the PZPR from the Ministry of Foreign Affairs of the task of repairing contacts with the socialist states was formulated by Andrzej PACZKOWSKI, cf. Andrzej PACZKOWSKI, "Dyplomacja polska czasów kryzysu (1980–1989)," in *Historia dyplomacji polskiej*, Vol. VI, 1944/1945–1989, eds. Wojciech MATERSKI – Waldemar MICHOWICZ, (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2010), pp. 821–863.

Archives of the Czech Republic were used only to illustrate Prague's position in relation to events in Poland.

Polish-Czechoslovak relations: operating conditions for Polish institutions in the Czechoslovak Socialist Republic

From the foundation of Solidarity in 1980 to the introduction of martial law in Poland, Warsaw-Prague relations were characterised by anxiety and a lack of trust from the Czechoslovak Communist Party leadership, in terms of the direction of change in Poland and its impact on Czechoslovak society. Mindful of their own experiences during the Prague Spring and military intervention in 1968, CSSR leaders sought out analogies with the events in Poland.

In this situation, the PZPR leadership judged it necessary to act in order to explain the situation in Poland and deal with the negative opinions coming from Eastern bloc countries.⁵ It was thus that in mid-September 1980 Central Committee secretary general to the Polish United Workers' Party, Stefan Olszowski, went to Prague to meet Gustáv Husák. Olszowski's choice of words was atypical, not only in terms of the threat of the communist system in Poland, but also in that he admitted a personal sense of guilt for this situation towards Poland's allies.⁶ The Polish embassy, it should be noted, participated not only in the organisation of this visit but also in subsequent talks, and not only from a logistical but substantive viewpoint, providing information on the internal situation in the CSSR, the state of mutual contacts or promoting personal contacts and acquaintances.

These visits, along with several others made at varying levels of party and government in 1980–1981, had no effect on the leadership of the Czechoslovak Communist Party, and Gustáv Husák, convinced of weakness in the PZPR leadership, became a leading advocate of the use of force against Solidarity, “in the interests of defending the socialist system”.⁷ In addition to the verbal declarations made

5 Andrzej PACZKOWSKI, *Dyplomacja polska*, pp. 834–835. In order to raise their rank and meet the expectations of allies, visits were given party status, thus depriving the Ministry of Foreign Affairs of priority in relations with the countries of the Eastern Bloc.

6 Minutes of the meeting between Gustáv Husák and Stefan Olszowski 15 September 1980, Prague 16 September 1980, *Przed i po 13 grudnia*, vol. 1, p. 60., doc. No. 31.

7 Národní archiv České republiky (hereinafter NA CR), ÚV KSČ 1945–1989 Gustáv Husák, box 430, letter from Jaruzelski to G. Husák of 3 November 1981, with request for economic help; Ibidem, Odpověď na dopis s. Jaruzelského ve věci pomoci PLR. In fact, the First Secretary of the

by politicians, highly organized, resilient action was taken by the Communist Party and the Ministry of the Interior of the CSSR against the threat posed by Poland. In November 1980, the Czechoslovak side preventively introduced unilateral restrictions on the movement of persons for fear of an influx of unwanted people and content, which resulted in limitations on cross-border exchange.⁸ In December, military activities went ahead in preparation for the Krkonoše manoeuvres, a peculiar demonstration of strength towards Poland where the Czechoslovak People's Army participated in exercises Sojuz 80, involving the armies of Warsaw Pact countries.⁹ In August 1980, the Czechoslovak Ministry of the Interior launched Operation "Circle" in order to monitor the opposition in the CSSR and to prevent the working class from being infected by ideas of "Solidarity". However, its greatest impact was made from 6 April 1981 when, to control the situation in Poland and actively influence it through disinformation and propaganda, it began broadcasting on the Interprogram Praha radio station in Polish, criticising the activities of Solidarity.¹⁰ In June 1981, Operation "Sever" began, which involved, on the one hand, conducting analytical work on the situation in Poland and, on the other, operational work through recruiting secret collaborators operating in the PPR, setting up wiretaps, intercepting correspondence and the surveillance of Polish diplomatic missions.

Central Committee took a central position among the leaders of the brotherly parties in the matter of resolving the crisis situation in Poland. For more about the position of the Czech Communist Party leadership towards the events in Poland 1980–1981, see Jan RYCHLÍK, *Společenství čechoslovakie*, pp. 208–213; Excerpt from a speech by G. Husák at the 16th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, *ibidem*, pp. 212–213.

8 Jan RYCHLÍK, *Společenství čechoslovakie*, p. 215; Anna SZCZEPAŃSKA, *Oficjalne relacje*, p. 68.

9 Order of the Czechoslovak Minister of National Defence for the commander of the Western Military District to conduct exercises under the code name "Karkonosze", top secret, Prague 5 December 1980, *Przed i po 13 grudnia*, vol. 1, p. 281, doc. No. 94; Letter from General Martin Dzúr to Gustáv Husák on joint exercises of the United Armed Forces of the States of the Warsaw Pact, Prague December 1980, *ibidem*, Vol. 1, p. 298, doc. No. 100; Prokop TOMEK, *Akce Krkonoše*, pp. 4–19; Alex MASKALÍK, "Operation 'Krkonoše' – part of real preparations for an intervention or a psychological play?," *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 4 (2017): pp. 177–183; O. TŮMA, "The Czechoslovak Regime and the Polish Crisis," p. 63.

10 Comments noted by Eugeniusz K. Kostrzewa from a radio programme in Polish, Interprogram Praha, Prague August 25, 1981, *Przed i po 13 grudnia*, vol. 2, p. 201, doc. No. 244. The document evaluated that the credibility and propaganda effectiveness of the broadcast was low and the programmers' journalistic style was reminiscent of Radio Tirana. In the literature on the subject, the name Interprogram Polska appears, see Petr BLAŽEK, *Czechoslovakia a kryzys*, p. 156.

The introduction of martial law was met with approval by the CSSR authorities and, as the situation calmed down over time, so did the feelings of distrust. This was the purpose of Wojciech Jaruzelski's visit to Prague in April 1982, followed by a slow revival of party and institutional cooperation. However, the CSSR authorities still had doubts as to some of the solutions adopted by Poland, such as the situation of the trade union movement or state-church relations.¹¹ The CSSR also strove to take advantage of the decline in the activity and significance of Poland in the Eastern bloc in order to strengthen its own position and to take second place behind the Soviet Union in the Warsaw Pact countries.

Polish embassy and consulates in the CSSR and their work to restore pre-1980 relations

Embassy and consular staff were first to feel the increase in distrust, isolation, the limitation in existing contacts or the fact that less competent lower-level Communist Party activists were being sent to talk to them. In the Czechoslovak media, information on the catastrophic economic situation in Poland and its impact on the Czechoslovak economy was common. The propaganda was accompanied by a conviction on the part of some in Czechoslovak society that it had work to do on those striking Poles and so stereotypical views of Poles as slackers and bootleggers reap-

11 AMSZ, Consular Department (hereinafter: AMSZ, DK), 39/89, w. 3, Evaluation of the work of the Embassy of the PPR in Prague in 1982 by Department I of the Ministry of Foreign Affairs, Warsaw, 19 January 1983; Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Teritoriální odbory – tajné, Polsko 1980–1989 (hereinafter: AMZV, TO-T Polsko), box17, No. 01012/83, Report of the Embassy of the CSSR in Warsaw for 1982, Warsaw, January 11, 1983; From September 1980 until November 1983, more than 60 meetings of representatives of Poland and Czechoslovakia took place, which is why it is difficult to say that bilateral cooperation ceased. However, the highest-level delegation headed by G. Husák only came to Poland in November 1983, Mieczysław WILK–Zygmunt KACPURA, eds., *Informator o stosunkach polsko-czechosłowackich 1944–1989* (Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Archiwum, 1991), pp. 66–79; From November 30 to December 1, 1983, the party and government delegation of the CSSR paid a visit to Poland for the first time since 1980; Anna SZCZEPAŃSKA, *Oficjalne relacje*, p. 73; On the importance of Husák's visit to Poland, the Archive of Modern Records, the Central Committee of the Polish United Workers' Party (hereinafter: AAN, KC PZPR), file LXXVI-221, doc. 7, Keynote address of the ambassador of the Polish People's Republic, A. Jedy-nak, delivered at the party-professional conference, Prague, 27 February 1984.

peared.¹² These insinuations reached wider groups in society and, as stated in a Prague note, "Nevertheless, it is obvious that the position and content of Czechoslovak propaganda concerning events in Poland will continue to change depending on the situation in Poland, the internal sociopolitical situation in the CSSR and the needs associated with this, and in connection with developments in the world situation and the position of the USSR."¹³ They also forced the staff at Polish institutions in the CSSR to have to carry out explanatory and conciliatory activities both during official meetings and using their private contacts with civil and military representatives of the authorities.¹⁴

It was under such conditions that the Polish diplomatic and consular missions in Czechoslovakia had to work; in addition, they were struggling with financial problems resulting from the crisis situation in the PPR and the cuts and shortages introduced by the Ministry of Foreign Affairs combined with a high staff turnover (there was a vacancy for ambassador in 1981/1982) and often problems with the premises of Polish institutions. The PPR embassy in Prague was managed during this period by three ambassadors, Jan Mitreǵa (1975–1981), Andrzej Jedynak (1982–1988), Włodzimierz Mokrzyński (1988–1990) and Kazimierz Szewczyk as charge d'affaires, including for the period 1981–1982, with 25 full-time employees. These ambassadors had previously held high party and government positions in economic departments. However, apart from Andrzej Jedynak, who was Ambassador of the Polish People's Republic in Austria from 1978–1980,

12 On the subject of stereotypes about Poles in a survey about Poland carried out by *Listy* in December 1980, Petr BLAŽEK, "Československo a polská krize 1980–1981," *Securitas imperii* 1 (2012), pp. 58–75.

13 Mirosław Nowacki's note on the subject of information regarding the situation in the PPR by the Czechoslovak media, secret, Prague, April 1981, *Przed i po 13 grudnia*, vol. 2, p. 15, doc. No. 172; On the subject of the negative attitude of Czechoslovak society towards the situation in Poland and the revival of national stereotypes, see Ciphertext No. 1368/III from the embassy of the PPR to the Ministry of Foreign Affairs, secret, Prague 7 August 1981; *ibidem*, p. 186, doc. No. 234.

14 Polish diplomacy not only corrected opinions about the situation in Poland, but also provided information on the assessments expressed by their interlocutors from various levels of authority, Ciphertext No. 1891 / III from the Embassy of the PPR to the Ministry of Foreign Affairs, secret, Prague 21 August 1981, *Przed i po sierpniu*, *ibidem*, vol. 2, p. 200, doc. 243; Information on the conversation with the Minister of the Interior of the CSSR, AMSZ, Zespół Depesz [Dispatches], 23/84, w.13, t. 119, Cipher text No. 2901/III, Prague 16 September 1981; To carry out the tasks, pressure was put on the activities of the PZPR Party Committee of the CSSR, AAN, KC PZPR, file LXXVI-192, doc. 23, Minutes of the plenary meeting of the PZPR in the CSSR, 23 October 1981.

none of them had either the relevant education or experience in diplomatic work.¹⁵ At the consulates general in Ostrava and Bratislava, there were 6 full-time consular officers which, with increasing responsibilities and the lack of means of transport and communication, did not allow the proper running of consular functions. During this difficult period for Polish-Czechoslovak relations, the consulate general in Ostrava was headed by Teofil Cieśla (1979–1982), who had been transferred from the PZPR Voivodeship Committee in Katowice and had contacts with party authorities in Ostrava voivodeship. Consuls of the People's Republic of Poland in Bratislava followed a similar career path through various levels of the party hierarchy: Jerzy Kuczyński (1980–1982), after graduating from the Engineering School, worked in construction, was a member of the PZPR and then became the Voivode of Szczecin, from where he was sent directly to Slovakia. His successor in July 1982 was Andrzej Barzyk, also a party officer, while from 1987–1990 the consulate was headed by a youth organisation activist, Antoni Górny. None of them had ever previously worked in diplomacy or at consular offices, nor had they dealt with Czechoslovak issues.¹⁶

Until mid-1980, the embassy in Prague was still functioning in accordance with the work plan which, after the August wave of strikes in Poland, had been adapted to the political situation and needs of the time.¹⁷ The institution's priority activities were to keep its management in constant contact with Czechoslovak leaders in order to present the directives and information received from home and increase its activity to ensure a minimum implementation of Polish-Czechoslovak cooperation. The ambassador met members of the Presidium and Secretariat, the Foreign Department of the Central Committee, members of the federal government and the Federal Ministry of Foreign Affairs. While contacts at

15 AMSZ, Departament I, 51/84, w.1, Report of the Embassy of the PPR in Prague in 1980, Prague, 20/01/1980; Ibidem, DK, 39/89, w. 3, Political report of the Embassy of the PPR in Prague in 1982; Ibidem, DK, 21/92, w. 2, Report on the activities of the Consulate General of the PPR in Bratislava in 1987; *Dokumenty k československé zahraniční politice* 1980, roč. XXVII, 1981, roč. XXVIII, 1982 roč. XXIX, 1983 roč. XXX, 1984 roč. XXXI; Tadeusz MOŁDOWA, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991), p. 365, 398, 399; Information obtained from personal files from the Ministry of Foreign Affairs Archives and Information Management Office in Warsaw.

16 The Consulate General of the People's Republic of Poland in Ostrava was headed by Gerard Grabowicz (twice: 1982–1986, and 1989–1991) and Edmund Warda 1986–1988.

17 AMSZ, Departament I, 51/84, w. 1, Organisational report of the Embassy of the PPR in Prague, 1980, Prague, 20 January 1981.

the highest level encountered no obstacles, relationships were rather different with middle and lower-level party administrators, who were reluctant to maintain constant and direct relations with embassy employees and avoided giving out information.

Similar activities to those at the embassy were carried out by the PPR consulates. The consul general in Bratislava, Jerzy Kuczyński, immediately following the start of his mission and arrival in Slovakia, held a total of 38 official meetings, including with the first secretary of the Slovak Communist Party Jozef Lenárt, the chairman of the Slovak National Council and, unofficially, at the Devín hotel nightclub, with general in the Czechoslovak Army and a government member.¹⁸ The Polish consul was convinced that the creator and source of unfavourable opinions regarding Poland, and the weakening of the PZPR's integrity and its leadership role was the consul of the USSR in Bratislava. In addition, similar provocative opinions appeared in the Slovak media about the counterrevolutionary character of Solidarity's activities, its financing by the CIA and a raft of untrue information concerning events that had not actually taken place. According to the consul, the media campaign had no impact on Slovak public opinion.

The theme for all the meetings held by successive consuls in Bratislava was to convince their interlocutors that the Polish authorities would cope with the political crisis on their own. It is hard to say to what extent the embassy, consulate general and ICC activities led to an ambiguous assessment of the situation in Poland by Slovak society, part of which welcomed the changes and was afraid of involvement in armed intervention. This is evidenced by the fact that while, on the one hand, reservists were called up, Polish tourists were harassed, ID checks were carried out on Polish students and Solidarity symbols were banned from being imported, on the other hand, 10 lorries left for Krakow on January 10, 1982, with gifts for Polish children.¹⁹

18 AMSZ, DK, 25/84, w. 7, Report on the activities of the Consulate General of the People's Republic of Poland in Bratislava for the period from 1 October to 30 September 1980; *ibidem*, DK, 25/84, w. 7, Information from the Consul General in Bratislava, Jerzy Kuczyński, to Ambassador Jan Mitreğa on the work at the consulate in December 1980; Ciphertext No. 3173 / IV from the Embassy of the PPR to the Ministry of Foreign Affairs, Prague, 9 December 1980, in: *Przed i po 13 grudnia*, vol. 1, doc. 192, p. 307; Analysis of the change in the manner of information in the CSSR regarding the situation in the PPR, confidential, Prague January 1981, *ibidem*, doc. No. 131, p. 347.

19 AMSZ, DK, 22/87, w. 3, Report of the Consulate General of the Polish People's Republic in Bratislava for 1981.

The declaration of martial law in Poland certainly changed the atmosphere with regard to official relations, but it was not a breakthrough in the working conditions for Polish institutions.²⁰ Mutual prejudices and distrust continued, and the institutions of the PPR based in Czechoslovakia continued to receive instructions from the Ministry of Foreign Affairs recommending the rebuilding of contacts at ministerial level, social organizations and trade unions, and cooperation at voivodeship level. Starting in 1982, there was only a restoration of cultural contacts and exchanges with the majority being Polish visits to the CSSR and the decidedly larger initiative of Polish institutions and cultural institutions in establishing cooperation with Czechoslovak partners. Polish diplomats saw the opportunity offered by the change in the media's tone and collaborated with CSSR propaganda institutions to increase Polish media coverage, show the progress of normalization and stabilization of social life and eliminate uncomfortable topics relating to Poland: the Catholic Church, counter-revolution and agriculture.²¹

The consulate in Ostrava found itself working in a tricky situation: it was there that the Ostrava Státní bezpečnost concentrated its intelligence, surveillance and leafleting activities. In the background to these activities was Andrzej Żabiński, the First Secretary of the PZPR Voivodeship Committee in Katowice, who maintained intensive contacts with Miroslav Mamula, his counterpart in Ostrava, and informed his Czechoslovak comrades on the internal personal politics and personal ambitions playing out within the PZPR. It was probably for such informational purposes that a meeting was held by the secretaries of the municipal parties from Katowice and Ostrava in January 1981.²²

Progress was made incrementally and under the embassy's orders, while the consulate general in Ostrava took steps to resume cooperation between the Ostrava and Katowice provinces as well as the Brno and Poznań provinces. The situation slowly began to improve thanks to the efforts and activity of the Polish side, especially at party level. The majority of contacts between Brno and Poznań broken after 1980 were renewed after the visits of their provincial party committee first

20 AAN, KC PZPR, file LXXVI-192, doc. 51, Letter on the situation at the facility after the imposition of martial law in the PPR, Prague 16 december 1981.

21 AMSZ, DK, 39/89, w. 3, Political report of the Embassy of the PPR in Prague in 1982; Ibidem, DK, 39/89, w. 3, Evaluation of the work of the PPR embassy in Prague in 1982, Warsaw, 19 January 1983.

22 AMSZ, DK 39/89, w. 3, Note from the Consulate General in Ostrava regarding cooperation between voivodeships, 13 March, 1983; Przemysław GASZTOLD, *Towarzysze z betonu. Dogmatyzm w PZPR 1980–1990*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), pp. 265–269.

secretaries in 1982. In March 1982, visits to Ostrava were made by the voivode of Katowice and the first secretary of the PZPR Provincial Committee.²³

However, a symbol of real change in mutual relations could have been the restoration of cultural and academic cooperation (along with student exchanges) and tourism which required a reopening of the borders, and this was not allowed by the Czechoslovak authorities until 1991. Despite the progress in cooperation undoubtedly made in the spheres of Polish-Czechoslovak political, economic and academic collaboration, the Czechoslovak partners still kept their distance in contacts, which Polish diplomats tried to neutralize by maintaining everyday contacts with the authorities, the Ministry of Justice and visa departments, which were useful for counteracting restrictions in personal travel. This meant maintaining and, in fact, increasing activity on the Polish side, which has continued. The attitude shown by the Czechoslovak partners in the mid-1980s was described by Polish diplomats as passive, despite declarations of their desire to cooperate.²⁴ This could have been due to a different dynamic in the changes that occurred in the CSSR in the second half of the 1980s (compared to the USSR or Poland) and the resulting fears of a radicalisation in the public mood. The consul in Bratislava assessed the situation as follows: "With the people who are currently in power, radical reconstruction does not seem likely."²⁵

The atmosphere in the late 1980s is well reflected in a 1988 report from the Polish Embassy in Prague, in which cases of mean-spirited treatment meted out to Polish travellers by the passport and visa services of the CSSR are given. However, this was judged to be the result of a negative attitude on the part of officials towards Poland and Poles, and the farther one went from the border, the less this dislike of Poles manifested itself, including a reduction in accusations of trafficking and bootlegging.²⁶

23 AMSZ, DK, 39/89, w. 3, Consulate General note in Ostrava on cooperation between voivodeships.

24 AMSZ, DK, 12/89, w. 1, Report of the Consulate General of the PPR in Bratislava in 1985; Ibidem, Letter from the Ministry of Foreign Affairs to the Consulate General of the PPR in Bratislava in response to the consulate report for 1985.

25 AMSZ, DK, 21/92, w. 2, Report on the activity of the Consulate General of the PPR in Bratislava in 1987. It analysed the internal situation in Slovakia along with public expectations and fears of the party authorities against too-drastic reforms, similar to those in Poland; AMZV TO-T Poland 1980–1989, box 16, Note from the Embassy of the CSSR in Warsaw on the situation in Poland in 1988, Warsaw 19/10/1988.

26 AMSZ, DK, 30/92, w. 15, Informational note of the PPR Embassy in Prague on the situation of the Polish national minority, Prague, 4/07/1988.

The situation in Slovakia seemed to be better, and the social and political changes taking place there allowed for an increase in interest in Polish affairs and greater kindness on the part of the authorities and society. As a result, the consulate's working conditions improved, especially since the media was no longer showing such an unfavourable image of Poland. This satisfaction, however, was not confirmed by an instruction from the Consular Department of the Ministry of Foreign Affairs, which recommended an even greater increase in consular activity and invitations to meetings for the Polish minority, including representatives of the local authorities.²⁷

The different pace of reforms carried out in Poland and Czechoslovakia in 1989 caused distrust and lack of understanding in Prague, which again weakened political contacts, with the result that inter-party relations could be described as "protocolically correct". With the Round Table talks, the media and Czechoslovak society had increased interest in Poland. The media, the mouthpiece for the authorities, criticised both the actions of the PZPR leadership for giving up power too easily, and *Solidarity*, with which contacts had been administratively restricted. Interestingly, Tadeusz Mazowiecki's government was not subject to such criticism. At the threshold of the Revolutions of 1989, Polish-Czechoslovakian relations still had open problems: restrictions on passenger and tourist traffic, pollution to the river Oder, the location of the coking plant in Stonawa, and water management on border waters.²⁸ More hopeful was an improvement in the mutual perception of Czechs, Slovaks and Poles after the announcement on 11 August 1989, by the Senate of the Republic of Poland, of a statement condemning the intervention of the Warsaw Pact Forces against Czechoslovakia.

27 AMSZ, DK, 21/92, w. 2, Letter from the Consular Department at the Ministry of Foreign Affairs to the Consulate General of the PPR in Bratislava, 25/02/1988; Ibidem, Report on the activities Consulate General of the PPR in Bratislava in 1987; AMSZ, DK, 29/97, w.18, Note from the Consulate General of the PPR in Bratislava – Comments and conclusions in the light of changes in the sociopolitical situation in Slovakia, 30/11/1989; Ibidem, Report on the activities of the Polish Consulate General in Bratislava in 1989, Bratislava, 24/01/1990.

28 AMSZ, Departament I, 38/ 93, w. 1, Political report of the PPR's embassy in Prague in 1989; AMSZ, Departament I, 37/93, w. 2, Informational note on the current socio-political situation in Czechoslovakia and Polish-Czechoslovak bilateral relations in 1989.

Informational and propaganda activities

A key role in the change of attitude towards Poland by Czechoslovak society was played by the informational and propaganda activities carried out by all Polish institutions in the CSSR, in particular by the Information and Cultural Centres. In the first half of 1980, their activities were similar to those of previous years, based as they were on annual business plans and a calendar of cultural events organised in close cooperation with local institutions including cultural centres, schools, workplaces and the media.²⁹ An example is the Bratislava ICC which in 1980 celebrated the 40th anniversary of its foundation.³⁰ Themes focused around anniversaries of events including the liberation of Warsaw, the 30th anniversary of the OIKP, the National Rebirth of Poland Day on July 22 and the end of World War II. Proven communication tools were usually made use of, such as exhibitions or film screenings of films including *The Maidens of Wilko* and *Hospital of the Transfiguration*, and readings³¹. Cooperation with the media was maintained through press conferences, articles and broadcasts to popularise events organised by the Centres. A series of broadcasts devoted to the work of Jarosław Iwaszkiewicz went out on the radio, while listeners got to hear Polish novels during Polish Literature Week. Meanwhile, a series of Polish language courses, which in 1980 were held over 5 levels, aimed to improve knowledge of the Polish language and culture.

Operating conditions at the Bratislava ICC changed along with the political situation in Poland. The Centre ran into difficulties implementing the plan, and new cooperation initiatives met with the refusal of Slovak institutions. Contact with local cultural centres was hampered, and the number of these cooperating with the consulate in Bratislava dropped from 70 to 34.³² From September 1980 onwards, media interest in the Centre's work dropped, with previously-planned television and radio programmes devoted to Polish culture going unbroadcast, and the press less informed about events run by the ICC. There was a sudden distance

29 AMSZ, Department of the Press, Culture and Scientific Cooperation (hereinafter DPWKN), 18/84, w. 4, Note from the PPR Embassy in the CSSR regarding the rules of conduct and relationship of the CSR authorities to the ICCs in Prague and Bratislava, 21 April 1980.

30 The Nove Polsko ICC in Bratislava was, from 1950, the organisational unit of the Consulate General in Ostrava, and in December 1982 became the second Centre after Prague. For more, see Anna SZCZEPAŃSKA-DUDZIAK, *Działalność Ośrodków*, pp. 73–85.

31 AMSZ, DPWKN, 18/84, w. 4, Report on the activities of the Polish ICC in Bratislava in 1980.

32 AMSZ, DK, 22/87, w. 3, Report of the Consulate General of the PPR in Bratislava in 1981; the ICC in Bratislava was, until December 1982, part of the consulate general of the PPR.

in relations with the Czechoslovakians, reflected in their refusal to run exhibitions, show films, invite speakers and organise joint events. Restrictions imposed on personal and holiday travel had a negative impact on cooperation in the border regions, which the staff at the Polish institutions tried to neutralise through their private contacts with staff at cultural institutions, and by putting emphasis on the artistic and advertising worth of events and fairs in order to attract Czechoslovak interest and supplement their tight budgets.

During this period, the work of Polish consulates and ICCs in Prague and Bratislava increased not only in terms of restoring contacts, but also in counteracting the effects of propaganda which was giving a negative image of Poland and Poles.³³ As a result, in 1982 their work changed in response to the situation, to focus on cultural activity, since this was the least controversial. Numerous artistic exhibitions and film screenings were organised, while there were fewer social and political events, such as readings and propaganda exhibitions, and weakened contacts between cities and voivodeships were replaced with Polish Culture Days in smaller towns which had not yet experienced events of this type. However, none of these activities were promoted, either in the media or with leaflets or posters which, even if they managed to get out of Poland, were totally inappropriate due to their outdated content because of the political situation.³⁴

In the mid-1980s, conditions for Polish institutions in the CSSR underwent a gradual change. As Wincenty Mroczkowski, director of the ICC in Prague declared, the Centre was a “Polish window on Prague” and was no longer just an-

33 In accordance with the recommendations of the Ministry of Foreign Affairs, in September 1981 Consul Teofil Cieśla organized a meeting in Ostrava with representatives of the media from the consular district, attended by journalists from *Rudé právo*, *Nová svoboda*, *Rovnost*, *Voice of the People* and Ostrava TV and radio. Its purpose was to explain the complexity of the causes of the socioeconomic crisis in Poland. As the consul wrote, “The press was not favourable, some articles about Poland deserved no thanks at all, and the tradition of friendly Polish-Czechoslovak relations disappeared.” AMSZ, Departament I, 51/84, w. 2, Note from the meeting with Czech media representatives from the Ostrava consular district, Ostrava, September 1981; Jasna HLOUŠKOVÁ, „Rola literatury polskiej w środowisku czeskim i przemiany w jej odbiorze po drugiej wojnie światowej,” in: *Czechy i Polska na szlakach ich kulturowego rozwoju*, ed. Jacek BALUCH – Jadwiga GRELL (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, 1998), pp. 222–224.

34 AMSZ, Departament I, 39/89, w. 2, DPWKN note on the state of cultural and academic cooperation and topics to be discussed in connection with the visit to Poland of the CSR party-state delegation, 9 October 1983; Ibidem, Departament I, 51/84, w. 1, Letter from the National Audit Office to the Ministry of Foreign Affairs, Warsaw 12 February 1981.

other cultural centre.³⁵ The focal point of the institution's work became communication with Czechoslovak society through opinion-forming circles. Therefore, along with the traditional forms of activity such as meetings with authors, concerts, film screenings and exhibitions, an invitation was extended to political and economic journalists, artists, publishers and translators, "all those who can contribute to increasing the Polish presence in the Czechoslovak media, cultural institutions and media mass media."

The message from Polish institutions was again dominated by sociopolitical issues, as they attempted to explain what the reforms meant, the significance of the 1987 referendum, and the Church-state relationship. Press conferences and meetings involving Polish newspaper and magazine editors-in-chief with their Czechoslovak counterparts did not, however, contribute to an increase in the number of publications about Poland. Efforts were made to increase publishers' interest in printing Polish literature and to increase personal exchanges in translators, and for this purpose, on February 9, 1988, a round table with representatives of publishers, translators and the writers' union was held at the ICC in Prague. Unfortunately, the true threat to the return of Polish literature in translation into Czech and Slovakian was restrictions on the numbers of students studying Polish and Czech, as well as reduction on the part of the CSSR in scholarship exchange opportunities for students.³⁶ Staff at Polish institutions tried to look after the interests of Polish language students by supplying them with books, inviting them to lectures at the ICC and, for the best of them, financing a stay at a summer language school.³⁷

In the late 1980s, the ICC in Prague played a special role – with its attractive premises and network of personal contacts in creative and scientific circles, it was used to rebuild Poland's position in Czechoslovak society. Czechoslovakians

35 AMSZ, DPWKN, 4/89, w. 3, Protocol to the Agreement between the Government of the Czechoslovak Socialist Republic and the Government of the Polish People's Republic on the activities of the Information and Cultural Centres; "Polskie okno w Pradze," correspondence from Prague by Wiesław Dębski, *Trybuna Ludu*, 21 August 1985.

36 Works Archive of the Ministry of Culture and National Heritage in Warsaw (hereinafter: AZM-KiD), file 1418/6, Teletype from the ICC in Prague, 15 February 1988; A similar meeting organized by the director of the ICC, Mroczkowski, took place on 8 May 1986 on the subject of Polish Literature in Czech Translation, where the lack of interest of students of Polish in the translation of literature was noted; The ideological factor was decisive for the CSR authorities in terms of the fellowship exchange with Poland. For more on the subject, *ibidem*, reference number 1418/2, Report of the Embassy of the PPR in Prague regarding bilateral cultural cooperation in 1987.

37 *Ibidem*, file 1418/18, Goals of the ICC in Bratislava for 1990.

closely followed events in Poland not only thanks to the ICC but also, due to their geographical proximity, through “cross-border” media, which forced the Centre to include this fact in its propaganda activities. Promotional and information events had to be prepared with particular integrity. Noteworthy is the inclusion, in 1988, of the 70th anniversary of independence and the 45th anniversary of the Warsaw Ghetto Uprising.³⁸

Activities of the PPR foreign service in CSSR for the benefit of the Polish national minority and in defence of Polish citizen's rights

The events of 1980 in Poland also left their mark on Poles living or working in Czechoslovakia who, as potential enemies of the system, able to disseminate content and materials published by the opposition in Poland, became persons of interest for the Czechoslovak militia and security service. The policy of the communist authorities in Prague was to both subject this group to control and isolate them as effectively as possible from their own society, especially from those coming from Poland, which was overwhelmed by crisis and a wave of protests.³⁹ The worst situation was in the border areas, where the largest Polish communities were located and where passenger traffic was concentrated. The authorities, fearing that goods would be bought up, banned the sale of certain products to Poles, restricted currency exchange to 200 crowns per day per person, and enforced stricter customs regulations and border controls. All these actions caused a rise in complaints and requests for

38 Ibidem, file 1418/18, Report on the activities of the ICC in Prague in 1988.

39 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Dokumentace Teritoriálního odboru 1945–1989, box 50, Soubor materiálů o vnitropolitické a ekonomické situaci v PLR, July 1980. The document draws attention to the need to constantly monitor the Polish minority and to be cautious about the possibility of influencing the situation in Poland. For more on the subject of the StB's activities towards the Polish minority and Polish employees employed in the CSR, see Petr BLAŽEK, *Czechoslovácká a kryzys*, pp. 155–158; Ibidem, “Služba Bezpečnostního Państwowego a Polacy w Czechosłowacji na początku lat osiemdziesiątych XX w.,” in *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)*, eds. Joanna HYTREK-HRYCIUK – Grzegorz STRAUCHOLD – Jarosław SYRNYK (Warszawa – Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2011), pp. 515–524; A detailed analysis of the situation of the Polish minority in Czechoslovakia in the 1980s, the policy of the country's authorities towards Poles and activities of the PRL consulate in Ostrava was made by Krzysztof NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu* (Cieszyn: Oficyna Drukarsko-Wydawnicza “Akant”, 2012), pp. 506–562.

help at Polish consuls, and interventions in defence of the rights of those Poles who had been detained and arrested.⁴⁰

Fear of contact with Poles led the Czechoslovak government (along with that of the GDR) to unilaterally introduce new rules for tourist traffic on 7 December 1981, just before the declaration of martial law. These rules violated the provisions of an *Agreement between the governments of the PPR and the CSSR on the facilitation of passenger traffic between both countries*, signed in Warsaw on 20 July, 1977, along with the *Convention on Local Border Traffic* of 4 July, 1959.⁴¹ Under this decision, individual trips to Poland could only take place by invitation from immediate family (parents, children) or in random cases. Limitations in regard to contact with cross-border cities and cultural institutions made it difficult to conduct consular activities for Poles who, under the influence of a propaganda campaign, kept their distance from the Polish consulate in Ostrava.⁴²

These actions resulted in a feeling of discrimination against the Polish population and even of isolation from Poland.⁴³ As the Polish consul in Bratislava wrote

40 Teofil Cieřla's information on the reactions to events in Poland in the Ostrava consular district, secret, Ostrava 14 October 1980, *Przed i po 13 grudnia*, p. 143 doc. No. 51. The Consul General also participated in a meeting of the first secretary of the Provincial Committee of the Communist Party in Ostrava with the secretary of the Provincial Committee of the PZPR in Katowice, which was devoted to the situation in Poland and repercussions in the border areas.

41 For more on this subject, see Jan RYCHLÍK, "Cestovní styk mezi Československem a Polskem v letech 1948–1989," in *Česká a polská historická tradice a její vztahy k současnosti*, ed. Dominik HRODEK (Praha: Univerzita Karlova FF, 2003), pp. 136–140; Ibidem, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007), pp. 101–106; The issue of liberalising passenger traffic was the subject of Jaruzelski's talks with Husák in December 1983 and the work of the mixed Commission on passenger movement and tourism, which began its work on 12–14 March 1984, i.e. after the lifting of martial law in Poland, AMSZ, DK, 39/89, w. 3, Letter from Deputy Prime Minister Janusz Obodowski to Foreign Minister Stefan Olszowski; Ibidem. Translation of a note from the Czechoslovak embassy in the Polish People's Republic submitting the Czechoslovak members of the commission regulating travel problems, 6 March 1984; Letter from the Embassy of the People's Republic of Poland in the CSR to Department I along with the protocol from the Czechoslovak side of the expert meeting on the movement of people, held in Prague in March 1984; the effect of these talks was an increase in tourist exchange and the partial liberalisation of passenger traffic which took place in 1986, when an agreement to cooperate in tourism was signed in Warsaw on 16 June, and fewer Poles holding valid invitations were turned away from the border, AMSZ, DK, 20 / 91, w. 4, Consular report of the Embassy of the Polish People's Republic in Prague in 1986. AMSZ, DK, 25/99, w.5, Agreement between the government of the Polish People's Republic and the CSR on cooperation in tourism.

42 K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, p. 553.

43 AMSZ, DK 39/89, w. 3, Evaluation of the work of the Polish Embassy in Prague in 1982, Warsaw, 19 January 1983.

in a report: "Recent events in Poland (1980–1982) made Poles feel worse about themselves because their country was said to be bad, the image of Poland and Poles was presented in a poor light, and there was no honour in admitting to be Polish. With the change in situation and the consulate's actions, we managed to put a halt to the sudden rise in applications to renounce Polish citizenship."⁴⁴

The situation and policy of the CSSR authorities during this period led to a significant increase in the activity of the Polish foreign service towards Poles living there. Instructions were sent from Warsaw to pay increased attention to Polish citizens and the Polish minority (approximately 66 thousand) and the necessity to strengthen their links with the motherland. In the second half of the 1980s, efforts were made, which included the anniversary of regaining independence in 1918, to official celebrations in Polish institutions abroad, to build a sense of identity and strengthen the Polish minority with their homeland. Polish consular offices took steps to expand the teaching of Polish (language courses and camps in Poland) and protect Polish memorial sites in the CSSR.⁴⁵ Along with the organisation of events integrating the Polish community, the restoration of old and the creation of new Polish minority associations were supported where Polish communities were the largest, particularly following the changes that took place in the CSSR in 1989.

The Czechoslovak security service (SNB) noticed the impact of events in Poland not only on opposition organisations, but also on student communities in

44 AMSZ, DK, 21/92, w. 2, Report on the activity of the Consulate General of the PPR in Bratislava in 1987. In fact, the number of people in Slovakia seeking to change their citizenship from Polish to Czechoslovakian decreased from 12 in 1985 to 8 in 1986 and 3 in 1987. In the consular district subject to the Consulate General in Ostrava, 6 people received permission to change their citizenship in 1989, Ibidem, DK, 29/97, w. 18, Consulate General of the PPR in Ostrava for 1989, Ostrava 10/01/1990; K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, pp. 508–509.

45 AMSZ, DK 39/89, w. 2, Note regarding a meeting of the Polish community in České Budějovice, October 26, 1983; The note giving details of cooperation with the Polish community, intended for W. Jaruzelski, demonstrated the importance of the Polish minority and the interest of the highest authorities of the People's Republic of Poland; Ibidem, DK 21/92, w. 2, Letter from the Department for Cooperation with Polish Diaspora at the Consular Department of the Ministry of Foreign Affairs on the evaluation of the activities of the PPR Consulate General in Bratislava in 1987 on behalf of the Polish minority; Ibidem, Work plan of the CG in Bratislava in 1988. In 1989, construction of the Polish Cultural and Educational Union (PZKO) house in Těrlíčko began, along with a museum room dedicated to the pilots Żwirko and Wigura. Together with young Poles places of remembrance and martyrdom of the Polish nation were established, AMSZ, DK 29/97, w. 18, Report of the Consulate General in Ostrava for 1989; K. Nowak, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, pp. 556–557.

the largest university towns where, through Polish students, slogans on the democratisation of academic life and liberties were able to take root.⁴⁶ By 1980, there were already cases of Polish students being summoned by the police for interrogation or to be issued expulsion orders. This resulted in interventions of the Polish embassy at the Ministry of the Interior, the Department for Higher Education and the Administrative Department of the Communist Party of Czechoslovakia. Most often they brought a positive result, but at the price of Polish diplomats undertaking preventive measures among Polish young people, before independent organisations were set up and discussions were held on the situation in Poland.⁴⁷

Another group of Poles to find itself under the protection of consular officials were those working in Czechoslovakia, who in 1982 amounted to 11,572 employees at 135 enterprises, with another 8,500 working on commercial contracts. Most of them worked in the Czech Socialist Republic, while in Slovakia, in 1988, 4,300 people were employed.⁴⁸ Such a large group of employees with contacts with their home country posed a threat in terms of the possibility that they would distribute illegal materials or create independent trade union organisations. Consulate employees met Polish staff and tried to influence them by observing them conducting trade union activities. Poles employed in the CSR had been a long-standing subject for Polish consuls' interest and was a serious problem in need of a solution, due to poor social conditions and pay as well as problems resulting from frequent cases of non-compliance with local law. However, during this period, the

46 Information on the impact of events in Poland on the situation in the CSSR sent to General Ján Kováč by gen. Vladimír Stárek, Prague 12 February 1981, *Przed i po 13 grudnia*, vol.1, doc. No. 138, p. 360-363.

47 Letter written by Jan Mitreğa to Władysław Napieraj regarding the situation and mood among Polish students in the Czechoslovakia, Prague November 26, 1980, *Przed i po 13 grudnia*, vol. 1, p 206, doc. No. 77; Ciphertext No 3736/IV from the PPR Ambassador to the Ministry of Foreign Affairs, secret, *Przed i po 13 grudnia*, vol. 1, p. 321, doc. No. 115.

48 AMSZ, DK 39/89, w. 3, Political report from the Embassy of the PPR in Prague for 1982; Jan Rychlík states that in the years 1980–1981 5,400 Polish workers worked in the CSSR, and another 10,000 were employed in Polish companies operating on Czechoslovak territory, Jan RYCHLÍK, *Spółeczeństwo czechosłowackie*, p. 214; Petr Blažek, citing documents in the National Archives of the Czech Republic, gives a figure of 18,400 Poles employed in Czechoslovakia in 1982, Petr BLAŽEK, *Czechosłowacja a kryzys*, p. 157; AMSZ, DK 12/89, w. 1, Letter from the Consular Department at the Ministry of Foreign Affairs to the Consulate General of the PPR in Bratislava in response to the consulate's report for 1985, Warsaw, 12/02/1986; Ibidem, AMSZ, DK, 21/92, w. 2, Note from the Consulate General of the PPR in Bratislava regarding the implementation of consular tasks on behalf of citizens of the PPR residing permanently, employed on construction sites and passing through Slovakia, Bratislava 26 September 1988; AMSZ, DK 29/97, w. 18, Report of the Consulate General of the Republic of Poland in Ostrava in 1989.

scale of detentions at the border intensified as a result of ignorance of customs regulations and the failure of the Czechoslovak side to inform the consul of the detentions of Polish citizens. Consuls intervened in workplaces, offices and institutions responsible for payment of benefits, and remained in constant contact, visiting construction sites and production plants. Other standard consular activities were also carried out: passports were extended, documents were issued if they were lost, legal advice was provided, especially on matters of regulations, the violation of which was one of the most frequent reasons (second to alcoholism) for detention.

Consular care was also extended to Polish tourists visiting the CSR or passing through on their way to Austria, Germany or Southern Europe.⁴⁹ They faced difficulties exchanging currency, buying petrol or crossing the border, and appealed for help and protection at the consulates, which intervened with the authorities, customs and tax authorities and provided financial and legal assistance.

In conclusion, it should be noted that conditions in the 1980s for the Polish foreign service in the CSSR were significantly influenced by the changing state of bilateral relations between the Polish and Czechoslovakian Communist leadership. However, despite the crisis situation and instability of power in the PPR, there was still a high level of activity at Polish diplomatic and consular missions (especially in 1980–1982) to restore cooperation between voivodeships, cultural institutions and institutes of higher education, and thus to increase personal exchange. Cooperation with journalists, inspiration for press articles, radio and television programmes, Polish film screenings and literature and propaganda activities were all aimed at changing the image of Poland and Poles in Czechoslovak society and counteracting the negative effects of propaganda carried out by the Czechoslovak authorities. These steps taken by Polish diplomats and consuls point to a higher-than-standard need to perform their informational and welfare functions. They were often carried out through private contacts with representatives of the authorities or the academic and artistic communities, which shows the margin of independence for these institutions and the inspiration for the activities. Their efforts to fulfil their obligation to take care of Polish citizens and the Polish minority en-

49 AMSZ, DK 39/89, w. 3, Letter from the Main Committee for Tourism to the Ministry of Foreign Affairs, Warsaw 19/10/1983; more on passenger traffic statistics between Poland and the CSSR, Ibidem, Note – General tendencies of foreign passenger traffic in Czechoslovakia in 1982, “Orbis” Centre, Prague, April 1983; Jan RYCHLÍK, *Společnost čechoslovackie*, p. 216; AMSZ, DK 21/92, w. 2, Note from the Consulate General of the PPR in Bratislava regarding the implementation of consular tasks on behalf of Polish citizens residing in the CSSR, Bratislava 26 September 1988.

countered difficulties unknown since the 1940s and 1950s. The pressure to change citizenship, scrutiny of the work of Polish minority organisations and their activists, limits on personal exchanges, along with restrictions on and harassment of Polish employees and tourists all caused interventions by consular officials at all levels of the CSSR administration.

The source material examined here does not allow an assessment of the effects of the activities of Polish institutions in how the situation in Poland was perceived or whether the stereotype of Poles in the eyes of the Czechs and Slovaks was changed. This task is not only for historians but also for social psychologists, linguists, sociologists and anthropologists. However, neither the scale nor the range of influence of the Polish institutions, the cooperation of opposition circles in both countries or translations of Polish literature appearing in underground Czechoslovakian publications were able to counteract the massive government propaganda and isolation resulting from the closed border, which perpetuated the negative image of Poland and Poles.⁵⁰ The visible interest shown by Czechoslovak society in the changes occurring in Poland in the mid-1980s, which were occurring at a different pace than in their own country, translated into increased interest in the ICC's activities in Prague, which further worried the communist authorities of Czechoslovakia. As Jacek Baluch, the Polish ambassador in Prague, recalls, in the early nineties, when mutual relations had a great opportunity for improvement, the persistent reluctance of some people towards Poles was apparent, the reasons for which he found in the massive anti-Polish propaganda of the previous decade.⁵¹

50 The problem of the Polish stereotype was taken up by Jáchym Topol, see: Leszek ENGELKING, "W młodości chciałem być Polakiem," *Tygiel Kultur* 4–6 (2006): pp. 111–116; Jana HLOUŠKOVÁ, "Portret Polaka w oczach Czecha," in *Narody i stereotypy*, ed. Teresa WALAS, (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995), pp. 47–49.

51 „W czeskim zwierciadle, rozmowa Andrzeja Grajewskiego z Jackiem Baluchem, polskim Ambasadorem w Republice Czeskiej,” *Przegląd Polityczny* 29 (1995), pp. 38–42.

SUMMARY

Working conditions for the Polish foreign service in the Czechoslovak Socialist Republic during the 1980s were significantly affected by the changing state of bilateral relations caused by the emergence of Solidarity and the crisis in the People's Republic of Poland. In the years 1980–1982, embassy of the Polish People's Republic, consulates and Polish Information and Cultural Centres played an active role in maintaining relations with the Czechoslovak authorities, restoring cooperation between cultural institutions and universities, and thus increasing personal exchanges. Polish institutions both encouraged and organised visits by party and state delegations from the PPR, preparing informational materials and ensuring the proper conduct of meetings. Cooperation with opinion-forming circles, and inspiring press articles, radio and television programmes all aimed at changing the image of Poland and Poles in Czechoslovak society and counteracting the negative effects of propaganda carried out by the CSSR authorities. The activities of Polish diplomats and consuls point to the need for them to fulfil not only informational but also welfare functions in the face of a deteriorating situation for Polish citizens and the Polish minority. These were often carried out using private contacts with representatives of the authorities or the academic and artistic communities.

RESUMÉ

Pracovní podmínky polské zahraniční služby v Československu byly významně ovlivněny změnami ve vzájemných vztazích po vzniku Solidarity a krize v Polské lidové republice. Polské velvyslanectví, konsuláty a Polské informační a kulturní centrum hrály v letech 1980–1982 aktivní roli při udržování kontaktů s československými úřady, obnovení spolupráce mezi kulturními institucemi a univerzitami a tím i růstu výměnných stáží. Tyto instituce iniciovaly a organizovaly vzájemné stranické a státní návštěvy, připravovaly informační materiály a zajišťovaly bezproblémový průběh setkání. Spoluprací s médii se snažily změnit pohled na Polsko a Poláky u československé veřejnosti a čelit tak efektům negativní propagandy provozované představiteli ČSSR. Činnost polských diplomatů a konzulů se však neomezovala jen na informační aktivity. Zajišťovali také sociální pomoc tváří v tvář zhoršující se situaci polských občanů a polské menšiny. Ta byla často prováděna s pomocí soukromých kontaktů s představiteli úřadů nebo činovníků akademické a umělecké sféry.

STUDIE

Pre-Petrine National History in Russian Historical Memory and Symbolic Politics: a Case of the Time of Troubles¹

OLGA LESHKOVA

Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

Pre-Petrine National History in Russian Historical Memory and Symbolic Politics: A Case of the Time of Troubles

This study is dedicated to analysis of the role of the history of the ancient Rus' nation in historical memory and the symbolic politics of modern Russia. In recent years, Russian elites have been attempting to create a stable and unified "model" view of national history, which should create a reliable ideological foundation for consolidation of the nation around the current political regime, ensure its historical legitimacy, and represent it as an integral part and logical continuation of a glorious historical past full of victories. The semantic center of Russia's symbolic politics today is the cult of the Great Patriotic War (1941–1945). Interest in older historical eras is noticeably weaker, and tends to follow current political events. However, by contrast, the Time of Troubles (*Smuta* in Russian) at the beginning of the 17th century represents a clear exception, as it is the only historical event in

1 The work was supported by the grant SVV 2018-2019 realized at the Charles University, Faculty of Arts.

prerevolutionary history that is regularly celebrated at the state level. The goal of this study is to analyze the dynamic of how the mythology of the Time of Troubles has developed, particularly about the events associated with driving the Polish-Lithuanian troops out of Moscow in 1612, and investigating how this mythology functions in the political and social conditions of modern Russia.

Key words: modern Russia, symbolic politics, Time of Troubles

The problems of cultural and historical memory and, in general, the questions of interpretation (or reinterpretation) of the past are very popular today, both in sociopolitical public discourse and academic research where they have become an important theme for interdisciplinary debate among historians, political and cultural scientists, psychologists, anthropologists and others. There is a growing interest in memory and history which can be explained in terms of fundamental transformations, which change today's social communities in their social practice and public sphere. One of the most renowned intellectual developments offering an interpretation of the changes taking place seems to be that of Pierre Nora (*1931), a French historian and a member of the French Academy, who suggested that the processes of democratization, globalization, urbanization and medialization on a global scale led to the destruction of traditional identities,² which served earlier as main custodians of memory and ensured continuity and cohesion of a certain cultural code in the framework of a given community. The increasingly blurred lines between identities of various social communities, along with a decay of natural memory led to a loss of clear self-identity markers and, consequently, to a growth of uncertainty and anxiety. This effect has eventually produced a defensive counter-reaction expressed in a deliberate construction of new collective memories in order to find the lost identity,³ to understand and remember what we are.

Collective memory is an important component of national identity. A sense of a common past gives people the opportunity to feel themselves as a part of an organized political community, distinct from others, with its own place and role in the world. In contrast with individual memory, which is formed mostly spontaneously at the subconscious level and on the basis of self-regulation, collective mem-

2 Pierre NORA, "Mezi pamětí a historií. Problematika míst," in *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd* (Praha: Cefres, 1998), pp. 7–31.

3 Ibidem.

ory is formed mostly from the outside, with a decisive impact of historical and cultural traditions on the one side, and current socio-political context on the other. Due to the fact that collective memory is a product of numerous external factors that do not depend on will and consciousness of a particular individual, it is quite vulnerable to manipulations and abuse. An effective control over collective memory provides an opportunity to control identity issues. Therefore, the interpretation and reinterpretation of history can be used by ruling elites as an effective tool to achieve a range of specific goals, such as to legitimize or delegitimize a regime, to consolidate a society, to create an image of the enemy, to justify unpopular decisions, to mobilize a society, and so on. Hence, elites are actively involved in the formation of memory in order to maintain control over reality and to “exercise power without use of force”.⁴

It is also important to note here that, unlike other actors in the field, the elites (namely political authorities) have at their disposal numerous tools to implement the processes of memory manipulation in practice. Primarily they can do so by means of education, commemoration, symbolic practice, media. In this sense, the question of historical memory formation, especially with regard to historical mythologization, overlaps with a wide range of problems of symbolic politics. Russian researcher Olga Yu. Malinova (*1961), based on the concept of Pierre Bourdieu, defines symbolic politics as the “activities related to the production of various ways of interpreting social reality and struggle for their dominance in public space”.⁵

The basic format of representation of the past, whether in historiography or in political discourse, is a historical narrative which can be defined as a cohesive story representing a particular sequence of historical events on the basis of a genealogical principle. Historical narratives reflect our perception of the past, organize our historical experience and fill it with specific meaning. Construction or reconstruction of historical narratives provides concrete phases of historical development with logical cohesion and a reasonable explanation that, in addition to other factors, contributes to the formation of individual and collective identities.⁶

In a broader sense, we can interpret a historical narrative as a specific meaningful scheme of historical retelling, which describes and explains the development

4 Katlin SMITH, *Mythmaking in the New Russia. Politics and Memory during the Yeltsin Era* (London: Cornell University Press, 2002), pp. 6, 8.

5 Olga Yu. MALINOVA, *Aktualnoye proshloye. Simvolicheskaya politika vlastvujushchey elity i dilemmy rossiyskoy identichnosti* (Moskva, 2015), 23.

6 David CARR, *Time, Narrative, and History* (Bloomington, 1991), 177–185.

of a given society and connects its past, present and future.⁷ Such schemes can establish some paradigmatic interpretations of certain historical events and, consequently, they can function as an important tool of social genesis of identity.⁸

A historical narrative possesses a perspective structure, which means that a represented event refers us primarily to its consequences, not to its reasons.⁹ So, it reveals historical links and parallels that can be then used to interpret modern developments. A complex structure of a historical narrative may include various components; each of them can develop as a separate narrative with its own storyline. However, in the frame of public history, in contrast to professional historical discourse, historical narratives rarely function in their deployed forms. Large narrative constructions, abundant in details, would be too massive to transfer implicit ideological messages. As the process of identity building requires a coherent, logical, clear and understandable narrative, which could also be characterized in terms of time continuity or even timelessness, we can assume that public history, and hence historical memory, deals with a mythologized perception of historical events. The mythologized historical perception, or simply speaking, a historical myth, is based on simplified and emotionally charged narratives, which are acknowledged by members of a given society as credible and which reduce complex and controversial historical processes to simple and easily understandable schemes.¹⁰

This paper aims to analyze the official narrative of the 17th century Time of Troubles in Russia as a part of large historical narrative, which is used by modern Russian authorities in their symbolic and historical politics to legitimize their power.

7 James V. WERTSCH, "Black Spots in Collective Memory: A Case Study of Russia," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 617 (2008): pp. 58–71.

8 Margaret R. SOMERS, "The Narrative Constitution of Identity: a Relational and Network Approach," *Theory and Society* 23, no. 5 (1994), pp. 605–649.

9 Sergey N. ZENKIN: "Kritika narrativnogo razuma," *Novoje literaturnoje obozrenije*, No. 59 (2003), <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/zen.html>, 26. 05. 2019.

10 Willem FRIJGOFF, "Emblematic Myths: Anneke's Fortune, Bogardus's Farewell, and Kieft's Son," in *Myth in History, History in Myth*, ed. Laura CRUZ – Willem FRIJGOFF (Leiden, 2009), p. 117.

Identity and Historical Politics in Post-Soviet Russia. A Brief Historical Overview.

The disintegration of the Eastern bloc and the fall of the Soviet Union in 1991 meant the decisive collapse of a shared communist ideology and opened the way to an outburst of new regional and national identities. Active identity forming process in Eastern and Central European countries had been detected probably since the 1950s or 1960s, but they had always been blocked by the pressure of the dominant authoritarian ideology. After the collapse of the USSR, the situation changed dramatically and large opportunities for identity building, restoration and transformation opened up.

Some of post-Soviet countries based their identity building mostly on the themes of national affiliation and national self-determination, exploiting traumatic motifs of national suffering and woe resulting from Soviet occupation, repressions against certain ethnic groups and so on. Russia, however, lacked any solid and reliable basis for a new national identity, or at least any national idea, which would have been able to effectively consolidate society. The very character of Russian state – multiethnic, multicultural and multiconfessional – made it particularly difficult to find any common unifying idea, especially in the atmosphere of the so-called Parade of Sovereignties and declared freedom of self-determination, which followed the destruction of the communist system.

The situation was further exacerbated by an evident lack of political interest in identity issues in 1990s. After the collapse of the Soviet Union, Russian political and social discourse was mainly preoccupied with plans for the creation of a new free, abundant and comfortable life modelled after Western patterns. For Russian society, starving for freedoms and changes, this theme proved to be very attractive and relevant at the time, not to mention the fact that on a more primitive level liberal transformations were associated primarily with consumption boom and general availability of consumer goods, which made a stark contrast with sarcastically empty shelves in late-Soviet union shops. Identity, historical and national memory issues, as much more abstract and less “palpable” categories, found themselves on the discourse periphery. New liberal elites took them, at least to a certain extent, as unwanted legacy of the former authoritarian regime with its propaganda, strict ideology and obsessive patriotic feelings.

Although new democrats preferred addressing the people in a precise language of economics and statistics, neglecting the historical legacy of socialism was

obviously an impossible task as Russian society and especially political elite had to articulate their attitude towards the immediate past, namely to the Soviet period. General condemnation of the communist order, acute criticism of Stalinism, open public debate over the crimes of communist regime, declassification of secret archives and their publication, commemoration of victims and other relevant measures, which followed the collapse of the Soviet Union failed to lead to fundamental “reprocessing” of the Soviet past with subsequent definitive deconstruction of the Soviet metanarrative. As a result, some Soviet practices and mental constructs have successfully survived the fall of their parental regime. Afterwards, in the 2000s, these surviving ideas provided the basis for intensive re-mythologization of the Soviet era.

The historical and symbolic politics of the first post-Soviet decade was characteristically sporadic and inconsistent, but in general, the main direction in the field can be described as an attempt to reconcile with the traumatic Soviet past in the spirit of liberal and democratic values. New liberal historical discourse approached the Bolshevik revolution as a tragedy that had deterred Russia from pursuing its natural democratic course. So, the victory of democratic forces in the early 1990s meant the return to the abandoned way and the re-establishment of an interrupted historical continuity. In that regard, of a great symbolic effect was the re-introduction of the pre-revolutionary tricolour flag and the coat of arms with double-headed eagle as the state symbols of the Russian Federation. A new anthem had also to draw a line with the imperial past. Boris Yeltsin was even advised to revive the imperial anthem “God Save The Tsar” by Alexey Lvov. However, this initiative was eventually found too radical, and the final choice was a much less known “Patriotic song” – a piano composition without lyrics, entitled in French “Motif de Chant National” – by Mikhail Glinka, who is famous in Russia primarily as the author of the first Russian national opera “A Life for the Tsar” (1836), later renamed “Ivan Susanin” by the Soviets.

It must be noted, that the liberals of the 1990s had never enjoyed overwhelming support from the population. Russian society was irresistibly divided into, roughly speaking, those nostalgic for the old regime and those advocating liberal change. Moreover, the collapse of the Soviet Union uncovered all kinds of ethnic and cultural tensions which had been repressed earlier. The situation was further exacerbated by unpopular and unsuccessful economic reforms leading to the impoverishment of the majority of the population. In this situation, random governmental attempts to consolidate society and to achieve at least some level of

social consensus did not find any effective support in population. A typical example here is the renaming of the holiday celebrated on the 7th of November. According to the presidential decree of November, 7, 1996, “in order to prevent confrontation and for reconciliation and consolidation of Russian society”¹¹ the anniversary of the Great October Socialist Revolution was replaced with a new state holiday – the Day of Accord and Reconciliation. The initiative caused a mixed reaction in Russian society, ranging from indifference to annoyance, and, lacking any considerable administrative support, the new holiday, in the end, never caught on.

Russian symbolic and historical politics has been actively changing since the mid-2000s, getting a more and more sizeable ideological vector and creating a more elaborate and appropriate historical narrative to be propagated in mass media and official discourse. The changes taking place seem to be closely related to the formation of a conservative, or potentially ultraconservative regime, which in many respects draws inspiration from old Soviet patterns – especially in the matter of governance, public administration and “working with the population” or, simply speaking, propaganda.

National history has been used as an important instrument for legitimization of today’s regime, which positions itself a successor of all achievements of the Soviet Union. A very special place in this context belongs to the victory in the World War II. The cult of the Victory represents an indisputable cornerstone of modern Russian symbolic and historical politics and the peak episode in a long official narrative of a thousand-year history of the Russian statehood. Obviously, this topic is very lucrative from the standpoint of both collective and individual memory thanks to its general historical importance and its relative historical freshness. The latter allows the government to effectively appeal to personal experiences and to involve individual memories into the forming of official historical discourse on a mass scale.

In fact, Russian authorities have completely monopolized the memory of war, suppressing or absorbing (as it was the case of the Immortal Regiment) any public initiative that runs counter the official mainstream memory. Besides power legitimization, a sacralized memory of the Victory makes the regime itself sacred and positions it as a custodian and guardian of the Victory, immune to criticism. Any criticism against the regime can then be reinterpreted as disrespect to “ancestral

11 Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 07.11.1996 no. 1537, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/10231>, 25. 4. 2019.

memory”, or even as national treachery. Through this, a lack of loyalty to the regime automatically equates to the lack of patriotic feeling.

In modern Russia, national history has been used as an essential tool for identity building when the pride for its thousand-year history becomes more meaningful than real economic and social progress. Having eliminated from the discourse any mention of real economic and social situation in the country, the authorities keep feeding the Russian population imperial ideas to provide them with an illusive feeling of being part of a superpower.

Before the Crimean crisis in 2014, following pragmatic interests of real politics where the West remained for Russia both, a key partner and a key opponent, Russian authorities had to maintain an appropriate balance in their symbolic politics. This balance allowed them to keep the guise of a democratic state despite an evident growth in authoritarian trends and a gradual return to the imperial superpower mindset. The result of this awkward balancing was that the ideological course, consisting of quite controversial messages, became confused and blurred. The declared return to tradition along with normalization and relativization of the Soviet past co-existed in a paradoxical manner with the declared commitment to continue democratic development. A decisive shift to an imperial mindset became obvious after the annexation of Crimea in 2014, when Russia found itself in international isolation and had to face large economic sanctions that undermined its already stagnant economy. To counter potential negative reaction from the population, the regime oversaw a huge injection of patriotic feeling to effectively divert public attention from the growing problems in the economy.

The return to the model of a geopolitical superpower on a discourse level meant, first of all, a revitalization of a classical idea of civilizational standoff between the Russian world and the West, combined with an ever-growing militarization of public debate. The official rhetoric returned to the traditional narrative of “victory over hostile forces” when all national history is regarded as a chain of military successes, interpreted as a proof of a lasting Russian military predominance. Russian official historical narrative is a history of Tsars, generals and brave people’s heroes, ready to sacrifice their lives in the name of the Fatherland, a history with no space for doubts and regrets.

So, the official historical conception in the modern Russia proceeds from the idea of a strong national state headed by a powerful leader, based on the concept of a good Tsar and naïve monarchism, and continuing the traditions of the imperial and Soviet statehood. The authorities actively promote an idea of the Rus-

sian special path of development, which, for its uniqueness, can be neither criticized nor thoroughly understood by Russian political opponents. However, it remains unclear what exactly stands behind the phrasing “a unique path of development” and what historical background it is based on. The trouble is that the regime does not have any consistent conception of the Russian historical past. Even though an emphasis on historical continuity makes an integral part of the official historical discourse, in practice, the official historical narrative consists of isolated historical episodes, which were taken out of their original context, deprived of all historical linkages and actualized to fit current political conjuncture in order to provide it with the necessary historical substantiation.

A practical manifestation of the state monopoly of public history and memory is the creation of special institutions charged with the promotion of a historical agenda. The most telling example here is the Russian Military Historical Society (Rossiyskoye Voenno-Istoricheskoye Obshchestvo in Russian, or RVIO). It was co-founded in 2012 under Presidential Decree 1710 on December 29, 2012, by the Ministry of Culture and the Ministry of Defense. The RVIO positions itself as a descendant of the Imperial Russian Military Historical Society of 1907-1917 that was created under Nicholas II with a view “to study the military history of the Russian people in *all* its manifestations”¹² (*italics – original*). The ideological champion of the RVIO, among others, was Vladimir R. Medinsky (*1970), the Russian Minister of Culture, known as an experienced Public Relations manager and “a man of the ideological clan”¹³ of the Kremlin. As a “professional PR manager, he is not bad in dealing with current agenda so that some people were angry, others clapped their hands, and the rest enjoyed watching it.”¹⁴ He effectively uses his PR skills and rich experience in his actual position and seems to be pleased to talk about history in PR terms. Shortly before the creation of the RVIO, Medinsky publicly regretted an absence of an institution in charge of Russian historical politics, which “does not exist in Russia as a fact” and assumed that Russians “do not

12 Ustav Imperatorskago Russkago Voenno-Istoricheskago obshchestva (S.-Peterburg, 1907), 1.

13 Nadezhda IVANITSKAYA – Roman BADANIN – Ivan OSIPOV, *Novoye pravitelstvo: naborny kabinet*, <https://www.forbes.ru/sobytiya/vlast/82393-belyi-dom-v-kremle>, 25. 4. 2019.

14 Nikolay USKOV, *Vladimir Medinsky pyat let skandalov i borby za effektivnyuyu kulturu*, <https://www.forbes.ru/biznes/342299-vladimir-medinskiy-pyat-let-skandalov-i-borby-za-effektivnyuyu-kulturu>, 25. 4. 2019.

understand that history is the most powerful foundation of national consciousness and the most powerful source of patriotism.”¹⁵

Now, the RVIO is a key body to implement and supervise Russian historical politics. According to its Statute, the society aims “to consolidate state and social powers in the studying of the Russian military past; to contribute to the studying of national history and to prevent attempts of historical falsification; to popularize the achievements of military history studies; to encourage patriotism; to elevate the prestige of military service; to preserve the objects of military history and cultural heritage.”¹⁶ As its credo for the web site front page the organization characteristically chose a citation from Vladimir Putin: “A country must have heroes, and the people must know them”.

Today’s Russian symbolic politics, especially in its historically oriented dimension, focuses primarily on the Great Patriotic war and the Victory day cult as seen, for instance, in the RVIO project portfolio. An occasional state interest in pre-Petrine and imperial history has an essentially conjunctural nature. The most recent example here is an abrupt preoccupation of Russian authorities with prince Vladimir the Baptiser in the context of the Crimean Peninsula “returning to the home harbor.”¹⁷

However, even though the issues of old history find themselves on the periphery of official discourse, they are not at all neglected by the authorities, which effectively use them as integral elements of their official historical narrative. As mentioned above, the oversimplified public version of Russian history, promoted by the modern regime, represents, in fact, a range of glorious military victories and civilizational milestones. Key positions belong to:

- Vladimir the Great and the creation of a united Russian state;
- Alexander Nevsky, the Battle of the Neva and the Battle on the Ice;
- Dmitry Donskoy and the Battle of Kulikovo;
- Minin and Pozharsky and the expulsion of the Poles from Moscow;
- Mikhail Kutuzov and the Battle of Borodino;
- The most significant narrative of the Great Patriotic War.

15 Vladimir MEDINSKY, *O “Stene”, istorii i parke na meste “Rossii”*, <https://www.youtube.com/watch?v=edX8pfo3e-I>, 25. 4. 2019.

16 Ustav Rossiyskogo voyenno-istoricheskogo obshchestva, <https://rvio.histrf.ru/officially/ustav-rvio>, 25. 4. 2019.

17 *Putin: Krym i Sevastopol vozvrashchayutsya v rodnuyu gavan*, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=1388941>, 25. 4. 2019.

This narrative system cannot be considered unique to modern symbolic politics. A product of the historical and political evolution of the Russian state, it was inherited from the previous political regimes, which had successfully used it, with certain modifications, to achieve their own ideological goals.¹⁸ In comparison to the imperial and Soviet versions, today's official historical narrative possesses its own peculiarities. It is worth mentioning, for instance, that Putin's historical narrative does not refer to Peter the Great and his imperial building. A likely reason might be the fact that Peter's efforts to Europeanize Russia conflict with the idea of Russian unique path of development. The attitude towards Ivan IV also remains ambiguous, although there is an obvious trend to interpret his rule in terms of necessary and inevitable violence to strengthen the state.

The most spectacular change, however, is an intensive exploitation of the Time of Troubles, and specifically the episode of the liberation of Moscow from Polish-Lithuanian invaders by Minin and Pozharsky. Nowadays, it is the only pre-Soviet historical event that possesses a regular yearly symbolic and commemorative practice, executed at the highest state level. The modern narrative of the Time of Troubles, again in comparison to other old history episodes, is very large and diverse, it appeals various social and age groups, its elements can be found in most different spheres – from official rhetoric to street art and cartoons. To understand why the Time of Troubles and its heroes have been granted such an important position in Russian symbolic politics, one should look at the history of their political mythologization.

18 See Josef Stalin's speech at the military parade on Red Square, November, 7, 1941. Iosif V. STALIN, *Sochineniya*. Tom 15 (Moskva: Pisatel, 1997), pp. 84–86. "Comrades, men of the Red Army and Red Navy, commanders and political instructors, men and women guerillas, the whole world is looking to you as the force capable of destroying the plundering hordes of German invaders. The enslaved peoples of Europe who have fallen under the yoke of the German invaders look to you as their liberators. A great liberating mission has fallen to your lot. Be worthy of this mission! The war you are waging is a war of liberation, a just war. Let the manly images of our great ancestors—Alexander Nevsky, Dimitry Donskoy, Kuzma Minin, Dimitry Pozharsky, Alexander Suvorov and Mikhail Kutuzov—inspire you in this war! May the victorious banner of the great Lenin be your lodestar!" [English translation available on: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1941/411107a.html>, 26. 5. 2019]

The Mythology of the Time of Troubles

The Time of Troubles of the early 17th century represents a crucial episode in Russian history, when the country had to face a huge political and economic crisis which nearly led to the destruction of the Russian statehood. Such historical episodes often provide fertile ground for subsequent mythologization and forming of exemplary interpretations that would be fixed in historical consciousness, penetrate public and political practice and can then be effectively used to construct official narratives and ideological patterns within given parameters. They possess considerable symbolic potential with regard to the manufacturing of a long-term historical perspective.

The Time of Troubles serves as a good example of consistent historical mythologization, overcoming different epochs and regimes in Russian history. In the frame of this process, the outcome of the crisis gradually overshadowed the real reasons for its beginning in public memory. As a result, Russian public perception of the Time of Troubles focuses nearly completely on the Polish-Lithuanian intervention, which is interpreted as a key episode of the early 17th century in Russian history. At the same time, a huge internal crisis of Moscovian state system and economy as a primary cause of the Time of Troubles remains totally excluded from official historical narrative.

The official narrative of the Time of Troubles has a very long history. In fact, the mythology of this period started taking shape shortly after the crisis was over – under the first Romanovs. For authors of the 17th century – contemporaries of the Time of Troubles – the most troublesome aspect of the crisis was the extinction of the Rurikid dynasty. The end of the dynasty did not fit into the worldview of Moscovian historical and political thought of the early 17th century, so it needed a special explanation. Based on the ideas of Russian uniqueness and messianic function towards other Christians combined with a very special role of the Russian Orthodox tsar, Moscovian thought regarded the Russian monarch as a conductor of God's will on earth, who is responsible only directly to God. Tsar's authority was indisputable, and the continuity of the Rurikid dynasty was interpreted as a testimony of God's blessing to the Russian land.

Taking into account the necessity of dynastic continuity, the Romanovs, despite being distant relatives of the Rurikids, needed additional legitimization of their rights to the throne. So, under the first Romanovs already, one may track a creation of certain mythologized schemes, such as glorification of Metropolitan Philaret –

Mikhail's father, admiration of young Mikhail, denigration of so-called "unlawful tsars", discrediting of Boris Godunov as a killer of the heir, and so on.

Nevertheless, a stabilized and consistent official historical narrative of the Time of Troubles had been shaped only by the 1830s and 40s. In the frame of this narrative, a dominant position belonged to a motif of national unity in fighting for the Fatherland, Russian statehood and Russian tsar. The semantic core of the narrative was the expulsion of Polish-Lithuanian troops from Moscow by the second volunteer army, led by Prince Dmitry Pozharsky and Kuzma Minin – a merchant from Nizhny Novgorod. In Russian historical memory they became irreproachable heroes – role models of true patriots whose example was to inspire descendants.

It is noteworthy that Muscovian texts from the 17th century containing the first assessment of the Time of Troubles demonstrate very moderate attitudes towards Minin and Pozharsky and do not attribute to them any particular heroism. Their role was restricted to implementing God's will on earth in the matter of protecting Orthodox faith and Russia as the utmost citadel of true Christianity. Nevertheless, some contemporary authors already considered the liberation of Moscow and the election of a new dynasty an event of incredible importance, putting it in the same category as the battle of Kulikovo.

It seems quite probable that for the Romanov Dynasty, the mythology of the Time of Troubles and especially that of the second volunteer army served as one of the most important legitimizing factors in asserting their rights to the throne. In fact, it was the success of the 2nd volunteer army that made the "all-Russian popular election, guided by God's will" of Mikhail Romanov technically possible.

Imperial Narrative

The end of the 18th and the beginning of the 19th century marked an outburst of patriotic and national feeling in Russian society that logically led to growth of public interest in Russian history. The liberation of Moscow in 1612 by Minin and Pozharsky inspired a number of literary authors to reflect this important event in literature and drama, most notably M. M. Kheraskov, M. V. Kryukovsky, S. N. Glinka, S. A. Shirisky-Shakhmatov, P. Yu. Lvov and others. Nikolay M. Karamzin (1766–1826), who, following the will of Alexander I, held the post of official Russian historiographer from 1803 to the end of his life, in his *Memoir on Ancient and*

Modern Russia (1811) proclaimed Minin and Pozharsky the Saviors of the Fatherland: “[...] History has named Minin and Pozharskii ‘the Saviors of the Fatherland’. Let us render justice to their zeal, but let us also not forget the citizens who at the critical juncture acted with remarkable unanimity.”¹⁹

Speaking about the significance of Minin and Pozharsky narrative for the political and cultural context in the Russian Empire, it is also worth to mention a monument by Ivan Martos (1754–1835) built in 1818 in Red Square in Moscow. The money for its construction was collected through a nationwide subscription and Emperor Alexander I personally supervised the project. Then, it is followed by the first Russian national opera *A Life for the Tsar* by Mikhail Glinka in 1836, which tells us a semi-legendary story of a Kostroma peasant Ivan Susanin who gives his life saving the future tsar Mikhail Romanov from the Polish detachment.

The structure of the imperial narrative of the Time of Troubles includes the following major components: a common external enemy that threatens the Russian throne and Orthodox faith, an idea of unconditional national and social unity in the fight against the common enemy, and national heroes, including common people like Ivan Susanin, with an impeccable reputation and strong moral character.

Soviet Narrative

After the Bolshevik revolution of 1917, the Russian pre-revolutionary past became a target for violent criticism and radical reinterpretation. Soviet historiography of the 1920s was dominated by the historical school of Mikhail N. Pokrovsky (1868–1932), who treated the Time of Troubles in terms of a peasant revolution that was eventually suffocated by bourgeois forces. Minin and Pozharsky were regarded as tsarist collaborators and “agents of trade capital”, whose only aim was to protect their money and position.²⁰ “The protection of the Fatherland and the protection of their money was for these people, as for bourgeoisie of all times, the same thing.”²¹

However, the total denial of Russian historical and cultural legacy did not last long. In the mid-1930s Soviet ideological sector left the projects of world proletarian revolution and turned to the idea of building socialism in one country. The

19 Nikolay M. KARAMZIN, *Zapiska o drevney i novoy Rossii* (Sankt-Peterburg, 1914), pp. 18–19.

20 Mikhail N. POKROVSKY, *Russkaya istoriya v samom szhatom ocherke* (Moskva, 1933), pp. 46–47, 51, 54.

21 Ibidem, p. 55.

changes in historical politics aimed to restore ideas of historical continuity and centuries-old state traditions as well as to support patriotism and national pride. The symbolic politics in history glorified the courage, wisdom and high moral spirit of Russian people during tough historical challenges. The Russian history as a whole was regarded as a series of difficult but glorious victories over hostile forces, both external and internal. A new revival celebrated the idea of Russian civilizational role in the world.

With a special emphasis on military history issues, Minin and Pozharsky returned to the pantheon of renowned national heroes as brave and honest patriots, who saved the Fatherland from a foreign occupation. So, *Kozma Minin*, a historical novel by Valentin I. Kostylev (1884–1950), or *Minin and Pozharsky*, a famous full-length movie by Vsevolod I. Pudovkin (1893–1953) and Mikhail I. Doller (1889–1952), transfer identical approaches to the interpretation of the Time of Troubles and its heroes. Both issued in 1939, they feature common people playing a decisive role in history. In contrast with the nobles, the peasants and the poor demonstrate pure patriotism and high responsibility for the future of their land. Minin and Pozharsky are almost epic heroes, shown as exemplary figures in contrast to other less decent members of their trader and noble social groups, respectively.

Even though the Soviet narrative of the Time of Troubles differs from the imperial one in ideological aspects, such as a dominant role of common people in historical process and a discreditation of “exploitative classes”, they both convey an idea of national patriotic unity for the sake of the Fatherland. This idea seems to be essential for the historical narrative of the Time of Troubles in terms of making it acceptable for various ideological context.

Modern Russia

The mythology of the Time of Troubles, most notably the second volunteer army commanded by Minin and Pozharsky, includes a range of themes that seem to be of critical importance in terms of the concept of Russian statehood and legitimacy and power of the regime:

- the necessity of all-Russian national unity and a consensus of all social groups in the name of saving the Fatherland;

- the veneration of a national hero with an impeccable reputation and pure intentions, without of any political ambition in their role of serving their Fatherland;
- the subtle political wisdom of the common people.

The themes mentioned, with slight ideological changes, were used in both the official imperial historical narrative and in the Soviet one. The modern Russian symbolic and historical politics has also returned to their implementation and has been successfully actualizing them in political and public discourse as well as in mass culture.

The first symbolic step which aimed to promote the aspects of national unity and historical continuity with regard to old history was the introduction in 2004 of a new state holiday – National Unity Day, which is, in fact, a commemoration of the liberation of Moscow in 1612. Formally, the National Unity Day replaced the celebrations on the 7th of November – the Great October Revolution day and the Day of Accord and Reconciliation that had been in force since 1996. It can be assumed, of course, that one of the arguments in favour of the choice of 4th of November was simply the calendrical proximity of the two dates, but the huge initial symbolic potential of this event can by no means be ignored.

As it was shown above, the mythology of the Time of Troubles, and especially that of the second volunteer army, has been used to promote the idea of national unity and repeatability of history since it was first created. Originally, the day was primarily associated with the sacred image of the Mother of God of Kazan as it was commonly believed that Dmitry Pozharsky entered Moscow's district of Kitaygorod with the icon at his hands. According to the *Novy Letopisets* of 1613, Mikhail Fedorovich ordered to venerate Mother-of God of Kazan not only in summer, but also in autumn, on October 22 (November, 4) when Moscow was liberated. Then in 1649 Alexis I confirmed the new veneration day when his first son and heir Dmitry was born exactly on the 22nd of October. The celebration of the Mother of God of Kazan on the occasion of Moscow's liberation from Polish invaders in 1612 remains in the Church calendar up to the present day. With time the icon of Mother of God of Kazan, highly venerated in Russia, became known as the Holy Protectress of Russian lands helping the country to repel foreign invaders – Poles and Lithuanians in 1612, Swedes in 1709, Napoleon's invasion in 1812, and even Hitler's invasion in 1941.

An initiative to introduce the new state holiday celebrating the expulsion of Polish-Lithuanian troops from Moscow in 1612 came from the Interreligious Council of Russia in September 2004. It got the necessary support from legislative authorities and public bodies, and several months later Vladimir Putin signed the changes – the Federal Act of 29 December 2004 N 201-FZ on amendments to article 112 of the Labor Code of the Russian Federation, stipulating a new list of official holidays.²²

The new holiday provoked polar reactions in the Russian society. In political sphere the essential discontent came from Communists. Historians drew attention to the mistakes in the date. Others pointed out the fact that the 4th of November is much more a religious holiday as it is the day of the Mother of God of Kazan's veneration. General peoples' reactions to the new holiday were mostly indifferent. The initiative remained misunderstood by many, not least because of how long ago these events occurred. The following survey results reveal that public awareness and understanding of the holiday has not radically changed since 2005, as shown below:

Table 1: **Levada-Center, 2006**²³

Do you know which holiday will be celebrated on the 4th of November?

Answer Variants	2005, %	2006, %
Day of Accord and Reconciliation	33	27
National Unity Day	8	20
Day of Liberation from Polish-Lithuanian invaders	5	3
October Revolution Day	–	5
Other	3	3
I do not know/I'm not sure	51	43

22 Federalny zakon ot 29 dekabrya 2004 g. no. 201-FZ. "O vnesenii izmeneniy v statyu 112 Trudovogo kodeksa Rossiyskoy Federatsii," <http://base.garant.ru/12138245/>, 25. 4. 2019.

23 *Kakoy prazdnik budut otmechat rossiyanе 4 noyabrya...?*, <https://www.levada.ru/2006/10/31/kakoj-prazdnik-budut-otmechat-rossiyanе-4-noyabrya/>, 25. 4. 2019.

Table 2: Russian Public Opinion Research Center (VTsIOM), 2011²⁴
What is the precise title of the holiday celebrated on the 4th of November?

National Unity Day	8
Day of Unity	11
Russian Independence Day	8
Day of Accord and Reconciliation	4
Constitution Day	2
October Revolution Day	1
Other	-
I do not know/I'm not sure	43

Table 3: Public Opinion Foundation, 2017²⁵
What holiday do you celebrate on November, 4?

Answer Variants	2017, %
National Unity Day	39
Independence Day	7
October Revolution Day	4
Day of Russia	4
Day of Accord and Reconciliation	3
Day of Constitution	2
Day of Liberation from Polish-Lithuanian troops	2
Day of Mother-of-God of Kazan	2
Other	1
I do not know/I'm not sure	38

Nevertheless, the official discourse, in comparison to a similar situation during the Yeltsin era, proved to be much more effective in propagating the new holiday and its symbolism, namely as for the adjusting ideas of historical continuity and

²⁴ *Chetvertoye noyabrya: prazdnik pod znakom voprosa*, <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=1539>, 25. 4. 2019.

²⁵ *Den narodnogo yedinstva*, <https://fom.ru/posts/13836>, 25. 4. 2019.

national unity in the fight against enemies for the sake of the Fatherland. The Russian authorities supported the new holiday with a comprehensive media campaign and administrative support ranging from unobtrusive explanation of its meaning in mass media to promoting holiday's main idea – that of unconditional national unity in the name of the Russian statehood – by means of massive manifestations and thematic festivals, patronized by loyal public organizations.

The importance of the holiday for a new Russian ideology is to be best underlined by personal participation of Russian political leaders and top officials in relating commemorative events. The most important of these events seems to be a yearly presidential reception in the Kremlin. The rhetoric of the presidential speeches, pronounced on the occasion, reveals a rather clear idea of how modern Russian symbolic politics interprets the symbolism of the event, reconstructing its old historical narrative. For instance, in his speech on the reception in 2018, Vladimir Putin focused on “high ideals of patriotism”, defining Russian patriotic feeling as “the essential part of national culture” and “the core of our [Russian] genetic memory”. He also covered the idea of historical continuity which “had many milestones, where what was most important was the future of the Fatherland and its salvation – times when the fate of the country was governed by courage, unity and the strong will of the people” and the unity of “people of different nations and classes”, based on their common love for their Fatherland.²⁶

Following the official message, Russian state media provide the National unity day with significant coverage, underlining primarily the capacity of numerous ethnic groups living on the territory of the Russian Federation, to overcome their differences and to live in peace, with great respect and tolerance to each other.^{27, 28}

The holiday has also its own memory site – the monument to Minin and Pozharsky on Red Square. The commemoration of the event, including the placing of flowers to the monument by the highest state official accompanied by the Patriarch, have become an integral part of an official part of the National unity day.

26 *Priyom po sluchayu Dnya narodnogo yedinstva*, <http://kremlin.ru/events/president/news/59043>, 25. 4. 2019

27 *Rossiya otmetila Den narodnogo yedinstva*. Vesti nedeli ot 5. 11. 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=rz0SgVCGiw>, 25. 4. 2019.”

28 *V chest Dnya narodnogo yedinstva vo vsekh rossiyskikh regionakh proshli prazdnichnyye meropriyatiya*, https://www.1tv.ru/news/2018-11-04/355116-v_chest_dnya_narodnogo_edinstva_vo_vseh_rossiyskih_regionah_proshli_prazdnichnye_meropriyatiya, 25. 4. 2019.

It is quite noticeable that the modern actors of symbolic politics are exploiting the original symbolic meaning of the monument, the construction of which, supervised by the emperor, was financed by means of nationwide donations to symbolize national, political and social unity. Quite in a similar way, the State Historical Museum, which oversees the monument preservation, with the support of the Russian Historical Society, started another national campaign to raise funds to restore the monument. While describing the project, Alexey Levykin, the historical museum director, said: "Having united our forces, we will be able to preserve this symbol of our country for future generations and to demonstrate a caring attitude towards the preservation of national cultural heritage. 200 years ago, a rise of national patriotic feeling allowed us to erect a monument in Red Square, which has been a symbol of force, power of spirit and unlimited love for the Fatherland, felt by its defenders at all times..."²⁹ This monument appears on the official emblems of several public institutions that stand very closely to state structures such as the Civic Chamber of the Russian Federation or the Russian Historical Society.

To shape the idea of national unity, modern Russian symbolic politics actively uses verbal as well as visual instruments, which exquisitely complement the symbolic discourse and, for a particular audience, can be even more holistic and credible than intangible words. With regard to the Time of Troubles mythology in the continuum of Russian history, a nice example of visual art in the service of ideology is to be found in the immediate vicinity of the Kremlin, on Volkhonka Street, 6. Along with Kutuzov and Zhukov, Minin and Pozharsky appear in the pictures of the official street art, visualizing the idea of continuity in the matter of protecting the Fatherland from foreign enemies. Along with another large graffiti project *Our Heroes*, which deals with the heroes of the Great Patriotic war, these works were sponsored by the Russian Military Historical Society and supported by the Government of Moscow and the Moscow Department of Culture. As shown on its official website, the RVIO held a special competition for the best sketch of a graffiti with Minin and Pozharsky in October, 2015. The winner picked from 24 sketches submitted by designers from 6 Russian regions was the project by Ivan Panteleyev from Yaroslavl. The jury assessed the sketches against the following criteria: historical authenticity, accordance with the architecture of the capital, memorability of art solution, – all of them seem quite subjective.

29 *Vserossiyskaya aktsiya po sboru sredstv na restavratsiyu pamyatniku grazhdaninu Mininu i knyazyu Pozharskomu v Moskve*, <https://shm.ru/shows/11877/> 22. 4. 2019.

In the huge portrait – 25 meters high and 15 meters wide – one can easily recognize Minin and Pozharsky from the picture *Minin and Pozharsky* by Michel Angelo Scotti (1814–1861) which is now stored in the Nizhny Novgorod State Art Museum. However, for some unknown reason, there was no mention of this fact in media or other public sources.

A particular attention should be paid to the brief historical overview, published on the RVIO website in connection to the opening of the Minin and Pozharsky graffiti.³⁰ “As the legend goes, Pozarsky and Minin united under their banners more than ten thousand service estate people, Cossacks, Streletsy and a lot of ‘datochnye lyudi’ from peasants. With the wonder-working icon of Mother of God of Kazan – the protectress of the Fatherland – the people’s volunteer army managed to storm Kitay-gorod. Invaders’ garrison commands signed a surrender on the 4th of November, 1612. As a last, the Polish troops left the Kremlin. After that, Dionisy, the archimandrite of the Holy Trinity monastery, conducted a solemn praying to celebrate the victory. The liberation of Moscow was a decisive moment in overcoming of the Time of Troubles and fighting for independence of the Russian state.” There is only a short paragraph full of clichés and oversimplified interpretations to prevent all possible criticism using a no-obligation construction “as the legend goes [...]” to release it from historical liability, which is not what one expects to find on an official website of an organization which aims “to contribute to the study of national history”.

Another work of graffiti devoted to the Time of Troubles was realized under the patronage of the RVIO in the city of Smolensk in 2017, with the project being led by Anton Panfilov. A 300 square meter graffiti depicts the Smolensk military leader Mikhail Shein on horseback with the Smolensk fortress in the background. Shein is famous, first of all, in connection to the defense of Smolensk besieged by Polish-Lithuanian troops with Sigismund III Vasa at head in 1609–1611. After 20-months siege the city was eventually seized, and then it was a part of Polish-Lithuanian Commonwealth for more than 40 years until 1654. However, Russian historical narrative regards the Defense of Smolensk as an important military, political and ideological episode, which largely contributed to the saving of the Russian capital, both, in a military sense – detaining Polish army with Polish king at head, and symbolically – the defense of Smolensk as an inspiring example of courage and great patriotic feeling.

30 *V serdtse stolitsy zavershayut rabotu nad graffiti-portretom Minina i Pozharskogo*, <https://rvio.histrf.ru/activities/news/item-2385>, 24. 4. 2019.

If the above-mentioned graffiti in Smolensk was a regional event, the full-length cartoon *The Fortress: with Shield and Sword* was meant to address the entire Russian audience. The official release came on October 29, 2015, timed to the National Unity Day.

Smolensk is besieged by the Polish Lithuanian army. Sigismund III Vasa is planning to seize the city opening the way to Moscow, but Mikhail Shein, the Smolensk military commander, is not going to surrender the citadel. The main character, an orphan boy named Sashka, is trying his best to be helpful. He is tomboyish and mischievous at the beginning, but he quickly grows up and finally tracks down a traitor among Shein's people who is working for the Poles. Sashka ends up as a hero after he secretly infiltrates the Polish camp and blows up Sigismund's miracle cannon, which was brought to Smolensk from Riga.

Sashka benefits a lot from help of supernatural forces. He meets a mysterious old man Bannik (an allusion to a Slavic pagan spirit of a bath house), who guides him through difficult and dangerous situations. The main hero is also obsessed with a legend of a mythic Tsar with a fiery shield, who appears during crucial historical moments to protect Russia. This mythical figure appears in the final episode of the film where we see an epic battle between a golden Tsar and a black horseman. They fight in the sky above Smolensk fortress with a massive cathedral as a dominant point. Then, the victorious golden Tsar takes mortally wounded Sashka saving him from death.

In fact, the story of Sashka is very similar to numerous stories of heroic pioneers with a difficult destiny and a love for their homeland. These kinds of stories were very popular during Soviet times with such famous literary examples as *The Drummer Boy* by Arkady Gaidar (1939), or *The Red Devils* by Pavel Blyachin (1923). Such stories are very familiar to the people who grew up in the Soviet Union, and they are remembered with many warm emotions. On the other hand, such stories can be very attractive for modern children because of their dynamics, with a half-detective half-mystical plot and clever protagonist of a similar age to look up to.

The Fortress is a product by Melnitsa Animation Studio, one of the largest and most profitable animation studios in Russia. The studio is famous for its extremely popular animated franchise on adventures of three Russian bogatyrs – the project combining motifs of early Russian history, folklore and some modern elements. Interesting stories, full of good-hearted humor, combined with high quality animation made Melnitsa one of the most successful studios in the country.

Obviously, *The Fortress* stands out from other Melnitsa projects, because of both its subject, which seems to be too serious for animation, and its commercial success, which was considerably smaller in comparison to other projects. There is a telling hint on the official Melnitsa web-site, that “the film did not make a huge box office, but left traces in the hearts of the spectators”.³¹

Russian critics viewed *The Fortress* mostly favorably, with minor critical remarks concerning insufficient coverage of historical context, a “strange realization of religious and mystical theme” or weak coverage of the religious meaning of the defense.³² Mikhail Shein joined the pantheon of acknowledged national heroes as “an ideal combination of an ancient bogatyr and a modern general.”³³ In general, positive critics focused on the importance of a patriotic message and propagation of interest in national history in young generation. At the same time, foreign observers assessed it as a manifestation of false patriotism and a misuse of history in order to suit current political conjuncture.³⁴

The mention of historical authenticity and political conjuncture with regard to the Time of Troubles leads us inevitably to Vladimir Medinsky’s debut in historical fiction. *The Wall* is a historical novel dedicated, again, to the defence of Smolensk in 1609–1611. It was published in 2012, that is to coincide with the 400th anniversary of the expulsion of the Poles from Moscow. It is not the intent of this study to evaluate literary quality of the book, since this literary work is interesting primarily because of its author’s political rank and his ideological convictions.

The appointment of Medinsky to the post of Russian Minister of Culture merely coincided with the publication of *The Wall*. The novel appeared after a series of op-ed books titled *The Myths About Russia* where the author came with his own interpretation of Russian history, based on friend-or-foe opposition. He tried to deconstruct the most common stereotypes about Russia and Russians such as laziness, drinking, cruelty, and so on. *The Myths About Russia*, though largely criticized for perversion of historical facts, mistakes, contradictions and excessive patriotic pathos, provided Medinsky with an image of an indomitable statesman and an Orthodox patriot.

31 *O Studii Melnitsa*, <http://melnitsa.com/about/>, 25. 4. 2019.

32 Yegor KHOLMOGOROV, *Proverka na krepост*, <http://portal-kultura.ru/articles/cinema/123645-proverka-na-krepост/>, 13. 4. 2019.

33 Boris IVANOV, *Recenziya na multfilm “Krepост: Shchitom i mehom”*, <https://www.film.ru/articles/nashi-protiv-nindzya>, 13. 4. 2019.

34 Olga SHERWOOD, “*Krepост. Shchitom i mehom*”: *patriotizm realny i pridumanny*, https://www.bbc.com/russian/blogs/2015/11/151109_blog_sherwood_patriotism, 13. 4. 2019.

The Wall can be regarded by the public, as it is already regarded by its author himself, as a fictional continuation of *The Myths*, another step towards destroying stereotypes and to demonstrating Russian dominance over a pervasive West.³⁵ The intention was to write a historical adventure novel with mystical motifs following the example of Umberto Eco, Dan Brown or Alexandre Dumas, who are often mentioned in critical reviews of Medinsky's book. In one of his interview Medinsky expressed his deep regret that, thanks to Dumas novels, Russians are much more familiar with 17th century French history than with their national past. He concludes that Russian national history "needs more PR" and presents his novel as an attempt to draw interest to a distant historical epoch by means of telling a captivating detective story.³⁶

The Wall is a story of three friends who, in different ways, get into Smolensk fortress and play key roles in its defense. However, the defense serves only as a historical frame for a detective story. A long time ago some mysterious Rosicrucians sailed by way of the Dnieper to Smolensk and hid in the city a great treasure. The characters learn this story, but quickly realize that they are not the only ones searching for the treasure. The map with the location of the treasure was divided into four pieces, with many people from Sigismund's camp and from the Smolensk fortress trying to put the pieces together. At a certain point the author gets overwhelmed by his idea of a treasure hunt and argues that the reason why Sigismund refuses to lift the siege is his desperate need for money to pay his army. It is also noteworthy that only villains in the novel are obsessed with the treasure – Sigismund, foreigners and traitors within Smolensk fortress. The real Heroes of the story are preoccupied predominantly with defending the city and revealing traitors.

The main hero Grigory Kolychev is a Russian nobleman, well-educated, intelligent, speaking several foreign languages. He comes back home after a long trip around Europe, and it is to him that the task falls to destroy the myth of a more civilized and superior Europe in comparison to Russia.

The second is a German Franz Majer, who gradually gets disappointed with European reality and lifestyle, converts into Orthodoxy and becomes more Russian than original Russians are. By the end he becomes a father of triplet boys and proudly declares that "the Russian tsar will have three more soldiers now."³⁷

35 Vladimir Medinsky: *O "Stene", istorii i parke na meste "Rossii"*, <https://www.youtube.com/watch?v=edX8pfo3e-I&t=87s>, 25. 4. 2019.

36 Ibidem.

37 Vladimir R. MEDINSKY, *Stena* (Moskva, 2018), p. 570.

The third friend is an orphan boy Sashka, who interestingly shares his name and upbringing with the protagonist of the animated film *The Fortress*. He was brought up by Koldyrev's father and now is doing his part to help the other defenders. Medinsky uses Sashka's storyline to weave mystical motifs into his heroic detective story. The most significant feature of the book is that the mystic elements function as a vehicle for the author's own ideas of historical continuity and interconnections among various historical epochs. Once Sashka sees soldiers in a helmet-shaped hat with a red star who are fighting the Poles beneath the walls of Smolensk. Then, he meets a soldier in a steel helmet and a PPSH, and finally, an astronaut in a space helmet with Russian imperial emblem and flag who cuts Polish soldiers in half with a futuristic laser weapon.³⁸

Besides the aforementioned historical references, the story is full of many other hidden allusions to Soviet and modern history. Minimal knowledge of Russian culture and history allows a reader to find the resemblance between Shein's head of security and Lavrentiy Pavlovich Beria. The fictional lookalike is a balding man named Lavr Pavlinych, wearing round glasses very similar to Beria's own. The 17th-century characters of the book quote 20th century Soviet films such as *Chapaev* (1934); *The White Sun of the Desert* (1970) and others. The monk elder Savvatiy – the main apologist of Orthodox Christianity in the novel – does not hesitate to use a nearly direct citation from Russian president: "We will chase our enemies everywhere. On a road, then on the road. If we find them in the toilet, we will kill them in the toilet, after all."³⁹

As a whole, the novel leaves the reader with an impression that the only objective of the author was to claim the supremacy of Russia over Europe and that of Orthodoxy over Catholicism. It is mostly supportive of the idea of The Glory of Russian Arms coupled with the idea of Russian messianism.

The book, as everything related to Russian Minister of Culture, provoked a vivid reaction in Russian society. A most active criticism was aimed at pseudohistorical nature of the book, historical inaccuracies, its stylistic weakness and excessive use of patriotic pathos. However, despite all criticism, the book reached a best-seller position in the first weeks after the publication. In autumn 2013, *The Wall* opened the season of the Smolensk Drama Theatre. In 2016, it was made into a movie, which premiered nationwide on TV Channel Russia 1. In 2018, a play based on the novel was staged at the Maly Theatre in Moscow.

38 Ibidem, pp. 414–415, 418.

39 Ibidem, p. 292.

The above-mentioned examples clearly demonstrate how certain episode of the national past can be used to serve needs of modern political and historical discourse. Since the mid-2000s, Russian symbolic politics has been focusing on manufacturing a new stable system of values and identity milestones, which would be able to provide an ideological basis for national unity, to consolidate the state and the people, and to guarantee a necessary level of loyalty towards the regime. The key message seems to position today's political regime as a logical and legal continuation of glorious thousand year national historical and political tradition that dates back to the very beginning of Russian statehood. The official historical narrative, which is propagated by means of official discourse and mass-media, largely imitates the patterns of historical interpretation used by previous Tsarist and Soviet regimes. This may reflect a shift in Russia's ideology back towards an imperial or superpower mindset. With regard to historical perspective, this contemporary model is based on the following aspects: emphasising the continuity of 1000-year Russian history; promoting the idea of a powerful omnipotent leader embodied in the symbolism of a good Tsar; a call to unite against external and internal enemies, and glorifying Russian military victories. Nevertheless, despite an ever-growing involvement of the state, Russian historical politics, especially with regards to pre-Soviet history, remains rather sporadic and incoherent, such as when it occasionally addresses "old history" in connection with current political events in order to provide them with historical credibility. In this sense, the Time of Troubles occupies an important position in popular culture as the only pre-Soviet historical episode with a stable commemorative and symbolic practice in modern Russia. The importance granted by the Russian authorities to the Time of Troubles, or more precisely to the expulsion of Polish-Lithuanian troops from the Kremlin in 1612, can be explained in terms of symbolic victory of Russia over the West. This victory signifies the idea of a nation uniting in the interest of prosperity and the state. In the context of the modern political situation in Russia, the idea of national unity is also seen as the unity under the leadership of a strong and wise national leader – a relationship which provides today's conservative regime with historical legitimization.

SUMMARY

In recent years, Russian elites have been attempting to create a stable and unified “model” view of national history, which should create a reliable ideological foundation for consolidation of the nation around the current political regime, and ensure its historical legitimization as a logical continuation of a glorious and victorious past. Naturally, notwithstanding the growing interest on the side of the state of controlling the historical agenda, it is important to emphasize that today’s historical politics in Russia lack a coherent approach to national history as a whole. Even though the concept of the “thousand-year history” of Russian statehood (which also incorporates notions of a continual struggle against external and internal enemies and a strong and wise tsar) is regularly articulated in official discourse, interest in prerevolutionary history manifests very sporadically, and mostly tends to follow current political events. In this sense, the Time of Troubles at the beginning of the 17th century represents an interesting exception because the expulsion of Polish-Lithuanian troops from Moscow in 1612 is an event from older Russian history that is regularly celebrated at a higher state level and has a rich commemorative practice and a well-developed mythology. As the analysis herein demonstrates, the mythology of 1612 started to take shape right after the accession of the Romanov dynasty to the Russian throne: they used for their own political legitimization. In the 20th century, it usefully served the needs of Soviet ideology, naturally with emphasis placed on other aspects. Today, the mythology of the Time of Troubles is actively used again in modern Russia. Within the Time of Troubles mythology it is possible to winnow out several key motifs which have a timeless quality and seem to be important for Russian national identity. These primarily include the unity of the nation in its battle against enemies in the name of their homeland and the motif of the self-sacrificing national hero-patriots. It is precisely these motifs that are being actively renewed in modern Russia for purposes of building a new ideology.

RESUMÉ

V posledních letech ruské elity usilují o vytvoření stabilního a jednotného „modelového“ pohledu na národní dějiny, jenž by měl vytvořit spolehlivý ideologický základ pro konsolidaci národa kolem aktuálního politického režimu a zajistit jeho historickou legitimizaci jako logické pokračování slavné a vítězné minulosti. Ovšem, nehledě na rostoucí zájem ze strany státu o kontrolu historické agendy je potřeba zdůraznit, že dnešní historická politika Ruska postrádá koherentní přístup k národním dějinám jako celku. Ačkoli koncepce „tisíciletých dějin“ ruské státnosti, zahrnující rovněž představy o neustálém boji s vnějšími a vnitřními nepřáteli a silným a moudrým carovi, se pravidelně artikuluje v oficiálním diskurzu, zájem o předrevoluční dějiny se projevuje velice sporadicky a většinou navazuje na aktuální politické dění. Smuta počátku 17. století tvoří v tomto smyslu zajímavou výjimku, jelikož vyhnání polsko-litevských vojsk z Moskvy v roce 1612 je jedinou událostí starších dějin Ruska, která se pravidelně oslavuje na vyšší státní úrovni, má bohatou kommemorativní praxi a rozvinutou mytologii. Jak ukazuje provedená analýza, mytologie roku 1612 se začala vytvářet těsně po nástupu dynastie Romanovců na ruský trůn, jež ji využívali pro vlastní politickou legitimizaci. V 20. století úspěšně sloužila potřebám sovětské ideologie, ovšem s důrazem na jiné aspekty. Teď se mytologie Smuty aktivně používá v moderním Rusku. V rámci mytologie Smuty lze vydělit několik klíčových motivů, jež mají nadčasový raz a zdají se důležité pro ruskou národní identitu, jsou to především motivy jednoty národa v boji proti nepříteli ve jménu vlasti a motiv sebe obětujících národních hrdinů-vlastenců. Právě tyto motivy se aktivně znovuobnovují v moderním Rusku pro účely budování nové ideologie.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Kalmyk émigrés in Prague
and their cultural activities

PETR KALETA

*Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita, Brno***Kalmyk émigrés in Prague and their cultural activities**

The members of Prague's Kalmyk community, which in the interwar period numbered more than one hundred individuals, came to Czechoslovakia in the 1920s as part of the large wave of émigrés from Russia for whom the Czechoslovak state organized the "Russian Aid Operation" in 1921. One of the central figures of the local Kalmyk community was Badma Ulanov, who was a principal organizer of Kalmyk cultural, scholarly, and publishing activities in Czechoslovakia. The Kalmyk community in Czechoslovakia was active in writing and publishing, and in putting out magazines and books whose range included fiction, nonfiction, and works that describe folk customs. Thanks to these diverse activities, Prague's Kalmyk community was the main cultural and scholarly center for all Kalmyk émigré communities in Europe (the largest of which were located in Yugoslavia, France, and Bulgaria). One researcher in the field of Kalmyk studies who was in contact with the Prague Kalmyk community and who supported them in their academic endeavors was the Polish Mongolist Władysław Kotwicz.

Key words: Kalmyks, Czechoslovakia, Prague, emigration, cultural activities, Władysław Kotwicz

Introduction

The Russian émigré community in Czechoslovakia is a subject whose study significantly helps to complete our picture of the Czechoslovak state's political orientation and priorities in the interwar period. Although this wide-ranging question has been studied from many different angles, many blank spots in the overall picture still await proper exploration. One such area is the question of non-Christian religious groups and the smaller national and ethnic communities from various parts of war-ravaged Russia.¹ One of the most interesting such groups to settle in the newly founded Czechoslovak state in the 1920s was the Kalmyks,² who have not been sufficiently studied by Czech historians, Mongolists, ethnologists, or other academic disciplines. To this day, the question of Kalmyk émigrés in interwar Czechoslovakia has only been studied in part. For instance, we can gain some basic information about them in an article from the 1970s written by the Mongolist Jiří Šíma,³ or from papers focused on some of the Cossack *stanitsas* where they were born.⁴

Nevertheless, we still lack a more detailed monographic study of Kalmyk life in Czechoslovakia. The only study a European center of interwar Kalmyk emigration is the monograph by the Serbian historian Toma Milenković *Калмици у Србији 1920–1944* [Kalmitsi u Srbiji 1920–1944] (Beograd 1998). The history of the Kalmyk community in the United States is described in Elza-Bair Guchinova's *Улица "Kalmuk Road". Историја, култура и идентичности калмыцкој обшине США* [Ulitsa "Kalmuk Road". Istoriya, Kul'tura i Identichnosti Kalmytskoy Obschiny SShA] (Sankt-Peterburg 2004). These works also provide information about some of the Kalmyks who were active in Czechoslovakia. This paper will focus on selected representatives of the Kalmyk émigré community. We outline of their national activities, their contacts with the Mongolist W. Kotwicz, and

1 The first attempt at studying one of Russia's religious and ethnic émigré groups was the monograph Petr KALETA, *Tajemné etnikum z Krymu. Osudy příslušníků karaimské emigrace do meziválečného Československa* (Praha: KLP, 2015).

2 The most recent monograph on the history and culture of the Kalmyks is: Эльза Петровна БАКАЕВА – Наталья Львовна ЖУКОВСКАЯ, *Калмыки* (Москва: Наука 2010).

3 Jiří ŠÍMA, "A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie," *Études mongoles* 4 (1973, Paris): pp. 181–189.

4 On Stanitsa Denisovskaya see, e.g.: Прасковья Эрднеевна АЛЕКСЕЕВА, *Богирахинский ай-мак и богирахинцы. Краткие исторические очерки* (Элиста: АПП "Джангар", 2002).

several other important aspects characteristic of the Kalmyk community in Czechoslovakia. A large part of this paper is based on archival sources.

Kalmyk émigrés in Prague, their activities, and their main representatives

The Kalmyks are a Western Mongolian nation belonging to the Oirat group that came to the lower Volga and northern Caspian Sea areas from Central Asia at the turn of the 16th and 17th centuries. Today, most Kalmyks live in the Kalmyk Republic (which is a part of the Russian Federation). Their main religion is Tibetan Buddhism of the Gelug School, although in view of their history a small number of Kalmyks are Orthodox Christians. There is no evidence of any compact group of Kalmyks living in Bohemia prior to the 20th century, but this changed in the early 1920s when the newly founded Czechoslovak state systematically welcomed exiles from Russia. Thanks to their unique culture and religion, the Kalmyk émigrés added to the ethnic and religious diversity of interwar Prague's Russian exile community.

In 1921, Czechoslovakia launched what is known as the Russian Aid Operation with the goal of providing a place where members of the younger generation of Russian citizens could find refuge from the country's civil war so that they might receive the education necessary to, following the anticipated fall of the Bolshevik regime, form the much-needed foundation for a democratic state. In 1921, large numbers of Kalmyks began arriving in Czechoslovakia. Starting in December of that year, the Russian Aid Operation evacuated the Constantinople Gymnasium (high school) of the Committee of Zemstvos and Towns, which was re-established in the town of Moravská Třebová, where it remained until June 1935, when it was moved to Prague. There, it became part of the Russian *gymnasium*, which had been founded in Prague in 1922.⁵ The Russian Kalmyks initially studied in Moravská Třebová, but later most Kalmyks attended the Prague gymnasium in the Strašnice neighborhood.

The Czechoslovak Kalmyks' central organization was the Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia (Калмыцкая комиссия культурных работников в Чехословакии), whose statutes were adopted on 20th November

5 For more on Russian gymnasia in interwar Czechoslovakia, see Marie RÁBELOVÁ, *Život ruských gymnázií v meziválečném Československu* (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2018, bachelor's thesis).

1923. The organization's main task was to form the intellectual foundation for the renewal of the Kalmyk nation and to educate future Kalmyk intellectual workers. The Kalmyks in Prague wanted to revive their national literature, which included the task of collecting old folklore and traditions that were still alive (e.g., epics, fairy tales, songs, folk sayings), as well as reference works in Kalmyk, Tibetan, Sanskrit, and Russian. To this end, a specialized reference library was founded in 1930. The commission also hoped to collect items reflecting the Kalmyks' material culture. The elite of Kalmyk scholars later taught at the Russian gymnasium in Strašnice (according to the Commission's date, in 1923–1930 the school had 55 students), while others continued their studies at university.⁶ Graduates of Prague's universities included Erdne Nikolayev (who defended his doctorate thesis at Charles University's Faculty of Arts on 20th December 1929⁷), Sodman Dalantinov, and Alexandr Ulanov.

One particular event involving not just the Kalmyks in Czechoslovakia but the entire Russian émigré community was the resettlement of thirty-one Kalmyk children from Bulgaria to Czechoslovakia so that they could continue their secondary school education, which most of them did at the Russian gymnasium in Strašnice. The main organizer of this operation was the chairman of the Unified Cossack Committee in Czechoslovakia, Badma Naranovich Ulanov. Ulanov, by far one of the most important figures of the Kalmyk émigré community, first addressed the Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs regarding this matter in a letter dated 30th January 1923, in which he described the difficult situation faced by the Kalmyk nation in general and the children in particular as a result of the Russian civil war (the letter mentioned the possibility of resettling forty children).⁸ The Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Education responded relatively quickly, and on 16 April 1923 the Czechoslovak embassy in Sofia sent the Ministry of Foreign Affairs a letter reporting that it had granted free visas to thirty-one Kalmyk children and their chaperones.⁹ Accompanying the children were teacher of Buddhism Dorzha Ivanovich Remelev and his wife Samsona Re-

6 Jiří ŠÍMA, "A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie," pp. 183–184.

7 Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy, Praha, fond Matriky Univerzity Karlovy, inv. č. 7, Matrika Univerzity Karlovy VII. (1928–1931), p. 3219, Erdne Nikolajev.

8 Národní archiv (NA), Praha, fond MZV-RPA, signatura Průkazy, Tk–To, 1923–1937, letter from Badma Ulanov to the Czechoslovak Minister of Foreign Affairs dated 30 January 1923.

9 Ibidem, fond MZV-RPA, signatura Průkazy, Tk–To, 1923–1937, letter from the Embassy of the Czechoslovak Republic in Bulgaria to the Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs dated 16 April 1923.

meleva, Kalmyk language teacher Sandzha (Sandzhi) Bayanovich Bayanov, teacher Badma Basanovich Kushlinov and his wife Jelena Kushlinova, and another teacher (and also student of medicine) Bata Khundayev with his wife Boda Khundayeva. The entire group of thirty-eight people became an important part of Prague's Kalmyk community, and some of the Kalmyk graduates of the Russian gymnasium in Strašnice went on to study at Prague's universities.

A central figure of Kalmyk cultural, scientific, and social life in Czechoslovakia was the previously mentioned Badma Ulanov, who was born in Stanitsa Novovalekseyevskaya in the Don Host Oblast on 26th March 1886. After graduating from the Faculty of Law in Saint Petersburg, he worked as an attorney and legal adviser to various Kalmyk stations in the Don Host Oblast. In the wake of the February Revolution, he was elected chairman of the National Council at the first congress of the Don Kalmyks in May 1917. After fleeing from Russia to Constantinople with his family in 1920, he spent several months doing manual labor. He later came to Czechoslovakia as a political representative of Cossack organizations in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.¹⁰ In 1927, he was made chairman of the Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia (Gutova Street 66, Prague-Strašnice), which was his main employment.¹¹ However, in the 1930s he found himself out of work and receiving support from the Czechoslovak Red Cross.

Like most Russian and Ukrainian émigrés, as a leading representative of the Kalmyk community in Prague, Ulanov appreciated the aid provided to the Kalmyks by Czechoslovakia's President T. G. Masaryk. In a letter sent to Masaryk on the occasion of his eightieth birthday, Ulanov (in his role as chairman of the Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia and together with vice chairman Erdne Nikolayev and member of the board Shamba Balinov) wrote: "For every Kalmyk, and in particular for the Kalmyk youth, your person has become and forever shall remain a living symbol and undying ideal of a citizen and representative of his nation. The Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia and the entire Kalmyk émigré community cordially wish you, Mr. President, many

10 Ibidem, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1941–1950, karton č. 11849, signatura U 74/7, Badma Ulanov, document no. 16.

11 Ibidem, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1941–1950, karton č. 11849, signatura U 74/7 Badma Ulanov, document no. 10, biography and assessment of Badma Ulanov dated 10 March 1929.

long years of good health, to the joy of your nation and all us Kalmyks who joyfully bow before your wisdom and great humanism.”¹²

Another letter by Ulanov addressed to President Masaryk has survived, this one from 4th February 1934, a time when Russian organizations were receiving less money from the state and Ulanov was dependent on government support. In this letter, the leading representative of the Kalmyk community writes: “Mr. President! The many people who have found refuge in your country from the events of the Russian revolution include myself, my family, and a small number of my countrymen. Besides the stipend generously provided to me by the Czechoslovak State, at the beginning of this year – i.e., 1934 – I received your gift in the amount of Kčs 400. I hereby thank you with all my heart and offer you by warmest thanks, Mr. President. The Kalmyk émigré Dr. Badma Ulanov.”¹³ Ulanov sent this letter to the president in both Czech and Kalmyk. In 1945, Ulanov left Czechoslovakia for Germany, from where he moved to the United States in 1956. He died in New York on 23th April 1969.

Another leading figure of Kalmyk life in interwar Czechoslovakia was the previously mentioned secondary-school Kalmyk language teacher Sandzha Bayanovich Bayanov. Bayanov was born on 15/28th May 1884 in Astrakhan and, like Badma Ulanov, studied law in Saint Petersburg. Bayanov was an Astrakhan Cossack, and so his life in Russia was closely linked with this region and its inhabitants (for instance, he attended high school in Astrakhan). He worked as an attorney until 1917. In December of that year, he became a member of the Kalmyk military

12 Vratislav DOUBEK, *Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci*. 2. svazek, (Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2016), letter from B. Ulanov, E. Nikolayev and S. Balinov to T. G. Masaryk dated 5 March 1930, no. 351, pp. 429–430.

Original text: “Ваш образ стал и навсегда останется для каждого калмыка и в особенности для калмыцкой молодежи живым знаменем и немеркнущим идеалом человека гражданина и национального деятеля. [...] Калмыцкая Комиссия Культурных Работников в Ч.С.Р. вместе со всей калмыцкой эмиграцией от всей души желает Вам, Господин Президент, здра[в]ствовать долгие, долгие годы на радость и счастье Вашего народа и всех нас, калмыков, радостно преклоняющихся перед Вашей мудростью и великим гуманизмом.”

13 Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha, fond KPR, inv. č. 1286, sign. D 4523/39, č. j. D 1199/34, karton č. 218, letter of thanks from Badma Ulanov to President Masaryk dated 4 February 1934.

Original text: “Pane Presidente! Mezi mnohými, kteří našli útulek ve Vaší vlasti od události Ruské revoluce, jsem také já se svojí rodinou a nemnohými jinými krajany. Začátkem tohoto roku, tj. 1934, mimo pomoci-stipendií, kterou mi laskavě uděluje Československý Stát, dostal jsem Váš dar v částce Kčs 400. Tímto srdečně děkuji, přináším své vřelé poděkování Vám, pane Presidente. Emigrant-kalmyk Dr. Baďma Ulanov.”

government in Astrakhan, and in 1917–1920 he was also a member of the Kalmyk Cossack army in the Southeastern Union.¹⁴ After leaving Russia during the evacuation of Crimea in October 1920, he ended up in Constantinople, where, in his own words, he worked as a public functionary. He later taught Kalmyk children at a Russian gymnasium in Bulgaria. He came to Czechoslovakia with the aforementioned group of Kalmyk children in April 1923, and spent many years working as a secondary school teacher. According to surviving documents, in late 1938 he was working as a house master at the dormitory of the Russian gymnasium in Strašnice,¹⁵ but after 1st January 1939 he was unemployed and receiving support from the Czechoslovak Red Cross.¹⁶ Little is known about Bayanov's life after 1939. We do have some information from the memoirs of historian and literary scientist Nikolay Yefremovich Andreyev,¹⁷ who in the 1930s was the director of the Kondakov Institute in Prague and a professor at the city's Free Russian University. Like many other Russian émigrés, Andreyev ended up in a Soviet prison in Bautzen, Saxony (in the Soviet zone of occupation), and it is here that he met Sandzha Bayanov, who, like all Kalmyks, had been a white émigré. According to Andreyev, Bayanov had been transferred to the local prison in July 1945. He had previously managed to flee before the advancing Red Army to the American zone of occupation, but had then returned to the Soviet sector, apparently in order to help his son and not lose contact with Russian and Kalmyk cultural life. He failed to save his son, was arrested, fell ill in prison, and died in November 1945.¹⁸

A third interesting member of Czechoslovakia's Kalmyk émigré community whom we would like to introduce here is Shamba Nyudelich Balinov, who was born on 5th May 1894 in Stanitsa Novoalekseyevskaya. In 1920, Balinov fled from the Soviets along with the army of General Wrangel, after which he lived in Con-

14 NA, Praha, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1950, karton č. 4442, signatura B 129/6, Sanža Bajanov, documents no. 3 and 4.

15 Ibidem, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1950, karton č. 4442, signatura B 129/6, Sanža Bajanov, document no. 33, residency permit application dated 9 November 1938.

16 Ibidem, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1950, karton č. 4442, signatura B 129/6, Sanža Bajanov, document no. 35, letter from the Police Directorate in Prague to the Regional Office in Prague dated 1 March 1939.

17 Николай Ефремович АНДРЕЕВ, *То, что вспоминается. Из семейных воспоминаний Николая Ефремовича Андреева (1908–1982)* (Талинн: Авенариус, 1996, 2nd ed. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008).

18 *То, что вспоминается. Из семейных воспоминаний Николая Ефремовича Андреева (1908–1982)* (Талинн: Авенариус, 1996), pp. 241–242, (2nd ed. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008), p. 546.

stantinople until 1922, where he worked for the English army. In December 1922, he went to Czechoslovakia to study.¹⁹ During this time, he worked mainly as a journalist (for instance, for *Вольное Казачество* [Vol'noye Kazachestvo] magazine), but was also active as secretary of the Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia. There is little precise information about Balinov's activities in the 1930s and in particular during the Second World War. We know that he left for France, where he actively participated in Cossack cultural and community life.²⁰ According to some printed sources, after the start of the war he collaborated with the Germans and made it to the Don steppes with the German army, where he helped organize Kalmyk regiments. He later ended up in Germany, from where he left for the United States with the postwar wave of Kalmyk émigrés. He committed suicide on 19th June 1959 and is buried in New Jersey.²¹

All these individuals played a significant part in making Prague one of the most important centers of Kalmyk emigration in the area of writing and publishing books and other publications related to Kalmyk issues, in both Russian and Kalmyk. Of particular significance for the preservation of Kalmyk cultural heritage was the aforementioned Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia, which – despite its modest financial resources – engaged in painstaking efforts to this end. Prague's Kalmyks published their own magazine featuring purely Kalmyk topics, *Улан Залат* [Ulan Zalat]. The magazine, which was written in Russian, with some texts published in Kalmyk as well, covered a broad range of topics related to the Kalmyk past, but also wrote about the life of Kalmyk society in Czechoslovakia or about various aspects of Czechoslovak and Russian history. Although only two issues were ever published (in 1927 and 1928), they were relatively wide-ranging and form an important source of information on the history of Kalmyks in emigration. Other Czechoslovak Kalmyk émigrés who published in the magazine besides Ulanov, Bayanov, and Balinov include Sanzha Balykov and Erdne Nikolayev, among others. Another Kalmyk publication (one issue published in 1925) was the handwritten Kalmyk student magazine *Ойрат* [Oirat]. Badma

19 NA, Praha, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1930, karton č. 55, signatura B 108/82, Samba Balinov, document no. 5.

20 Cf. Лев Абрамович МНУХИН – Мария Борисовна АВРИЛЬ – Вероника Константиновна ЛОССКАЯ, *Российское зарубежье во Франции 1919–2000. Биографический словарь в трех томах. Том первый. А–К* (Москва: Дом-музей Марины Цветаевой/Наука, 2008), pp. 109–110.

21 Cf. Вадим Никитич ЧУВАКОВ, *Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–1999 в шести томах. Том 1. А–В* (Москва: Пашков дом, 1999), p. 191.

Ulanov also edited the first and last issue of the commission's official bulletin, *Информация Калмыцкой Комиссии Культурных Работников в Ч.С.Р.* [Informaciya Kalmytskoy Komissii Kul'turnykh Rabotnikov v Ch.S.R.] (Ппара, апрел 1930), which was written in Kalmyk and Russian. The bulletin, much of which was dedicated to President Masaryk, includes letters from the Kalmyk communities in France and Yugoslavia congratulating Masaryk on the occasion of his eightieth birthday. There is also an extensive report on the commission's activities, an article on Czech author Alois Jirásek, and several articles on the Tsagaan holiday.

Thanks to their history, the Kalmyks in Czechoslovakia shared ties with Cossack history and culture and were participated in Cossack cultural and social life. As a result, we also find articles on Kalmyk issues in the Czechoslovak Cossack magazine, *Казачий путь* [Kazachiy Put']. Some Prague Kalmyks also wrote for magazines published in other centers of Kalmyk emigration. Thanks primarily to chairman Ulanov and secretary Balinov, in 1925–1927 the Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia published five volumes of the Kalmyk reader *Хонхо* (Khonkho), a collection of important works of Kalmyk culture that, except for the title pages and any introductions, was written entirely in Kalmyk. The texts in the reader are valuable among other things because they are written in a script created by the Oirat monk Zaya Pandita (1599–1662) on the basis of the Old Mongol script. The reader also includes several Kalmyk translations of classic Russian literature. For instance, the fourth volume featured a translation of Pushkin's *The Captain's Daughter* (Řevnice 1927) by Sandzha Bayanov's wife Danara. But *Khonkho* included works of non-fiction as well. For instance, the fifth volume featured Shamba Balinov's translation of the Russian historian Nikolay Nikolayevich Palmov's (1872–1934) *Очерк истории калмыцкого народа за время его пребывания в пределах России* [Ocherk Istorii Kalmytskogo Naroda za Vremya Ego Prebyvaniya v Predelakh Rossii] (Řevnice 1927) with a Russian-language introduction by Sandzha Bayanov. The goal of Czechoslovakia's Kalmyks was to show that their language could match the richness of the great languages with an extensive literature.²² Some works, however (such as Badma Ulanov's *Kalmyk-Russian dictionary*), remained only in manuscript form.²³

22 Cf. Jiří ŠÍMA, "A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie," p. 186.

23 Cf. ibidem, p. 186.

Contacts with Władysław Kotwicz, other Kalmyk activities in Bohemia

Czechoslovakia's Kalmyks engaged in a wide variety of publishing, organizational, scientific, and cultural activities. To this end, they required contacts with various leading scholars and researchers, including the leading Buryat and Mongolian scientist Tsyben Zhamtsaranovich Zhamtsarano (Jamsrangiin Tseveen, 1881–1942) and the Swedish explorer (in particular of Central Asia) and geographer Sven Anders Hedin (1865–1952). But perhaps the Prague Kalmyks' most intensive contacts were with the outstanding Polish Altaist and Mongolist Władysław Kotwicz (1872–1944). Although Kalmyk issues were Kotwicz's main specialization, they were just one of many areas of his academic interest. He was interested in Kalmyk linguistics as well as their folk customs, ethnography, and history. In 1894, while still a student at the Faculty of Eastern Languages at Saint Petersburg Imperial University, Kotwicz undertook a research expedition to the Kalmyk steppes of the Astrakhan Governate in order to learn about the Kalmyks' language, customs, and religion. After completing his undergraduate studies in 1895, he used a faculty scholarship to undertake a similar journey in 1896 with the goal of engaging in practical and scientific study.²⁴ This trip marks the beginning of Kotwicz's intense interest in the Kalmyks. In 1900, he began working for the Eastern Section of the Russian Ministry of Finance. Also that year, he began teaching at Saint Petersburg University's Faculty of Eastern Languages (he continued to hold both positions until late 1917). Kotwicz spent more than half a century living and working in Russia. He continued to work at the university after 1917 and even in the early days of the USSR, but he was already thinking about moving to the newly founded Polish state. In 1922, he received an offer from universities in Cracow and Lvov; he opted for Jan Kazimierz University in Lvov, which he joined in 1924 as the head of the Department of Far Eastern Philology.²⁵

During his time at the university in Lvov, Kotwicz maintained contacts with Prague's Kalmyk community (he also had contacts with other Kalmyk émigrés). One goal of Kotwicz's endeavors was for the Kalmyk émigrés to fortify their national and cultural awareness and to strengthen the specific character of their language. To this end, in 1924 he organized a three-month course for members of the

24 Aleksander KONAKOV [translation by Stanisław Kałużyński], "Władysław Kotwicz jako badacz Kalmuków," *Przegląd Orientalistyczny* 3 (83), (1972, Warszawa): p. 257.

25 Cf. Marian LEWICKI, "Władysław Kotwicz (20 III 1872–3 X 1944)," *Rocznik Orientalistyczny*, tom XVI (1950), (153, Kraków): pp. XI–XVII; Stanisław KAŁUŻYŃSKI, "Władysław Kotwicz (na stulecie urodzin)," *Przegląd Orientalistyczny* 2 (82), (1972, Warszawa), pp. 103–105.

Kalmyk Commission of Culture Workers in Czechoslovakia on the history, literature, and language of the Mongol and Kalmyk nations.²⁶

One of Kotwicz's most important Kalmyk-themed works was his grammar *Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка* [Opyt Grammatiki Kalmyt-skogo Razgovornogo Yazyka] (Петроград 1915). Czechoslovakia's Kalmyks knew about the book, but needed a large number of copies for their Kalmyk language classes in Prague. For this reason, the Kalmyk commission drafted a plan to publish a second edition of this first modern Kalmyk grammar. Kotwicz agreed, and the result was one of the commission's largest realized projects. From the surviving correspondence, it is clear that during preparations for the second edition of his grammar, Kotwicz worked primarily with the commission's secretary, Shamba Balinov, as documented by surviving letters and correspondence cards from June 1928 and May 1929. Balinov sent Kotwicz several texts from the grammar for proofreading and informed him about the latest issue of *Улан Залат*. The correspondence also indicates that professor Kotwicz lent Prague's Kalmyk community various books and donated his own publications on Kalmyk issues (in Russian and other languages).²⁷ Balinov also sent Kotwicz the new Kalmyk magazine *Тангчин Зянге* [Tangchin Zyange] and mentioned a minor problem related to publishing the book of grammar, namely that a new group of Kalmyk orphans had arrived and were living in the space where the book was being printed.²⁸ In the end, all the proofs were successfully completed and the grammar was published under the same title, *Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка* (Ржевнице у Праги 1929).

The book was published while professor Kotwicz was taking the waters at the Polish spa in Krynica-Zdrój. Balinov thus sent him one copy to Lvov, and promised Kotwicz that he would also receive one at the spa.²⁹ The most extensive piece of correspondence is Balinov's final surviving letter, sent after his return from Paris in 1942, towards the end of Kotwicz's life. In it, he reports that all of Kotwicz's old Kalmyk acquaintances were now, during the war, living in various places and countries, and that his great friend Sandzha Balykov had died without living to see

26 Jiří ŠÍMA, "A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie", p. 184.

27 Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 4594, t. 1, Korespondencja W. Kotwicza, k. 5, letter from Shamba Balinov to Władysław Kotwicz dated 10 July 1928.

28 Ibidem, rkps 4594, t. 1, Korespondencja W. Kotwicza, k. 6, postal correspondence card from Shamba Balinov to Władysław Kotwicz dated 21 July 1928, Řevnice u Prahy, č. 120.

29 Ibidem, rkps 4594, t. 1, Korespondencja W. Kotwicza, k. 7, postal correspondence card from Shamba Balinov to Władysław Kotwicz dated 10 May 1929.

their longed-for return to his homeland. The Bayanovs were living in Belgrade, the Ulanovs remained in Prague. The letter also shows that Balinov and Ulanov held conflicting views on the Kalmyk question, although Balinov only hinted at these conflicts and obstacles, with the note that Kotwicz could imagine their causes for himself. He wrote that the entire Kalmyk nation was on the move: Some had been mobilized by the Red Army, the rest had left with the German army and were currently located in the Ukraine along with the Калмыцкий кавалерийский корпус [Kalmytsky Kavaleriskiy Korpus]. Balinov saw this situation as a tragedy for the Kalmyk nation. He also expressed the hope that Kotwicz might still write an article about the Kalmyk question.³⁰ The chairman of the Kalmyk commission, Badma Ulanov, corresponded with Kotwicz as well. In a letter from May 1928, he discussed lexical and grammatical phenomena of the Kalmyk language, probably in connection with the planned Kalmyk grammar.³¹ Kotwicz also contributed materials from his personal archives to the Kalmyk reader *Khonkho*.³²

With their non-European features and equally unusual Buddhist religion, the Kalmyks aroused a certain amount of attention in Prague. As a result, several newspapers and magazines published articles aimed at explaining their cultural and religious customs (as well as their scientific life and sports) to the lay public. For instance, from *Národní listy* in April 1935: “They have a small temple in the home of one of their professors. In accordance with their customs, the priestess is the oldest woman, for, as is known, the Kalmyks live in a matriarchy and mothers are lords of the family. Here in Prague, it is the mother of prof. Ulyanov [Ulanov] who maintains this entire beautiful Buddhist rite, who on the holy days prays her prayers in a ceremonial dress before an altar and before the Buddha, with paintings brought from Tibet, in line with prayers written in the Kalmyk script that her son found scattered in the desert as he was leaving a Russia wracked by the flames of revolution.”³³ Their non-European appearance also earned several Kalmyks a stint

30 Ibidem, 4594, t. 1, Korespondencja W. Kotwicza, k. 8, letter from Shamba Balinov to Władysław Kotwicz from 1942 [undated, date added in pencil].

31 Ibidem, rkps 4601, t. 1, Korespondencja W. Kotwicza, k. 44, letter from Badma Ulanov to Władysław Kotwicz dated 21 May 1928, Řevnice 120.

32 Jiří ŠÍMA, “A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie,” p. 186.

33 “O vymírajících zvycích pražských Kalmyků,” *Národní listy* 75 (Praha), 22 April 1935, no. 16, p. 3.

Original text: “Svůj chrámeček mají v bytě jednoho ze svých profesorů a kněžkou je podle zvyků nejstarší dáma, neboť, jak známo, Kalmyci žijí v matriarchátě a matky jsou pány rodiny. A zde v Praze je to matka prof. Uljanova [Ulanova], která udržuje celý ten krásný ritus buddhistický, která se modlí ve sváteční dny ve slavnostním úboru svoje modlitby před oltářem a Buddhou

as extras in various films shot in Prague. In 1936, when the studios at Barrandov were making *Port-Arthur*, a film about the Russo-Japanese war, *Večerník Národních listů* wrote: “Besides the numerous foreigners who were necessary for the proper enunciation in their mother tongue as well as for the unquestioned peculiarity of their exteriors and their heroic performance, *Port-Arthur* will also employ a significant number of local inhabitants, who for a certain time will thus find commensurate employment and income, namely around 50 Kalmyks living in Prague – the same ones who played the role of Mongol partisans in Siberia in Binovec’s film *The Mounted Guard*.”³⁴ Every year, Prague’s Kalmyk community celebrated the traditional holiday of the Mongol nations, the Tsagaan (Tsagaan Sar) celebration of the lunar New Year. One author to report on the celebrations was Sanzha Balykov in an article published in 1928 in *Улан Залат*.³⁵ As previously mentioned, the Kalmyks’ Tsagaan celebrations were also described in *Информация Калмыцкой Комиссии Культурных Работников в Ч.С.Р.* Besides their school-related duties, Prague’s young Kalmyks often engaged in sports as well, many of them successfully. They had their own Sokol teams, and Kalmyk youth often played football, in which they did quite well – as we can read in the Czech media of the time. The most successful Kalmyk footballers include Tsebek Chanchinov (1916–1984), a member of Czechoslovakia’s junior national team who also played for the premier league’s SK Viktoria Žižkov. After 1937 he played for SK Rus in Uzhhorod, and after the war he moved to eastern Slovakia, where he was active as a player and, after concluding his active career, as a coach as well.

Conclusion

The total number of Russian émigrés in Czechoslovakia in the interwar period fluctuated over time, so we do not have a precise count of the number of émigrés who

s malbami, přivezenými z Tibetu, podle modliteb psaných kalmyckým písmem, které její syn našel rozváté v pouštích, když ujížděl z Ruska, které ruilo plameny revoluce.”

34 “Filmuje se Port-Arthur,” *Večerník Národních listů* 76 (Praha), 25 July 1936, no. 202, p. 3.

Original text: “Mimo řadu cizinců, které bylo nutno jak pro čistotu výslovnosti v jejich mateřštině, tak i pro nepochybnou osobitost jejich exteriérů a heroický výkon angažovati, bude zaměstnán ve filmu ‘Port-Arthur’ značný počet našich příslušníků, kteří tak naleznou po jistý čas úměrná zaměstnání a příjem. Bude zde působiti asi 50 Kalmyků, kteří v Praze žijí. Jsou to titíž, kteří hráli roli mongolských partyzánů v Sibiři v Binovcově filmu ‘Jízdní hlídka.’”

35 С[анжа] БАЛЫКОВ, „На Цагане,” *Улан Залат* (Ппара), 15 March 1928, no. 2, pp. 18–20.

came the country from Russia. In the mid-1920s, when the number of Russian émigrés in Czechoslovakia was at its highest, this figure can be estimated at around 25,000.³⁶ Kalmyks were a very small part of this figure, but thanks to their active engagement in the area of national culture, they were a very visible group. After Paris (in France, Kalmyks also lived in Décines-Charpieu, Nantes, Lyon, and Grenoble),³⁷ Belgrade, and Sofia, Prague's Kalmyk community of more than a hundred people³⁸ was the largest center of Kalmyk emigration in Europe and can be described as a center of Kalmyk education for all the centers of Kalmyk emigration. Kalmyks were relatively well adapted to their new surroundings, and many acquired the education they needed.

As for all émigrés from Russia, the Second World War marked a turning point in the Kalmyks' lives. In the interwar period, Czechoslovakia's Kalmyks maintained contacts with friends and relatives throughout Europe (in particular with Kalmyks in Yugoslavia and France), and many of them moved to these communities. Some also returned to the Soviet Union, while others decided to settle in Prague for good. The imposition of the Protectorate of Bohemia and Moravia and the course of the war had a significant influence on the life and fate of Russian émigrés in Czechoslovakia, including the local Kalmyk community. With the end of war in sight, nearly the entire Kalmyk community was on the move in order to escape the approaching Red Army. Many left for Germany, from where they eventually made it to the United States or other countries. Only a small number remained in Czechoslovakia after 1945, and so the interwar Kalmyk community essentially ceased to exist. The descendants of those who remained in postwar Czechoslovakia continue to live in Bohemia (such as the descendants of Sandzha Unkurov), Moravia, and Slovakia (the descendants of Tsebek Chanchinov). The Polish Mongolist and friend of the Czechoslovak Kalmyks, Władysław Kotwicz, died before war's end in 1944, and so he never learned of the difficult fate of his Kalmyk friends in Europe.

36 Zdeněk SLÁDEK, "Ruská emigrace v Československu. (Problémy a výsledky výzkumu)," *Slovanský Přehled* 79 (1993, Praha): no. 1, p. 4.

37 Cf. Jiří ŠÍMA, "A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie," p. 185.

38 Our estimate is based on information from the period press and from surviving archival materials on the Kalmyks. Jiří Šíma talks of as many as 300 individuals, although this figure strikes us as much too high, see Jiří ŠÍMA, "A propos de la colonie kalmouke de Tchécoslovaquie," p. 189.

SUMMARY

The subject of Russian and Ukrainian emigration on Czechoslovak territory after the Russian Civil War is still a popular current research subjects for Czech historiography, Slavic studies and other academic fields. Especially after 1990 the number of publications increased and exhibitions were organized on the subject, thanks to which we have built up a more complex picture of the Kalmyk emigration. Essays and book-length publications were released about the Russian and Ukrainian institutions, notably about the most important figures in Russian and Ukrainian scholarship and culture in Prague as well as in other cities. However, there are still many topics that have been only dealt with minimally or not at all. One of these is the ethnic and religious diversity of the émigré community. In this article, the basic aspects of the group of Kalmyk emigrants who comprised a separate community within the broader Russian émigré population are described, touching upon the linguistic, religious, historical, and cultural specifics of the Kalmyk ethnic group.

Prague became one of the most important centers of the Kalmyk diaspora after the Russian Civil War. The community founded the Commission of Culture Workers in Czechoslovakia, which was tasked with developing the culture, sciences, and education of the Kalmyk nation. Some of the most significant Kalmyk figures in Czechoslovakia included Badma Ulanov, Sandzha (Sandzhi) Bayanov, and Shamba Balinov. In Prague, the Kalmyks published their own magazine “Улан Залат” [Ulan Zalat] (1927–1928) and one issue of a Kalmyk student manuscript magazine called “Ойрат” [Oirat] came out in 1925. One of the Czechoslovak Kalmyks’ greatest publishing successes was a five-volume set of Kalmyk readers for children titled “Хонхо” (Khonkho).

The Czechoslovak Kalmyks were in contact with leading world experts in their scholarly and publication activities, consulting with them about certain problems and collaborating with them in publishing some of their works. One of these experts was the Polish expert on Altai and Mongolia Władysław Kotwicz. Perhaps the most significant joint project Kotwicz worked on with the Kalmyks in Prague was a second edition of his modern Kalmyk grammar textbook Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка [Опыт Grammatiki Kalmytskogo Razgovornogo Yazyka] (Ржеевнице у Праги 1929) which was intended for teaching the language to learners in Prague.

RESUMÉ

Problematika ruské a ukrajinské emigrace na území Československa po ruské občanské válce patří stále k aktuálním tématům české historiografie, slavistiky i dalších oborů. Zvláště po roce 1990 stoupl počet publikací a byly organizovány výstavy na toto téma, díky nimž jsme získali komplexnější obraz na celou emigraci. Byly publikovány stati i knižní publikace o ruských i ukrajinských institucích, a především o stěžejních postavách ruské a ukrajinské vědy a kultury v Praze i jiných městech. Stále však existují mnohá témata, která byla doposud zpracována minimálně nebo vůbec. K takovým patří etnická a náboženská pestrost emigrace. V tomto článku jsou charakterizovány základní aspekty skupiny kalmyckých přistěhovalců, kteří tvořili v rámci ruské emigrace zvláštní komunitu. Připomenout můžeme jazyková, náboženská, historická a kulturní specifika kalmyckého etnika.

Praha se stala jedním z nejdůležitějších středisek kalmycké diaspory po ruské občanské válce. Byla založena Commission of Culture Workers in Czechoslovakia, která měla za úkol rozvíjet kulturu, vědu a vzdělanost kalmyckého národa. K nejvýznamnějším postavám kalmyckého života v Československu patřili Badma Ulanov, Sandzha (Sandzhi) Bayanov, Shamba Balinov aj. V Praze Kalmyci vydávali vlastní časopis „Улан Залат“ [Ulan Zalat] (1927–1928). v roce 1925 jedno číslo studentského kalmyckého rukopisného časopisu „Ойрат“ [Oirat]. K největším vydavatelským úspěchům československých Kalmyků patřilo vydání pět svazků kalmycké čítanky „Хонхо“ (Khonkho).

Při své vědecké a vydavatelské práci byli českoslovenští Kalmyci v kontaktu s předními světovými odborníky, s nimiž konzultovali některé problémy nebo i spolupracovali na vydání některých prací. Patřil k nim i polský altajista a mongolista Władysław Kotwicz. Asi nejvýznamnějším společným projektem Kotwicze a pražských Kalmyků bylo druhé vydání Kotwiczovy moderní mluvnice kalmyčtiny Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка [Опыт Грамматики Калмытского Разговорного Языка] (Ржевнице у Праги 1929) určenou pro výuku kalmyčtiny v Praze.



Prof. Władysław Kotwicz (seated, second from left) among Kalmyks in Prague. Fot. zbiorowa, Praga 1924; Archiwum Nauki PAN i PAU Kraków, Sign. K III-19, fotografia nr 14835.

RECENZE

Alexander GOGUN,

Stalinova komanda. Ukrajinské partyzánské jednotky v letech 1941–1944,

Praha, Academia 2019, 463 s.,

ISBN 978-80-200-2920-1

Partyzánský odboj za druhé světové války byl po několik desítek let intenzivně vy-
zdvihován a idealizován komunistickou propagandou. S rozpadem východního
bloku se karta obrátila. Postkomunistické země střední a východní Evropy zaostřily
svou pozornost na revizi této problematiky. Nutná potřeba odkrýt negativa party-
zánské války se však v některých případech přerodila až do podoby antiteze. Jeden
extrém tak nenahradila vyváženost, ale extrém opačný. Příkladem toho je i kniha
Alexandera Goguna *Stalinova komanda. Ukrajinské partyzánské jednotky v letech
1941–1944*, kterou vydalo nakladatelství Academia. Publikaci ukrajinského histo-
rika řadu let žijícího v Německu, se dostalo po anglickém, polském a německém
také českého překladu. Gogun působí na Svobodné univerzitě v Berlíně a v průbě-
hu posledních let absolvoval řadu zahraničních stipendijních programů (Yad
Vashem, US Holocaust Memorial Museum, Hadassah-Brandeis Institute, aj.). Ve
svém výzkumu se zaměřuje na moderní dějiny Ukrajiny, zejména pak na stalinis-
mus, druhou světovou válku a na Sovětský svaz v období destalinizace.

Na úvod recenze začneme autorovým vymezením tématu v prostoru a v čase.
Už z prvních stran publikace je zcela zřejmé, že v centru pozornosti stojí Stalinova
„rudá komanda“, která v době druhé světové války prováděla zvěrstva¹ na Ukrajině.
Avšak přesnější geografické vymezení zkoumaného prostoru kniha postrádá, zrov-
na tak jako výklad pojmu partyzán/partyzánská válka, tak jak je Gogun chápe.²

1 Slovo „zvěrstva“ A. Gogun ve své knize opakovaně užívá. Avšak, dle mého názoru, by vědecká publikace měla takové výrazy zcela zapovídat.

2 Na s. 26–27 sice autor říká, že předmětem jeho výzkumu jsou partyzáni, které tak titulovala stra-
nická nomenklatura. Avšak vlastní analýzu koho nebo jaké rezistenční formace chápe on sám ja-
kožto partyzánské nepředkládá. K ověření „partyzánsství“ Stalinových komand pak dochází na

Ačkoliv autor specifikoval prostor a problematické aspekty zkoumaného tématu pouze okrajově, rozhodl se Stalinova komanda komparovat s jinými „partyzánskými“ formacemi: Ukrajinskou povstaleckou armádou (Ukrajinska Powstanska Armija – UPA) a polskou Zemskou armádou (Armia Krajowa – AK). Jelikož nepřiblížil aspekty zvolené metody komparace a ani necharakterizoval další dvě zkoumané formace, vyznívá závěr publikace téměř bizarně. Gogun zde totiž předložil výsledky výzkumu, jichž mělo být dosaženo na základě použití metody, kterou ale zbylý obsah knihy postrádá.

Hned v začátku knihy se od A. Goguna dozvídáme, že žádné partyzánství „zdola“ v oblasti Ukrajiny neexistovalo, neboť vše od vypuknutí války koordinoval Ukrajinský štáb partyzánského hnutí z Kyjeva, který byl přímo podřízen Centrálnímu štábu partyzánského hnutí v Moskvě (CŠPH). Vzniku a vývoji štábu pak věnoval autor jednu z prvních kapitol své práce. Premisu o tom, že partyzánský odboj v SSSR nebylo žádné hnutí, nýbrž shora organizovaný boj proti nepříteli, načrtl již před lety ve svém článku Timothy Snyder.³ Gogun tuto myšlenku posouvá dál, když podotýká, že: „v případě „neorganizovaných“ partyzánů se ne vždy jednalo o skutečné partyzánské bojovníky⁴ a je vhodnější je označovat spíše za „skupiny přežití“. Ty se skládaly například z uprchlých zajatců a vojáků, kteří uprchli z obklíčení, či rolníků, kteří opustili své vesnice, aby se tak vyhnuli kárným operacím nacistů, nebo totálnímu pracovnímu nasazení v Německu. Dozvědět se něco bližšího o činnosti a životě těchto „partyzánů“ je mimořádně obtížné, protože oddíly tohoto druhu žádnou dokumentaci nevedly a jejich případná diverzní činnost byla minimální. Pozornost jim většinou nevěnovali ani představitelé okupačních struktur, a pokud si jich snad všimli, většinou je chápali jako běžné kriminálníky.“ (s. 26.) Právě tyto „skupiny přežití“, o nichž autor hovoří jakožto o bezvýznamných, byly zárodkem partyzánského hnutí zdola a právě ony byly organizovány vyslanými zástupci CŠPH.

V prvé řadě byly „skupiny přežití“ přímým následkem německého rychlého postupu na východ a velkých obklíčovacích operací roku 1941. Na začátku šlo tedy zejména o vojáky Rudé armády (RA), kteří se z důvodu nemožnosti wehrmachtu zajistit obrovské prostory za frontou, stali díky CŠPH postupně organizovanou

s. 422, kde se paradoxně o Stalinových rudých partyzánech dozvídáme, že partyzány nebyli, neboť nebyli stoupenci žádné politické síly.

3 Timothy SNYDER, *The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943*, Past and Present 179, 2003, č. 1, s. 217.

4 Gogun však v publikaci jednoznačně nespecifikuje, koho on sám za partyzána považuje a koho nikoliv. Nepouští se do žádné hlubší analýzy definitorních znaků.

bojovou silou. Dále se k nim přidávali vojáci RA prchající ze zajetí (jen do konce roku 1941 Němci zajali přes 3 miliony vojáků). Ke „skupinám přežití“ je záhodno přičíst také civilisty, kteří přišli o střechu nad hlavou v důsledku způsobu německého vedení války na východní frontě.⁵ Vypalování vesnic, pronásledování, mučení a zabíjení civilistů bylo rovněž nedílnou součástí totální ideologické války germánské rasy proti Slovanům známé pod termínem *Vernichtungskrieg*. V průběhu války prchali do lesů i další lidé, kteří se stali terčem nacistické represivní politiky. Jednalo se například také o mladé lidi, kteří se rozhodli skrýt, aby se vyhnuli nuceným pracím, jejichž počet během válečných let velmi narůstal.⁶ Další partyzáni se rekrutovali ze skupiny nejvíce postihnuté nacistickou rasovou politikou – z Židů. Jejich odhodlání zapojit se do boje proti okupantům dokládají nejen vzpomínky přeživších.⁷

Věškerá jednání Stalinových „rudých komand“ se A. Gogun rozhodl popsat bez jejich hlavní souvislosti – války. Tvrdé počínání partyzánů je zcela vyňato z války, v níž navíc autor Němce chápe jako pasivní oběti dění: „[...] v rámci sovětsko-nacistických vztahů, včetně války a konfrontace na okupovaném území Sovětského svazu je na místě nacistickou moc pojímat spíše jako ovlivňovaný subjekt a sovětskou stranu pak spíše jako akční subjekt historického procesu“. (s. 14–15). Autor zřejmě nikdy neslyšel o nacistických plánech pro obsazené východní prostory známé pod termíny *Lebensraum* a *Generalplan Ost*. Tomu pak odpovídá obsah celé knihy, který odvádí pozornost od bazálního faktu, že vzniku organizovaného partyzánského odboje způsobilo napadení Sovětského svazu nacistickým Německem. Válečné souvislosti naprosto postrádám jak v kapitole, jež popisuje ustavení a vývoj

5 Gerd A. UEBERSCHÄR – Wolfram WETTE, *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion: Unternehmen Barbarossa 1941*, Frankfurt nad Mohanem 1991, vybrané dokumenty k vedení války na východní frontě: s. 241–351.

6 Wendy LOWER, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine*, New York 2005, s. 181–184.

7 Autentické srovnání života Židů pod sovětskou a později pod nacistickou okupací popsala: Feye SCHULMAN, *Schreie meines Volkes in mir. Wie ich als jüdische Partisanin den Holocaust überlebte*, Toronto 1998. V šesté kapitole autorka líčí svůj útek k sovětským partyzánům: *Ich gebe zu den Partisanen*: s. 105–118. Obdobné životní osudy nalezneme také v: Mosheh BAIRAKH – Hans-Dieter SCHELL, *Aus dem Ghetto in die Wälder: Bericht eines Jüdischen Partisanen 1939–1945*. Frankfurt n/M 2009, Arno LUSTIGER – Ilja EHERNBURG – Wassili GROSSMAN (eds.), *Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, Reinbek 1994. Polský historik Bogdan Musiał popisuje ve své knize trýznivou situaci Židů v oblasti Baranoviči, kteří zdaleka ne-vždy tvořili jen „skupiny přežití“. A tímto nemíní pouze partyzánskou formaci bratrů Bielských, neboť v Baranoviči tvořili Židé na třetinu partyzánských bojovníků. Bogdan MUSIAL, *Sowjetische Partisanen in Weißrussland. Innenansichten aus dem Gebiet Baranoviči 1941–1944*, Mnichov 2004, kapitola IV. Jüdische Partisanen, s. 183–220.

štábu partyzánského hnutí tak v oddílu knihy, nesoucí název: *Stručný přehled dějin sovětské partyzánské války na Ukrajině* (s. 87–116). A. Gogun celý tento přehled vývoje sovětské partyzánské války na Ukrajině absolutně neusouvztažňuje k válečnému vývoji na východní frontě, bez čehož celá kapitola vyznívá do ztracena.

Rozpačitě působí také Gogunovo hodnocení příprav a vykonávání útoku sovětských partyzánských jednotek na představitele nacistické okupační správy.⁸ Autor tyto útoky bez skrupulí označuje za terorismus. Slovo atentát zaznívá pouze v souvislosti s plány na likvidaci Ericha Kocha, v ostatních případech píše, že se jedná v podstatě o vraždy zosnované NKVD. „Kuzněcov v letech 1943–1944 uskutečnil četné teroristické útoky proti představitelům civilní okupační správy [...],“ k čemuž dále dodává: „*Organizátor vražd Medvědév a jejich vykonavatel Kuzněcov získali oba Zlatou hvězdu Hrdiny Sovětského svazu.*“ (s. 47). Gogunovo hodnocení těchto akcí jako teroristických odpovídá tomu, jak sovětskou partyzánskou válku označovali sami nacisté.⁹

S autorovou nekritičností vůči okupantům se v knize setkáváme opakovaně. Viditelná je už u charakteristiky jednotlivých nacisty spravovaných oblastí na území Ukrajiny (s. 18–25). „Ze všeho nejméně Němci utiskovali ukrajinské obyvatelstvo Generálního gouvernementu, což konstatovali i sami okupanti.“ (s. 24). Zdůrazněme, že mnohé odborné publikace a články, které se životními „standardsy“ Ukrajinců v Generálním gouvernementu zabývají, tento názor rozporují. Ani situace v nejvýchodnější části Ukrajiny, která se nacházela pod správou wehrmachtu, neodpovídá autorově zjednodušující charakteristice, jíž zprostředkoval pouhým přepisem jednoho dokumentu z kyjevského archivu (s. 23). Kniha Dietra Pohla *Herrschaft der Wehrmacht* přibližuje dění v této oblasti poněkud plastičtěji¹⁰ a publikace Andreje Angricka *Besatzungspolitik und Massenmord* s Gogunovými představami o bezproblémovém životě místních obyvatel také do značné míry polemizuje.¹¹ Také Karel C. Berkhoff a Wendy Lower přicházejí se zajímavými poznatky

8 Konkrétně jde o jednotky 4. správy NKVD.

9 Přísný zákaz užívat slovo partyzán vydal Himmler dne 31. července 1942. Namísto toho začali Němci striktně používat pojem bandité (proto Bandenbekämpfung) nebo teroristé. Dokument dostupný také v: Archiv bezpečnostních složek Praha, fond Alexandrijský archiv (144) sg. 144-3-39, sl. 332: Himmler's order banning the use of word „Partisan“.

10 Dieter POHL, *Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesetzung und einheimische Bevölkerung 1941–1944*, Mnichov 2008.

11 Andrej ANGRICK, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*, Hamburg 2003. Jediný text Andreje Angricka přeložený do češtiny *V závětrí 11. armády. Operační skupina D* nalezneme v knize: Klaus-Michael MALLMANN –

z každodenního života Ukrajinců pod nacistickou správou.¹² Autor mohl, a domnívám se, že i měl, věnovat delší čas dosavadním vědeckým poznatkům o oblasti, již zasvětil svůj výzkum, ať už ji měl na mysli v jakémkoli rozsahu. Zavádějícím způsobem, kriticky vůči Sovětům a naopak pozitivně vůči Němcům, pak vyznívá kapitola věnovaná antinacistické válečné propagandě (s. 244–259) a kapitola zabývající se útoky na Němce: *Úkoly T* (s. 214–243).

Přísná kritika sovětských partyzánů je v knize přítomna u popisu všech jejich aktivit: „Ze souhrnné zprávy aparátu Ericha Kocho, adresované Ministerstvu pro východní záležitosti, se dovídáme, že na území Říšského komisariátu se během května až června v roce 1943 odehrálo 1009 útoků na železnici: 312 v květnu, 315 v červnu a 385 v červenci.“¹³ (s. 160) A. Gogun si tuto Kochovu citaci propůjčil z důvodu, aby jejím prostřednictvím mohl podtrhnout, že zprávy UŠPD podávají o počtu destrukcí ve stejném období čísla trojnásobná. S mnohanásobným nadhodnocováním aktivit partyzánů nelze než souhlasit. Jenomže takto se nedělo pouze v Sovětském svazu, nýbrž rovněž ve Francii, Itálii, Řecku, Srbsku i Československu. Nadsazená čísla destrukcí i povražděných Němců v rámci partyzánských bojů tedy nejsou dítětem pouze sovětské propagandy, nýbrž všeobecně rozšířenou mytizací partyzánů bojujících za druhé světové války proti Němcům, jak podotýká ve své studii *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht* Lutz Klinkhammer.¹⁴ Hlavním nedostatkem této kapitoly však není autorova snaha prokázat, že destrukcí provedli sověští partyzáni mnohonásobně méně, než uvádí UŠPD, ale to, že nic jiného neříká. Postrádám zde specifitější údaje o místech, kde partyzáni destrukce prováděli, dále o tom, jak byly dané prostory železničně zasítované, a v neposlední řadě chybí informace o železničním provozu. Kolik zásobovacích i jiných transportů na jakých tratích denně projelo a jaké důsledky měl pro Němce zdařilý útok partyzánů na železnici? Jedině na základě těchto informací může být proveden relevantní výzkum, podle kterého lze pak posuzovat míru efektivity činnosti „rudých komand“, byl-li to autorův záměr. Bez těchto souvislostí nezáleží na tom, zdali partyzáni pro-

Gerhard PAUL (eds.), *Gestapo za druhé světové války. „Domácí fronta“ a okupovaná Evropa*, Praha 2010, s. 519–542.

12 Wendy LOWER, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine*, New York 2005. Karel C. BERKHOFF, *Hitler's clean slate. Everydaylife in the Reichskommissariat Ukraine 1941–1944*, Toronto 1998.

13 s. Citace převzata A. Gogunem z dokumentu: Bundesarchiv Berlín, (BAB), f. R6/378, Bl. 26.)

14 Lutz KLINKHAMMER, *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944*, in: Rolf-Dieter MÜLLER – Hans-Erich VOLKMANN, *Wehrmacht: Mythos und Realität*, Mnichov 2015, s. 822.

vedli deset nebo tisíc útoků na železnici, protože ani v jednom případě nevíme, co tím nepříteli způsobovali. Za přesně zpracovanou předlohu by mohla Gogunovi posloužit studie „*Die Straße ist deutsch.*“ *Der sowjetische Partisanenkrieg und seine militärische Effizienz*, v níž Sebastian Stopper prokazuje na základě holých dat nízký počet železničních destrukcí provedených sovětskými partyzány v brjanské oblasti od dubna do července 1943. Autor se zde snaží manifestovat, na kolik mohli partyzáni komplikovat běh zásobovacích transportů během operace Citadela. Studie jasně ukazuje, že účinnost i počet destrukcí byly minimální, zmiňuje avšak také, že během dvou srpnových nocí, kdy Rudá armáda přešla do protiofenzivy, partyzáni odpálili na 8 000 náloží.¹⁵ Podobné množství explozí partyzáni uskutečnili v noci z 19. na 20. června roku 1944 před začátkem sovětské operace Bagration, kdy provedli na 10 500 útoků na železnici, mosty, zpravodajské spoje v oblasti mezi Dněprem a v okolí západně od Minsku. Důsledkem čehož došlo k celodennímu přerušení zásobovacích transportů pro skupinu armád Střed a k navázání velkého množství sil protivníka v týlu fronty včetně prvosledových útvarů.¹⁶ Možná, že právě tyto „nárazové“ hromadné útoky mohou leccos prozrazovat o strategii vedení sovětské partyzánské války.¹⁷

Stalinova komanda mohou podle A. Goguna také za to, že němečtí vojáci bojovali „do posledního dechu“, a tímto prodlužovali dobu trvání druhé světové války: „UŠPD¹⁸ pravidelně dával všem jednotkám svolení k likvidaci zajatců [...] Výsledkem tohoto postupu bylo, že Němci nehodlali padnout do partyzánského zajetí a bili se zoufale do posledního dechu,“ píše Gogun (s. 171–172). To je sice zajímavá premisa, však ničím nepodložená a v tomto případě také nedoložitelná. Nikdo přece nemůže s jistotou uvést pouze jednu příčinu, proč němečtí vojáci bojovali do posledního dechu. Kromě toho, že důvodů bylo pravděpodobně u každého vojáka hned několik, dovoluji si k ještě proti této Gogunově tezi doplnit, že obavy vojáků wehrmachtu patrně nepramenily pouze ze zajetí hrůznými Stalinovými komandy, nýbrž platily spíše pro sovětské zajetí obecně. Němci si mohli, mimo

15 Sebastian STOPPER, „*Die Straße ist deutsch.*“ *Der sowjetische Partisanenkrieg und seine militärische Effizienz. Eine Fallstudie zur Logistik der Wehrmacht im Brjansker Gebiet April bis Juli 1943*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 59, 2011, č. 3., s. 410.

16 Timm C. RICHTER, *Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion*, in: R.-D. MÜLLER – H.-E. VOLKMANN, *Wehrmacht: Mythos und Realität*, s. 837.

17 Organizované hromadné útoky partyzánů v týlu vedoucí usnadnění postupu RA zmiňuje také např. Erich HESSE, *Der Sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944*, Göttingen 1969, s. 238–253.

18 Ukrajinskij štab partizanskogo dvizenija – Ukrajinský štáb partyzánské hnutí.

jiné, docela dobře také uvědomovat, možné následky za vlastní exkluzivní počínání se sovětskými zajatci během války.¹⁹

Jak vypadala situace v zajateckém táboře, barvitě dokládá tato citace: „Pěchota vyprávěla, když přepravovala Rusy nazpět, že zajatci nedostali nic k žrádлу, tři až čtyři dny, pak odpadli. To vždycky přišel strážný, dal mu ještě jednou po hlavě a bylo po něm. Ostatní se k němu seběhli, rozporcovali ho a sežrali, jak byl.“²⁰ A rázem jsme se přesunuli ke kanibalismu, který nemohla vynechat kniha začínající větou „Vše, co jste chtěli vědět o sovětských partyzánech, ale báli jste se zeptat.“ (s. 9). Kanibalismus, na němž chce autor podtrhnout ahumánnost Sovětů, bohužel během hladových let druhé světové války byl jak pro vojáky, tak pro civilisty často jedinou možností přežití. Nejedná se tedy o žádné převratné odhalení, nýbrž o tvrdou realitu každodennosti války na východní frontě. Z celkového počtu 5,7 milionů zajatých sovětských vojáků celých 3,5 milionů zahynulo vyhladověním či zastřelením. Jen v Bělorusku jich do konce roku 1941 zahynulo na milion.²¹

Opilství, loupežím a sexuálním výstřelkům je věnována celá šestá kapitola. Trpí však stejným deficitem jako zbytek textu knihy: chybí zasazení do souvislostí brutální formy války vedené na východní frontě a v jejím zázemí oběma hlavními stranami konfliktu. Shrnuť ve zkratce: partyzáni se opíjeli, okrádali místní o jídlo a oblečení, byli polygamní a mnohdy znásilňovali. Práci bořících mýtus „čisté“ partyzánské války již vyšla celá řada. Navíc málokterá armáda je vůči těmto deliktům zcela imunní, což dokládají i příklady z moderních konfliktů, ve kterých bývají vojáci povětšinou mnohem lépe zásobováni a pod přísnějším dohledem, než členové guerill.

Velkým tématem knihy *Stalinova komanda* jsou také represe civilního obyvatelstva, které prováděla nacistická správa právě z důvodu protipartyzánských

19 O nárůstu kanibalismu z důvodu vyhladovění sovětských zajatců např.: Christian STREIT, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen*, Stuttgart 1978, s. 157. Christian GERLACH, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999, s. 1129. Autenticky pak kanibalismus zmiňuje prostřednictvím deníku velitele zajateckého tábora Christian HARTMANN, *Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im „Unternehmen Barbarossa“*. *Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 49, 2001, č. 1, s. 152. (Zápis velitele z 24. 10. 1941.) Hartmann v této studii polemizuje s Gerlachem o kalkulaci cíleného vyhladovění sovětských zajatců.

20 Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha 2014, s. 144.

21 Během roku 1941 padlo do německého zajetí celkem na 3,35 milionů vojáků RA. Ch. GERLACH, *Kalkulierte Morde*, s. 12, s. 1135. Úplně přesná čísla všech zajatých a mrtvých vojáků se patrně už dohledat nepodaří.

operací. K Němcům je pak Alexander Gogun opět velmi shovívavý: „Není vyloučeno, že provokování nacistického teroru bylo vůbec hlavním úkolem sovětských diverzních i bojových teroristických formací: vždyť přímé výsledky jejich činnosti – množství pobitých fašistů, kolaborantů i zničených či poškozených objektů – je mnohem skromnější než hrůzná statistika povražděných civilistů a škod na majetku, jež za sebou zanechaly nacistické ‚odvetné protipartyzánské operace‘. Informace o těchto zvěrstvech sovětská propagandistická mašinerie samozřejmě šířila na okupovaných územích, v sovětském týlu i v zahraničí. Tohle vše nacisty zostuzovalo jak v očích sovětských občanů, tak i světové veřejnosti.“ (s. 318) Dovolují si tvrdit, že nacisty zostuzoval v očích světové veřejnosti spíše holokaust Židů, který zde jako i v dalších okupovaných územích Němci prováděli a který v Gogunově knize o ukrajinských válečných dějinách nápadně abscentuje.²² Totiž téměř jeden a půl milionu zabitých Židů přináleželo svým původem právě k jednotlivým okupovaným oblastem Ukrajiny²³ a k jejich vraždění docházelo již od prvních dnů po napadení Sovětského svazu Německem, což z Gogunovy knihy patrně vůbec není.²⁴ Tuto skutečnost můžeme vnímat také jako jeden ze symptomů moderní ukrajinské historiografie, v níž fundovaní autoři běžně holokaust nezmiňují, neboť se nejedná o „věc“ ukrajinských dějin, nýbrž dějin německých. Ukrajínští autoři moderních dějin se sice běžně vyjadřují k velkému hladomoru jakožto vlastnímu ukrajinskému holokaustu, avšak pokud jde o holokaust ukrajinských Židů na Ukrajině (doložitelný a doložený), pak se jedná o dějiny těch „druhých“, jak ve své studii podotýkají Anatolij Podolskyj a Stephan Lang.²⁵ Ukrajinci možná stále ještě čekají na svého Jana Tomasze Grosse,²⁶ neboť rozsáhlé výzkumy nejen na poli oral

22 Židy Gogun zmiňuje pouze v subkapitole *Národnostní složení ukrajinských partyzánských jednotek* s. 287–288. V souvislosti s tímto údajem se zdá být vhodné zmínit skutečnost, že Gogunova kniha vyšla díky finanční podpoře hned několika institucí pro výzkum holokaustu.

23 Děsivě autentický popis toho, jak vypadala poválečná Ukrajina: Wassili GROSSMAN, *Ukraine ohne Juden*. (Aus dem russischen übertragen und eingeleitet von Jürgen Zarusky, in: Johannes Hürter – Jürgen Zarusky (eds.), *Besatzung, Kollaboration, Holocaust. Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, Mnichov 2008, s. 195–200.

24 Dieter POHL, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*, Mnichov 1996; Wendy LOWER, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine*, New York 2005; Patrick DESBOIS, *Der vergessene Holocaust. Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche*, Berlin 2009.

25 Anatolij PODOLSKYJ – Stephan LANG, *A Reluctant Back Jewry and the Holocaust in Ukraine*, Osteuropa 58 (Impulses for Europe: Tradition and Modernity in East European Jewry), 2008, č. 8/10, s. 275.

26 Polský sociolog žijící v USA, který poukazuje ve svých dílech na míru aktivní (nenucené) spolupráce Poláků na holokaustu Židů. Např.: Jan T. GROSS, *Neighbors: The Destruction of the Jewish*

history již nyní naznačují, na kolik může být holokaust imanentní součástí ukrajinských dějin.²⁷

Problematická je rovněž Gogunova teze o tom, že Stalinovi rudí partyzáni účelově provokovali Němce k represím proti civilnímu obyvatelstvu. Autor toto v knize tvrdí opakovaně, avšak bez předložení faktografické dokumentace. Podotýkám rovněž, že poměrně silné zastoupení fundovaných vědců se domnívá, že perzekuce na civilistech prováděli Němci nezávisle na tom, zda v daných oblastech nějaké výrazné partyzánské aktivity probíhaly či nikoliv (Ruth Bettine Birn, Hannes Heer, Klaus Naumann, Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann, Guus Meershoek, Dieter Pohl, Andrej Angrick, aj.)²⁸ Konkrétně se pak neexistující interakcí teroru a partyzánské války zabývá ve své studii *Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion* Timm C. Richter.²⁹

Partyzány nelze označit za původce radikalizace Hitlerova vedení války na východě, jak směle tvrdí A. Gogun. Lze je považovat pouze za jeden z faktorů příčin represí vůči domácímu obyvatelstvu, nikoliv však za jeho příčinu jedinou a určující.³⁰ Dosavadní poznatky výzkumu problematiky partyzánské války a jeho potírání jasně ukazují, že Erhardtovou příručku popsaná *Kleinkrieg* nebo *Partisanenkrieg*³¹ se v nacistickém (fyzickém i ideologickém) pojetí převrátila do zcela jiného rozměru. Termín *Bandenbekämpfung* v sobě běžně zahrnoval masové vraždění

Community in Jedwabne, Princeton 2001. Českého překladu se dočkalo prozatím jen dílo: *Zlatá žena: co se odehrálo na pomezí holokaustu* (Praha 2013).

27 Patrick DESBOIS – Edouard HUSSON, *Neue Ergebnisse zur Geschichte des Holocaust in der Ukraine: das „Oral History“ – Projekt von Yabad-In Unum und seine wissenschaftliche Bewertung, in Besatzung, Kollaboration*, in: J. Hürter – J. Zarusky (eds.), *Besatzung, Kollaboration, Holocaust. Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, Mnichov 2008, s. 177–187. Aktivní podíl Ukrajinců např. během lesních „lovů“ na Židy také: K.-M. MALLMANN, „VYKLIZENO, VYPÁLENO“ *Bezpečnostní policie a boj proti „záškodnickým bandám“ v okupovaném Sovětském svazu*, in: K.-M. Mallmann – G. Paul, (eds.), *Gestapo za druhé světové války*, s. 559.

28 Např.: K.-M. MALLMANN, *Spouštěli „konečné řešení“*. *Geneze genocidy*, in: K.-M. Mallmann – G. Paul (eds.), *Gestapo za druhé světové války*, s. 471–501; Walter MANOSCHEK, „Serbien ist judenfrei“: *militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Mnichov 1993; A. ANGRICK, *Besatzungspolitik und Massenmord*, s. 206–225.

29 Timm C. RICHTER, *Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion*, s. 838, in: R.-D. Müller – H.-E. Volkmann, *Wehrmacht: Mythos und Realität*.

30 K dalším faktorům Vernichtungskrieg např.: Rolf-Dieter, MÜLLER, *Hitlers Wehrmacht 1935 bis 1945*, Mnichov 2012, s. 145–158 (kpt. Totalerkrieg und Vernichtungskrieg).

31 Arthur ERHARDT, *Kleinkrieg. Geschichtliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten*, Postupim 1937, s. 86–99, (kpt. *Russische Jagdkommandos, Rote Partisane*).

civilistů z různých důvodů, pro něž Němci hledali sebemenší záminky.³² Christian Hartmann ve své rozsáhlé publikaci *Wehrmacht im Ostkrieg*, potvrzuje, že jím zkoumané jednotky se dopouštěly nejhroznějších zločinů již během roku 1941, což popírá teorii o postupné radikalizaci války na východní frontě z důvodu sílící partyzánské rezistence.³³ Hartmann zde zdůrazňuje způsob nacistického vedení války na východní frontě: *Vernichtungskrieg*.³⁴ Připomeňme, že podmínky vzniku této vyhlazovací války byly položeny některými nařízeními ještě před napadením Sovětského svazu a řada publikací jasně dokládá rasový rozměr vedení války nejen na východní frontě.³⁵ Avšak A. Gogun ve své knize popisuje partyzány a represe vůči civilistům, aniž by bral v potaz jakékoliv události vztahující se k nacistickému vedení fyzické a ideologické války proti Sovětskému svazu. Výmluvným příkladem „potlačování“ partyzánské rezistence v Říšském komisariátu Ukrajina může být hlášení vyššího velitele SS a policie na Ukrajině Hanse Adolfa Prützmanna z konce roku 1942, v němž z 387 370 zabitých lidí od srpna do listopadu 1942 v rámci „protipartyzánských zásahů“ bylo celých 363 211 zabitých Židů, tj. 93,7 % z prvého uvedeného údaje.³⁶ Takovéto počínání stvrzuje výrok „Kde je partyzán, je Žid, a kde je Žid, je partyzán“, který se stal v jistém smyslu již tradičním leitmotivem moderní historiografie mapující represe a holokaust v okupovaných oblastech.³⁷

32 K.-M. MALLMANN, „VYKLIZENO, VYPÁLENO“, s. 542, s. 547, s. 554, s. 555, s. 558.

33 R.-D. MÜLLER, *Hitlers Wehrmacht 1935 bis 1945*, s. 148–149.

34 Christian HARTMANN, *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland*, Mnichov 2009, s. 792.

35 Walter MANOSCHEK (ed.), *Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*, Vídeň 1996. Zde zejména příspěvky Christiana Streita na s. 74–90, Hannese Heera na s. 116–142 a Waltera Manoscheka s. 142–168, (v ní autor analyzuje vyhlazovací charakter války také v Srbsku), dále např. Wolfram WETTE, *Wehrmacht. Obrazy nepřítele, vyhlazovací válka a legendy*, Praha 2006. Tyto skutečnosti logicky vyplývají také z edice: *Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, sv. II, Klaus-Michael Mallmann – Jürgen Matthäus – Martin Cüppers – Andrej Angrick (eds.), Darmstadt 2013.

36 *Deutsche Berichte aus Osten 1942–1943. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, sv. III, Klaus-Michael Mallmann – Jürgen Matthäus – Martin Cüppers – Andrej Angrick (eds.), Darmstadt 2014, s. 9.

37 „Wo der Partisan ist, ist der Jude und wo der Jude ist, ist der Partisan.“ Tato teze se v odborné literatuře věnované válečným dějinám objevuje opakovaně. Namátkou: Martin, CÜPPERS, *Gustav Lombard – ein engagierten Judenmörder aus der Waffen SS*, s. 145, in: Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul (eds.), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Darmstadt 2011, dále také Guus MEERSHOEK (ed.), *Repression und Kriegsverbrechen Partisanenbekämpfung und Kriegsverbrechen in Griechenland*, Berlín 1997, Ruth Bettina BIRN, „Neue“ oder alte Täterforschung? Einige Überlegungen am Beispiel Erich von dem Bach Zelewski, s. 193, *Totalitarismus und Demokratie*, 2010, č. 7, s. 189–212; Walter MANOSCHEK, „Serbien ist judenfrei“: *militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Mnichov 1995.

Vůči samotnému partyzánskému autor v knize překládá rozpačité negativní teze: „Drtivou většinu sovětských partyzánských velitelů zajímaly jen počty zničených a poškozených vlaků, zabitých Němců nebo spolehlivost výzvědných údajů. Pro UPA byla ochrana venkovanů naopak prioritou: nacionalisté vybudovali rozvinutou síť domobraneckých oddílů.“ (s. 421) Bohužel právě upřednostnění vyhazování vlaků do povětří namísto ochrany vybraných civilistů, upřednostňování vojenských cílů nad všemi ostatními je právě ona „partyzánská válka“. Některé výroky autora v textu prokazují jeho neznalost teorie a praxe partyzánských válek. Doložíme na příkladu: „Němci Korněva obviňovali, že jeho vinou zemřelo 10 lidí z řad obyvatel Mykolajivu, které Němci popravili po diverzním útoku na vojenské letiště. Korněv na to odpověděl, [...] kdyby popravení sovětské občané věděli, že zlikvidované německé válečné letouny měly za úkol ničit sovětská města a vraždit mírumilovné civilisty, tak by těch deset rukojmích svých životů docela jistě nelitovalo.“ (s. 316) Autor tuto citaci hodnotí slovy, že takový hrůzný přístup plně schvalovalo i vedení a dále pokračuje větou: „A jako by ani toho nebylo dost, podobný postup partyzáni často netajili ani před příštími oběťmi nacistických exekucí.“ Na následující straně Gogun píše, že směli partyzáni po zabití policistů uprostřed obce vyběhli vyděšené civilisty k útěku do lesa, aby tak unikli před represemi Němců (s. 316–317). A tyto skutečnosti autor hodnotí opět nanejvýš kriticky. Domnívám se, že A. Gogun si nenastudoval základní informace o vedení partyzánské války.³⁸

Vést partyzánskou válku, aniž by se dotkla na životech civilistů, není možné, neboť partyzánská válka závisí na vynucené či dobrovolné spolupráci civilistů. Vráťme-li se k výroku onoho zajatého partyzána, pak vyhodit letiště do povětří, má pro partyzána vyšší prioritu než brát ohled na následné perzekuce civilistů. Autor rovněž v textu zdůrazňuje neschopnost sovětských partyzánů nízkým počtem zabitých německých vojáků.³⁹ V partyzánské válce, jejímž hlavním účelem je usnadnit

38 Carl SCHMITT, *Teorie partyzána*, Praha 2008, Rolf SCHROERS, *Partisan. Ein Beitrag zur politischen Anthropologie*, Köln 1961; Herfried MÜNKLER (ed.), *Der Partisan: Theorie, Strategie, Gestalt*, Opladen 1990; Mark-Franklin OSANKA (ed.), *Krieg aus dem Dunkel: 20 Jahre kommunistische Guerillakämpfe in aller Welt*, Kolín n/R 1963. V Čechách doposud nejkomplexněji teorii a strategii partyzánské války zpracoval Jan TESAŘ, *Česká cikánská rapsodie*, sv. III, Praha 2016, s. 59–101.

39 Počty zabitých Němců partyzány jsou sporné a těžko dohledatelné. Obvykle se pohybují do 50 000. Např. Martin Cüppers ve své knize *Wegbereiter der Shoah* udává, že sovětské partyzáni zabili během války něco mezi 35 000 – 45 000 něm. vojáků a kolaborantů. Martin CÜPPERS, *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Darmstadt 2005, s. 244. Podobně S. STOPPER, „Die Straße ist deutsch.“, s. 386–387.

postup regulární armády, nejde však ani tak o to, kolik vojáků partyzáni zabijí, jako spíše o to, kolik nepřátelských sil na sebe partyzáni dokáží navázat. Výmluvným příkladem může být operace Tetřev, během níž na sebe hrstka partyzánů v listopadu 1944 v oblasti Moravskoslezských Beskyd vázala na 13 000 nepřátelských sil.⁴⁰

Ačkoliv A. Gogun v knize důkladně necharakterizoval ani Ukrajinskou povstaleckou armádu ani polskou Zemskou armádu, rozhodl se výsledky své komparace v závěru knihy předložit. O těchto dvou partyzánských (?)⁴¹ formacích, které si předsevzal porovnat s „rudými komandy“ v kapitole *Zvláštnosti stylu Stalinovy partyzánské války* (s. 417–437) zjišťujeme, že na rozdíl od Stalinových komand tito muži nekradli, neznásilňovali, dodržovali vojenskou morálku a byli ohleduplní vůči „svým“ vesničanům. Hodnocení Armii Krajowe ponechám stranou tak, jako to učinil autor. Zastavím se ale u jeho obhajoby UPA, což pokládám za zásadní problém knihy. Podle A. Goguna totiž extrémní nacionalismus UPA dělá z ukrajinských povstalců lepší „partyzány“. Bez skrupulí tedy akceptuje odvrácenou stranu Organizace ukrajinských nacionalistů, kterou představují etnické čistky, jež UPA během války prováděla. Nic jiného než extrémní nacionalistická ideologie totiž vojáky UPA nevedlo k tomu, aby se chovali dobře ke „svým lidem“ a nebylo to nic jiného, než naprosto stejná ultranacionalistická ideologie OUN,⁴² která tytéž lidi vedla k aktivní participaci na holokaustu Židů⁴³ a k etnickým čistkám Poláků.⁴⁴

40 *Český odboj na sklonku války ve světle nacistických dokumentů* *Český odboj na sklonku války ve světle nacistických dokumentů II*, Oldřich Novák – Oldřich Sládek – Jaroslav Žižka (eds.), Praha 1970, s. 91. Srov s Oldřich SLÁDEK, *Ve znamení smrtihlava. Nacistický protipartyzánský aparát v letech 1944–1945*, Praha 1991, s. 98–110. Vladimír ČERNÝ, *Protipartyzánské operace na Moravě v letech 1944–1945*, Brno 2007, s. 103–116. Disertační práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.

41 Nevíme, zdali jsou partyzánské či nikoliv, neboť publikace partyzánství nespecifikuje. Já sama je spíše chápu jakožto armády v podzemí.

42 Myšlenková východiska ideologie OUN předkládají např.: Per Anders RUDLING, *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study of Manufacturing of Historical Myths*, s. 2–6, in: The Center for Russian and East European Studies, a program of the University Center for International Studies, University of Pittsburgh, 2011; Grzegorz ROSSOLIŃSKI–LIEBE, *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart 2014, s. 22–31.

43 Ivan KATCHANOWSKI, *The Organization of Ukrainian Nationalist, the Ukrainien Insurgent Army, and the Nazi Genocide in the Ukraine*, s. 22–24. Příspěvek autora připravený pro konferenci: „Collaboration in Eastern Europe during World War II and the Holocaust“ Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum & Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, 5. až 7. prosince ve Vídni 2013. <https://www.researchgate.net/publication/262727967>, 12. 9. 2019.

44 Grzegorz ROSSOLIŃSKI–LIEBE, *Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943–1947*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 57, 2009, č. 1, s. 54–85.

Stejně tak jako Grzegorz Rossoliński-Liebe se domnívám, že Gogun propaguje líbivě zjednodušující obraz UPA, k němuž si dopomáhá zamlčováním fakt.⁴⁵ Podrobná analýza životopisů 329 velitelů UPA Iwana Katchanowského ukazuje, že většina z nich byla během války kooptována v nacistických strukturách nejrůznějšího charakteru, a to nejen do léta roku 1941. Autor též prokazuje jejich vysoký podíl na holokaustu Židů a vraždění sovětských zajatců.⁴⁶

Po porážce Němců u Stalingradu nastal mohutný nárůst počtu vojáků UPA. Mnozí z nich přitom přicházeli do povstalecké armády z nejrůznějších pozic implementované nacistické bezpečnostní správy. Ukrajínští nacionalisté v momentě válečného obratu viděli svou příležitost vyčistit Volyn od těch, kteří by si po válce mohli znovu nárokovat území jakožto součást polského státu. Játka civilistů dnes známá jako Volyňská řež, při nichž bojovníci UPA vraždili muže, ženy, děti i novorozence v několika stovkách vesnic podle střizlivých odhadů čítají až 100 000 polských obětí,⁴⁷ autor evidentně nevnímá natolik ahumánní v porovnání např. s jím zmiňovanými úkoly T či kanibalismem. Gogunova heroizace UPA se zakládá na jejich příkladné vojenské kázni a obraně vlastních lidí. Stalinova komanda pak odsuzuje za to, že se chovala hrubě bez rozdílu ke všem, na civilistech jim vůbec nezáleželo a hleděla si pouze svého vyhazování vlaků do povětří. Zdůrazněme, že ukrajínští nacionalisté byli a do posledních dnů války také zůstali organizací striktně antipolskou a antisemitskou,⁴⁸ což dokládají také poznatky ze současného vý-

45 Kritika, kterou autor Rossoliński-Liebe Gogunovi přiřknul k jeho článku o Židech v UPA dostupná z: <http://defendinghistory.com/grzegorz-rossolinski-liebe-on-academic-article-that-obfuscates-the-holocaust-and-denies-oun-anti-jewish-violence/20907>, 7. 9. 2019. Gogun se v kritizovaném článku pokoušel doložit, že UPA nebyla antisemitskou formací OUN, neboť jejími členové byli běžně i Židé.

46 Ivan KATCHANOWSKI, *The Organization of Ukrainian Nationalist, the Ukrainian Insurgent Army, and the Nazi Genocide in the Ukraine*, s. 35. Též: Wendy LOWER, *Anti-jewish violence in Western Ukraine, Summer 1941*, in: *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives*, Conference Presentations 2013, s. 149–150. Dostupné na: <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20130500-holocaust-in-ukraine.pdf>, 16. 12. 2019.

47 Diskuse o celkovém počtu obětí polsko-ukrajinského konfliktu se pohybují mezi 80 000 až 100 000 obětmi na polské straně a okolo 15 000 až 20 000 obětí na straně ukrajinské. Ze smířlivější vlny historiografie k této konfliktu uvedme alespoň: Grzegorz MOTYKA, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*, Kraków 2011. Na ukrajinské straně by pak Motykovi mohl konvenovat: Ihor ILJUŠYN, *Vołyńska tragedija 1943–1944*, Kyjev 2003.

48 Wilfried JILGE, *Nationalukrainischer Befreiungskampf: Die Umwertung des Zweiten Weltkrieges in der Ukraine*, in: *Osteuropa* 58 (Geschichtspolitik und Gegerinnerung: Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas), 2008, č. 6, s. 182.

zkumu této problematiky.⁴⁹ Kuriózně tito bojovníci vedli svou vlastní extrémní nacionalistickou „válku uprostřed války“, jak hodnotí Philipp Ther v knize *The Dark Side of Nation-States*.⁵⁰ Některé Gogunovy teze, jež mají prokazovat „vyšší“ úroveň UPA pak vyznívají vyloženě směšně: „Kouření bylo v rudém prostředí tak běžné, že tabák byl samozřejmou součástí dodávek z UŠPD. Banderovci kouření naopak striktně zakazovali.“ (s. 427) Na téže straně ještě dokládá kvality UPA i AK křesťanskou morálkou. Proti nim pak staví ateistické Sověty, kteří se, na rozdíl od křesťanů, bez etických zábran mohli dopouštět hrůzných smilstev. Jak známo, ani nekuřáctví ani křesťanská morálka nezabránila UPA a AK nemilosrdně potírat své nepřátele, tj. vlastně i sebe navzájem.

Také oddíl knihy zabývající se terorem Stalinových komand na civilistech (s. 162–192) Gogun vykresluje velmi zjednodušujícím, a jednostranným způsobem. Shrňme proto poznatky této kapitoly. Partyzáni terorizovali vesnice, u nichž předpokládali kolaboraci s Němci. Starosty a hospodáře obcí, které do funkcí pověřovali sami Němci, popravovali na místě (někdy i s blízkými příbuznými). Jejich manželky často znásilňovali a tyto skutečné (či domnělé) kolaboranty před smrtí nezřídka i týrali. Gogun prezentuje teror partyzánů jako jejich volnočasovou kratochvíli uspokojující jejich agresivní choutky. Zde si autor opět dopomáhá vynecháním války, čímž jeho zanícený popis bezpátečního teroru vyniká. Ukázat na padoucha (Stalinova komanda), najít hrdinu (UPA) a najít oběť (civilisté) skutečně v současné moderní historické vědě už nemůže obstát jakožto relevantní výzkum. Každou vesnici na Ukrajině postihl vlastní osud a spleť vývoj událostí, u nichž lze bez hlubší analýzy jen těžko hodnotit, kdo za co mohl. Historik by však měl usilovat o nejednostranný výklad událostí a jednání lidí v nich. Jak jednoduché mohlo být se stát kolaborantem, bez vlastního aktivního přičinění či participantem

49 Karel C. BERKHOFF – Marco CARYNNYK, *The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'Ko's 1941 Zhyttiepyss*, s. 152, s. 153, s. 154, s. 170, *Harvard Ukrainian Studies* 23, 1999, č. 3/4, s. 149–184. Dieter POHL, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalicien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Mnichov 1996, s. 48–49. Christoph MICK, *Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44*, *Journal of Contemporary History* 46, 2011, č. 2. Zásadní poznatky ve svém výzkumu přinesl rovněž: John-Paul HIMKA, *Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History*, in: Alexei Miller – Maria Lipman, *The Convolutions of Historical Politics*, Budapest – New York 2012.

50 Philipp THER, *The Dark Side of Nation-States. Ethnic Cleanising in Modern Europe*, New York 2016, s. 119–123. V kapitole *Wars within a War* vedle sebe hodnotí polsko-ukrajinský a srbsko-chorvatský konflikt, přičemž zrod obou autor chápe jako přímý následek nacionalismu.

na organizaci holokaustu a následně se stát obětí partyzánské vendety, jasně ukazuje svou mikrohlednou studii běloruské vesnice Šmakoviči Bernhard Chiari.⁵¹

Strategii, metody a výsledky partyzánských skupin, které operovaly v okupovaných oblastech, si nelze idealizovat. Výzkum této problematiky vyžaduje provedení pečlivého rozboru a zohlednění širších souvislostí. Alexander Gogun však předkládá pouze další černobílý obraz s výměnou znamének. Jeho kniha postrádá bližší definování tématu, analýzu užitých pramenů a literatury, chybí ji vymezení se se svým výzkumem oproti dosavadním poznatkům v dané problematice. Namísto vědecké argumentace autor předkládá barvitě citace a emotivně podkreslené výroky. Z obsahu zkoumaného tématu abstrahoval válku, hrůznost nacistické okupační politiky, holokaust a „odvrácenou stranu“ ukrajinských nacionalistů proto, aby mu zbyli neschopní, agresivní sovětsí ateističtí kanibalové, kteří záměrně provokovali německý teror. Tedy proto, aby vytvořil plochou anti-partyzánskou senzaci v duchu idealizace ukrajinské povstalecké armády.⁵²

Vlasta Kordová

Artur MARKOWSKI,

Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku,
Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, 513 s.,
ISBN 978-83-235-3546-1.

Protižidovské pogromy v carském Rusku na sebe strhávaly velkou pozornostsoučasníků svou živelností a brutalitou. Logicky přitáhly zájem i historiků opakovaně stojících před elementární výzvou, již v konfrontaci s touto formou etnického násilí čelila celá společnost: vyřešit otázku viny a odpovědnosti. Polský historik Artur Markowski (Instytut Historyczny, Uniwersytet Warszawski) se zaměřil na pogrom

51 Bernhard CHIARI, *Die Büchse der Pandora. Ein Dorf in Weißrußland 1939 bis 1944*, s. 886–888, 896, in: R.-D. Müller – H.-E. Volkmann, *Wehrmacht: Mythos und Realität*. Obdobně zpracovaná mikrostudie: Truman ANDERSON, *Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine October-December 1941*, *The Journal of Modern History* 71, 1999, č. 3.

52 Wilfried JILGE, *Nationalukrainischer Befreiungskampf: Die Umwertung des Zweiten Weltkrieges in der Ukraine*, *Osteuropa* 58 (Geschichtspolitik und Gegerinnerung: Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas), 2008, č. 6, s. 173–177. Dále také: HAUSMANN, Guido – PENTER, Tanja, *Der Gebrauch der Geschichte: Ukraine 2014: Ideologie vs. Historiographie*, *Osteuropa* 64 (Gefährliche Unschärfe: Russland, die Ukraine und der Krieg im Donbass), 2014, č. 9/10, s. 38–43.

v Białystoku v červnu 1906 a při hledání odpovědi na obvyklou otázku „kdo byl vinen?“, se vydal různými cestami. Nalezení pachatele představovalo pouze jeden z jeho cílů. Rovnocennou metou mu byla rekonstrukce a dekonstrukce historiografických diskurzů a narativů, které kolem białostockého pogromu v průběhu let vznikaly. Nutno poznamenat, že mezi stovkami pogromů, které v Rusku v letech 1903–1906 proběhly, białostocký patřil k těm sledovanějším. Nejen kvůli vysokému počtu obětí (více než 80), ale též díky existenci ruské Státní dumy s opoziční většinou. Ta vytvořila pro vyšetření pogromu zvláštní komisi a mnozí opoziční poslanci využili pogromu k interpelacím a kritice vlády.

Markowski patří k mladší generaci polských historiků, je žákem Jerzyho Tomaszewského (1930–2014), předního znalce polsko-židovských dějin s širokým mezinárodním renomé. Věřím, že svého učitele by knihou potěšil. Je za ní vidět obrovské badatelské úsilí. Markowski se zabýval tematikou pogromů už v doktorské práci (obhájil 2007), od té doby publikoval řadu studií v Polsku i v zahraničí, a pro knihu o Białystoku shromáždil imponující soubor pramenů. Nepublikované prameny studoval ve dvaceti sedmi archivních institucích v třinácti zemích. Počet vydaných pramenů jde do stovek a jen dobových novin je citováno bezmála osmdesát.

Důkladný rozbor diskurzu o pogromech zabírá více než třetinu textu (zhruba dvě stě stran). Začíná u bezprostředního popisu v dobovém tisku, včetně bulvárních tiskovin („yellow press“), fotografií z Białystoku a diplomatické korespondence. Následuje střet historiků-politiků a vytvoření prvního paradigmatu přičítajícího vinu carskému režimu. Paradigma pogromu jako nástroje carské represivní politiky existovalo už od let 1881/1882 a bylo vícekrát popsáno.¹ Vzhledem k tomu, že se rozhodně nejednalo o první pogrom, a navíc v Rusku probíhala revoluce, bylo poměrně jednoduché uvěřit, že pogrom byl organizován shora a proveden uniformovanými složkami státní moci (policíí, armádou) a prorežimní ultrapravicí („černosotněnci“). Vláda byla široce zdiskreditovaná, a jelikož ultrapravice bojovala proti revoluci, zmíněné paradigma přijaly v naprosté většině i opoziční strany, byť nebyly židovské. Pogromy a údajné zapojení státu do jejich organizace mohla levice i liberálové využít v tažení proti samoděržaví.

Paradigma carského spiknutí se udrželo i po revoluci 1917 a ovládlo i marxisticko-leninský historický narativ. Markowski ovšem ukazuje na příznačný posun

1 Naposled velice komplexně srov. John Doyle Klier, *Russian, Jews, and the Pogroms of 1881–1882*, Cambridge 2011. V češtině srov. Zbyněk Vydra, *Židovská otázka v carském Rusku. Vláda, Židé a antisemitismus, 1881–1906*, Pardubice 2006, zvl. s. 74–80.

v pohledu na oběti: v Sovětském svazu se z Židů stal židovský proletariát. V případě polské historiografie, zejména po druhé světové válce, byl diskurz soustředěn především na ochranu místní komunity před obviněním z antisemitismu. Organizování pogromů bylo spojeno s působením vnějších faktorů (okupantů, úřadů ovládaných cizinci apod.) a nikoli s místním obyvatelstvem. Jiné historiografie neměly příliš důvod tyto teze revidovat, jelikož pogromy Židů v carském Rusku, včetně Białystoku, nepředstavovaly zvláštní předmět jejich zájmu. Zároveň bez důkladného přezkoumání pramenů nebylo ani možné celé paradigma zásadně zpochybnit.

Hlavní část knihy (cca 250 stran) představuje 10 kapitol analyzujících konkrétní situaci v Białystoku v roce 1906. Sama událost je autorem pojednána z různých perspektiv: jako mikro-historie, jako součást politických dějin Ruska i Polska, i jako součást obecných a globálních dějin. Téma etnického násilí proti minoritám je obecné a univerzálně přenositelné. Markowski se nepokouší o povrchní komparace, k nimž téma etnického násilí vzhledem k své univerzálnosti přirozeně svádí. Když v desáté kapitole (*Pogrom białostocki a inne pogromy*) zmiňuje dobové i historické paralely, činí tak s velkým citem pro historicko-geografický, politický a sociálně-kulturní kontext. Ten byl mnohdy jiný, a to i v rámci ruského impéria. Ačkoli nesly řadu společných znaků, Kišinev v dubnu 1903 byl v řadě ohledů jiný než Gornel o několik měsíců později či Oděsa v říjnu 1905. Nemluvě o pogromech v letech 1914–1915 a během občanské války (1919–1920).

Markowski přehledně vysvětluje ráz a specifika Białystoku v čtvrté kapitole (*Żydzi i nie-Żydzi: Białystok jako miejsce pogromu*). Významný populační růst způsobený migrací do města vytvářel nestabilní sociální strukturu. Statisticky měli Židé v Białystoku převahu, i když už před rokem 1906 se jejich počet snižoval. Zvyšoval se podíl křesťanské, především římsko-katolické populace. Významnou část obyvatel města tvořili mladí lidé bez společenských vazeb, vytržení ze starých rodinných vztahů a často otevření novým hodnotám a myšlenkám. Úroveň radikalismu mládeže Białystoku byla velmi vysoká. Před rokem 1906 bylo město jedním z center anarchismu v Rusku a frekvence násilných činů, včetně pouličního násilí i politického terorismu, byla značná.

V tomto kontextu se odehrával i sociální konflikt nežidovského a židovského proletariátu. Białystoku se ani před rokem 1906 nevyhýbaly projevy etnického násilí. K pogromu došlo ve městě také v létě 1905. Hranice tolerance k násilí se tedy posouvala jak na straně úřadů, tak u radikálních skupin. Na tomto místě se Markowski rozchází s paradigmatickým Židů – pasivních obětí, jež vzešlo z židovských intelektuálních kruhů na počátku 20. století (s. 260). Nejde pouze o fakt, že

v pogromech 1903–1906 Židé organizovali domobranu (byť v řadě případů nepřilíživě účinnou), ale o existenci různých dalších forem obrany před pogromy, respektive obrany židovských práv.² Markowski tedy vysvětluje białystocký pogrom jako projev a výsledek sociální interakce mezi židovskými a křesťanskými dělníky (pátá kapitola: *Pogrom jako interakcja*). Tím se řadí ke skupině amerických historiků jako Edward H. Judge, Steven J. Zipperstein, Robert Weinberg, Nathan Meir nebo Charters Wynn, kteří podobným způsobem přistoupili ke Kišiněvu, Oděse, Kyjevu a regionu Donbasu.³ Srovnatelný přístup byl použit vícekrát i pro studium pogromů mimo carské Rusko, například v případě pogromu ve Lvově v listopadu 1918.⁴

Lokální specifika odlišovala jednotlivé pogromy, byť existovaly určité opakujiící se vzorce. I bezprostřední záminky byly různorodé. V Białystoku se jí stala neobjasněná vražda policejního náčelníka Děrkačova v červnu 1906. Městem se šířily antisemitské nálady spojené s veřejným obviněním, že Děrkačova zabili Židé. Ti se pokoušeli obvinění vyvrátit a uvolnit napětí. Často s opačným účinkem. Začaly se objevovat zvěsti o blížícím se pogromu. A toto je zajímavý moment, v němž

- 2 Vladimir LEVIN, *Preventing Pogroms: Patterns in Jewish Politics in Early Twentieth-Century Russia*, in: J. Dekel-Chen et al. (ed.), *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom*, East European History, Bloomington 2010, s. 98–110. V posledních letech se objevilo několik monografií a studií na téma židovské domobrany. Srov. Gerald SURH, *Jewish Self-Defense, Revolution, and Pogrom*, in: Felicitas Fischer von Weikersthal (ed.), *The Russian Revolution of 1905 in Transcultural Perspective: Identities, Peripheries, and the Flow of Ideas*, Bloomington 2013, s. 55–74; Stefan WIESE, *Jewish Self-Defense and Black Hundreds in Zhitomir. A Case Study on the Pogroms of 1905 in Tsarist Russia*, *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC*, č. 3, 2015, s. 241–266.
- 3 Edward H. JUDGE, *Easter in Kishinev: Anatomy of a Pogrom*, New York 1992; Steven J. ZIPPERSTEIN, *Pogrom. Kishinev and the Tilt of History*, New York–London 2018; Robert WEINBERG, *The Revolution of 1905 in Odessa: Blood on the Steps*, Bloomington 1993; Idem, *Anti-Jewish Violence and Revolution in Late Russia: Odessa 1905*, in: P.R. Brass (ed.), *Riots and Pogroms*, New York 1996, s. 56–88; Idem, *The Pogrom of 1905 in Odessa: A Case Study*, in: J.D. Klier, S. Lambroza (eds.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, New York 2004, s. 248–290; Idem, *Workers, Pogroms, and the 1905 Revolution in Odessa*, *The Russian Review* 46, 1987, č. 1, s. 53–75; Nathan M. MEIR, *Kiev. Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*, Bloomington–Indianapolis 2010; Idem, *“The Sword Hanging over Their Heads”: The Significance of Pogrom for Russian Jewish Everyday Life and Self Understanding (The Case of Kiev)*, in: J. Dekel-Chen et al. (eds.), *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, Bloomington 2010, s. 111–130; Charters WYNN, *Workers, Strikes, and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton 1992.
- 4 William W. HAGEN, *The Moral Economy of Popular Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918*, in: *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, red. Robert Blobaum, Ithaca–London 2005, s. 124–147.

Markowski modifikuje tezi Donalda Horowitze o významu pomluvy v eskalaci etnického násilí (s. 286–287). Horowitz identifikoval pomluvu či falešnou zprávu jako společný a klíčový faktor při vzniku celé řady násilných etnických nepokojů. Osočení určité etnické skupiny ze spáchání nějakého zločinu legitimizovalo použití násilí proti oné etnické skupině.⁵ V případě Białystoku ovšem kolovala informace, že „dojde k pogromu“, jako by se jednalo o definitivní věc. Ve sféře veřejné komunikace tedy vznikla situace naplnění předpovědi a jednotliví aktéři byli vmani-pulováni do předem připravené scény.

Za této situace se 14. června vydala na pouť městem dvě křesťanská procesí – katolické a pravoslavné. Město bylo rozděleno na sektory hlídané četnictvem a armádou, přesto nebezpečí bylo značné. Obou procesí se účastnily stovky lidí nejen z Białystoku, ale též z okolí. Oba průvody byly napadeny – pravděpodobně ozbrojenými členy židovské domobrany. V situaci všeobecného napětí a rostoucího tlaku na konfrontaci došlo k rozsáhlé odvetě. Nežidovští civilisté se mstili za znesvěcení ikon a napadení žen a dětí v procesích. Vydali se směrem do centra, ničili židovské domy a bili i zabíjeli jejich obyvatele. Do značné míry se jednalo o spontánní aktivitu, neboť nežidovští útočníci se vyzbrojili vším, co jim přišlo pod ruku, včetně kovových hrnců a pánví. Ve skupinách se pohybovali po městě a způsobovali chaos. Při pohledu na jednotky vedené policisty se útočníci rozptýlili, drancovali a zabíjeli v ulicích, které nebyly hlídané. Model rozšíření pogromu po městě se velmi podobal starším pogromům (včetně let 1881–1882).

Při rekonstrukci pogromu coby „sociální interakce“ Markowski hodně čerpá ze sociologických teorií Ervinga Goffmana (s. 261).⁶ Různí aktéři v pogromu hráli různé úlohy, které se i měnily. Ruská armáda a četnictvo vystupují nejprve v roli zmateného diváka. Teprve druhý den vojenské operace zesílily a armáda při potlačování pogromu příliš nerozlišovala mezi židovskými a nežidovskými výtržníky. Vojáci stříleli na okna domů, kde se skrývali (nebo bylo podezření, že tam jsou) členové jednotek domobrany. Obzvláště krvavé události se kromě centra města odehrály na nádraží a v dělnické čtvrti Bojary. Avšak ani pogromisté ani armáda nevnikli do židovských chudinských čtvrtí Chanajki a Piaski ze strachu ze silné domobrany.

Pogrom se stal předmětem politické hry (sedmá kapitola: *Pogrom jako konflikt polityczny*). Pět nezávislých vyšetřování ilustruje dostatečně konflikt uvnitř mocenských struktur. Státní дума sestavila vyšetřující komisi a výsledky její práce

5 Donald L. HOROWITZ, *Deadly Ethnic Riot*, London 2001, s. 74–85.

6 Erving GOFFMAN, *Všichni hrajeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě*, Praha 2018.

byly obzvláště důležité. Závěry komise se staly součástí protivládních útoků, ovšem podle Markowského nepředstavují hodnověrnější pramen než dokumentace pořízená státním zástupcem. Pouze lidé tehdy věřili závěrům komise Dumy víc než soudnímu vyšetřování. Historikům jako Simon Dubnow se představa pogromu naplánovaného a zorganizovaného ruskými úřady hodila do jejich narativu rusko-židovských dějin, kde Židé vystupovali jako oběti ruského státního antisemitismu. Součástí narativu bylo i poselství o nutnosti vymanit se ze sevření carské perzekuce cestou židovské národní emancipace (s. 337). Nikoli výlučně prostřednictvím sionismu a odchodem z Ruska, nýbrž i cestou politické revoluce v Rusku, která nastolí všeobecnou rovnoprávnost národů.

Markowski dospěl k závěru, že pogrom v Białystoku nebyl ruskou provokací. Jeho geneze sahala do počátku století a vycházela ze sociálního napětí mezi Židy a ne-Židy. Třídní a ekonomické problémy umocnily antisemitské fantazie. Co se týče zapojení ruské armády do pogromu, Markowski nezastírá složitost situace. Vojáci se pokoušeli uklidnit město podle rozkazů velitelů, což bylo následně vnímáno jako připojení se k pogromu. Ruské úřady podnikly různé kroky proti pogromům, ale opožděná reakce a protizidovské jednání některých vojáků i důstojníků přispělo k tomu, že počet zabitých Židů dosáhl nejméně osmdesáti.

V porovnání s detailní sociokulturní a místy mikrohistorickou sondou do poměrů v Białystoku, autor vyčlenil menší prostor mezinárodnímu ohlasu krvavých červencových událostí. Přiznává, že pogrom se odrazil v oblasti mezinárodních vztahů, protože vypukl v době jednání o britsko-ruské dohodě. Nicméně konstatuje, že evropští diplomaté k tvrzením o ruské provokaci zaujímal převážně nestranný postoj, a nakonec białystocká tragédie neměla významný dopad na mezinárodní vztahy. Mezinárodní ohlas pogromu se rozhodně nevyrovnal kišiněvskému pogromu z dubna 1903; což bylo dáno na prvním místě tím, že pogrom v Kišiněvě byl prvním velikým pogromem po zhruba dvaceti letech. Násilí v Białystoku do určité míry zaniklo ve víru ruské revoluce. Světové veřejné mínění si svým způsobem navyklo na masivní útoky proti Židům v Rusku. Navíc mezi novináři píšícími o pogromu chyběla výrazná osobnost informující o události s podobným zaujetím a vytrvalostí jako Michael Davitt v Kišiněvě (s. 362).

Markowského kniha je jednoznačně nejkomplexnějším zhodnocením pogromu v Białystoku. Důkladným přehodnocením pramenů a pečlivým zohledněním sociálního kontextu definitivně ruší představu o organizaci pogromu zvenčí. Konfrontací různých historických příběhů ukazuje obrannou funkci historiografie bez ohledu na dobu a na význam a sílu kolektivních představ. Schéma popisu po-

gromu v Białystoku, i když se odchýlilo od pramenů, bylo implementováno do historických příběhů o jiných pogromech pozdější doby pogromech (např. Jedwabne nebo Kielce) a stalo se jednou z příčin problémů v diskurzu o tragických momentech v dějinách moderních polsko-židovských vztahů.

Zbyněk Vydra

Elena MANNOVÁ,

Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska, Bratislava, VEDA, 2019, 463 s.,

ISBN: 978-80-224-1706-8.

Komplexnost moderní historie střední Evropy, v níž během minulého století došlo k výrazným proměnám hranic, přesunům obyvatel a politickým zvratům, je oblíbeným předmětem zájmu místních i zahraničních historiků. V posledních letech se však pozornost historiků, a nejen jich, stále více obrací k recepci a prezentaci dějinných událostí ve veřejném prostoru střední Evropy. Slovenská historička Elena Mannová již dlouho přispívá do diskuze o reflexi mnohdy traumatické minulosti střeoevropských společností. Výsledkem jejího zájmu o historickou paměť na Slovensku je nedávno vydaný soubor jejích studií s názvem *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*.

Elena Mannová je vědeckou pracovnící Historického ústavu Slovenské akademie věd a zaměřuje se především na sociální a kulturní dějiny střední Evropy v 19. a 20. století. Mannová teoreticky vychází ze základních prací paměťových studií (Jan a Aleida Assmann) a řadí se k historikům, kteří se věnují kolektivním identitám, historické paměti a instrumentalizaci dějin ve střední Evropě.¹ Zcela zásadní pro veškeré studie v této knižní publikaci je její konstruktivistické pojetí dějin. Autorka zdůrazňuje, že pokud se soustředíme na „společnost“, nikoli „národ“, pak je možné objevit menšinové výklady minulosti a tím i zraněnou paměť spoluobčanů, kteří jinak zůstávají mimo národní rámec (s. 383).

1 Spolupracovala například s Moritzem Csáky (srov. např. Moritz CSÁKY – Elena MANNOVÁ [eds.], *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*, Bratislava 1999). V této knize reflektuje tematicky příbuzné publikace od Rogerse Brubakera, Évy Kovács, Ute Rassloff, Heidemarie Uhl, ze slovenského kontextu především od Michaely Ferencové, Ilony L. Juhász, Ivana Kamence, Gabriely Kiliánové, Evy Krekovičové, Dagmar Kusé, Petera Macho, Miroslava Michely, László Vöröse, Moniky Vrzgulové a dalších.

Kniha je rozdělena do několika tematických částí, ve kterých se Mannová nejprve teoreticky zabývá mýty a kolektivní pamětí (I) a dále uvádí případové studie týkající se historických osobností mimo „národní panteon“ (II), významu oslav a připomínání historických událostí (III) a lokální paměti (IV a V). Autorčiným cílem je poukázat na komplexnost slovenské i středoevropské minulosti, zdůraznit rozmanitost vzpomínání a veřejných reprezentací historických událostí.

První část knihy slouží jako teoretický úvod, ve kterém autorka v první kapitole obšírně popisuje vývoj a využití mýtů od antiky až do moderní doby, respektive vytváření a význam národní paměti v druhé kapitole. Autorka uvádí různé příklady mýtů o zlatém věku, trpělivosti a sebeobětování ze slovenského i celkově středoevropského kontextu, přičemž důkladně reflektuje sekundární literaturu. Obě kapitoly jsou čtivé a přehledně zpracované zvláště pro čtenáře, kteří se danou problematikou nezabývají. Tato část knihy ale zůstává spíše přehledovou, bez ambice představit nové teoretické úvahy.

Ve druhé části knihy se Mannová zaměřuje na dvě ženské osobnosti, které se vyskytují mimo slovenský „národní panteon“, ale zároveň prostupují historií velké části střední Evropy – svatá Alžběta Uherská a Marie Terezie. Autorka poukazuje na odlišné představy o obou ženách v kontextu různých období i jazykových skupin. Zabývá se proměnami vnímání těchto postav a důvody, které tyto změny způsobily. Kapitoly jsou nabitě informacemi z primárních zdrojů (učebnice, kalendáře) i z autorčiných pozorování (památníky, komemorační slavnosti, reflexe osobností v muzeích apod.). V některých pasážích se však čtenář až ztrácí v záplavě faktů a může zapomenout výzkumnou otázku textu, kterou si autorka klade (především v případě kapitoly o Marii Terezii).

Na obraz Marie Terezie ve slovenské kulturní paměti a slovenské historiografii plynule navazuje další tematický blok o oslavách významných dějinných událostí, taktéž úzce spojených s vývojem slovenské historiografie. V první kapitole tohoto bloku Mannová opět poskytuje teoretický úvod ke zkoumání veřejných slavností jako prostředku, který umožňuje legitimizaci a reprezentaci vládnoucí sociální skupiny a identifikaci obyvatel se státem, ve kterém žijí. Autorka uvádí příklady organizovaných veřejných oslav na území dnešního Slovenska a poukazuje na odlišné slavnosti konkurenčních jazykových skupin. Téma veřejných slavností dále Mannová rozpracovává ve dvou případových studiích o připomínání revoluce 1848–1849 a Slovenském národním povstání. Autorka si všímá, že v porovnání se spontánními oslavami revoluce 1848–1849 v Maďarsku i u maďarské menšiny na Slovensku je reflexe těchto událostí ve slovenské společnosti spíše lhostejná. Uvádí,

jak se vytvářely příběhy revoluce v případě obou komunit a jak byly tyto příběhy během 19. a 20. století reprezentovány ve veřejném prostoru prostřednictvím různých médií, pomníků, jubilejních oslav, pojmenovávání ulic a náměstí. V kapitole o Slovenském národním povstání (SNP) Mannová rozebírá rozdílné i protichůdné interpretace povstání v jednotlivých obdobích (1944–1948, 1949–1964, 1965–1989 a po 1989). Poukazuje přitom opět na reprezentaci této historické události v médiích (především ve filmovém zpravodajství), prostřednictvím pomníkové kultury a výtvarného umění. Velmi zajímavá je Mannovou představená symbolika povstání, která podle autorky navazuje na zásadní kódy slovenského národního hnutí z první poloviny 19. století, jako je obraz Tater, Jánošíka apod. Reprezentaci SNP dává do souvislosti se slovenskými mýty (například mýtem o neposkrvněnosti národa). Kapitola je postavena na výborné práci se značným množstvím archivních materiálů a nutno ocenit i odkazy na soudobé výstavy a rozhovory s kurátory.

Hlavním tématem dvou následujících bloků je lokální paměť ve vybraných slovenských městech – Bratislavě, Komárně a Levoči. Kapitoly prvního bloku odpovídají na otázky kdy, proč, kým a jak byly v Bratislavě připomínány, nebo zapomínány osobnosti a místa spojená se středověkým, respektive novověkým Prešpurkem. Na příkladech pojmenovávání ulic a náměstí, veřejných oslav i architektury Mannová demonstruje, jakým způsobem se politické elity snažily a snaží přivlastnit městský veřejný prostor a jak na tyto snahy reagovali běžní měšťané, případně marginalizované skupiny. Přestože se některá témata opakují v obou kapitolách tohoto bloku, jedná se o precizní analýzu jednotlivých narativů (německý, maďarský, [česko]slovenský a lokálněpatriotický) o městě a jeho reáliích. V dalším bloku o lokální paměti Mannová tematicky navazuje kapitolou o pomníkové kultuře v Bratislavě, ve které autorka podává přehled o proměnách pomníkové scény od dob maďarizace až do současnosti.

Soupeření odlišných historických narativů se Mannová věnuje i v posledních dvou kapitolách o jazykově smíšených městech Komárně (s. 310) a Levoči (s. 358). Na příkladě Komárna jako dnes největšího „maďarského“ města na Slovensku autorka ukazuje, jak pomníky slouží politickým reprezentantům k prosazování vlastních národních narativů, vymezování „národního teritoria“ a podporování národnostních konfliktů. V závěru autorka kapitolu trefně shrnuje větou: „V polarizovanom meste na hranici sa inscenuje kolektívna pamäť v neustálej konfrontácii“ (s. 356). Závěrečná kapitola o „pluralitě v tichém zapadákově“ (s. 370) zdařile popisuje, jak se i v malém městě kultura vzpomínání utvářela v závislosti na konkrétní

ních národních narativech. Mannová se věnuje nejen velmi zajímavé lokální historii Levoči, ale na příkladu soužití místních německy a slovensky mluvících obyvatel ukazuje, že i zde, kde v každodenním životě jazyková odlišnost nemusí hrát roli, je velmi těžké vyhnout se ideologizaci a politizaci (s. 372).

Elena Mannová v knize pracuje s bohatou škálou archivních materiálů i velkým množstvím relevantních a aktuálních sekundárních zdrojů, díky nimž čtenář získává přehled o současné (nejen) slovenské historiografii. Velice oceňuji tematickou šíři knihy a faktografické znalosti autorky. Obohacující jsou též často zmiňované souvislosti analyzované problematiky s dobovou krásnou literaturou a výtvarným uměním napříč střední Evropou.² Elena Mannová v knize nezdídko vyjadřuje svůj osobní názor na současnou slovenskou historiografii i její recepci mezi veřejností. Podtrhuje, že historici mohou přispět ke kultivaci představ o minulosti a veřejném vzpomínání odhalováním národních mýtů, dešifrováním účelově zkonstruovaných kulturních kódů, zkoumáním aktérů, kteří vytvářejí podobu veřejného prostoru, a účastí na veřejných debatách mimo odborné publikum. Nicméně časté odkazy na „kulturní a intelektuální úpadek“ společnosti (s. 21, podobně také s. 202) mohou mít na čtenáře spíše negativní dopad či prohloubit nedůvěru společnosti k intelektuálním elitám a historikům jako takovým. Celkově se však jedná o zdařilou knihu, která upoutá nejen odborné publikum, ale i zájemce o dějiny z řad veřejnosti, jimž Mannová srozumitelně představuje problematiku národních mýtů, manipulace s historií, prolínání kultury různých jazykových skupin dodnes žijících na Slovensku a ovlivňujících i současný veřejný prostor.

Tereza Juhászová

BRÁDLEROVÁ, Daniela,

Vojáci nebo podnikatelé? Hospodářské a finanční aktivity československých legií během jejich anabáze v Rusku a na Sibiři,

Praha, Academia 2019, 430 s., ISBN 978-80-200-2971-3.

Poměrně nedávno proběhlá stoletá výročí spojená s koncem první světové války a s nimi souvisejícími milníky vzniku a budování samostatného československého státu vyvolala ve společnosti vlnu bilancování a obnoveného zájmu o témata vzniku

2 Jedná se například o odkazy na současné slovenské umění (busta Martina Piačeka na obálce, rozhovor s kurátorkou Alexandrou Kusou o výstavě *Prerušená Pieseň. Umenie socialistického realizmu 1948–1956*), vyobrazení historických postav (kapitoly o sv. Alžbětě Uherské a Marii Terezii), popis meziválečné Levoči od českého spisovatele Ladislava Narcise Zvěřiny (s. 359) atd.

republiky a prvního zahraničního odboje. V médiích se objevily tematické reportáže a články, konaly se připomínkové akce, muzea představila nové expozice. V záplavě připomínání si však nebylo možno nevšimnout, že ačkoliv bazální povědomí o okolnostech vzniku naší novodobé státnosti se snad opravdu podařilo rozšířit, faktická znalost poměrů a úroveň hlubšího porozumění těmto událostem se s časem spíše nemění. I po více než století panuje v laické i odborné veřejnosti ohledně vzniku Československa a událostí, jež k němu vedly, množství mýtů, polopravd, zvykových či zkratkovitých výkladů a ustálených frází. Nikde to přitom neplatí tolik jako v případě těch, kteří neváhali pro tento cíl riskovat či položit vlastní život. Českoslovenští legionáři se sice těší stále (a po desítkách let nuceného mlčení zřejmě i přirozeně narůstající) popularitě, avšak jako již za jejich služby a následného návratu před sto lety se tato sláva zdá být do určité míry prázdnou slupkou skrývajícím mnohdy nepochopení celé věci.

Snad nejmarkantněji lze tento jev pozorovat na vnímání československých legií v Rusku, jejichž úspěchy na východní frontě a následně bez nadsázky husarské kousky při jejich sibiřské anabázi dodávají celému jejich příběhu v nejasných dálavách nekonečné Sibíře často až mystický nádech. Československé jednotky v Rusku operovaly téměř od začátku války – výrazně dříve, než na jakékoli jiné frontě – a do nové vlasti se naopak vracely ze všech zahraničních vojenských uskupení nejpozději. Za tu dobu přežily hned několik ruských režimů, dokázaly překonat obrovskou rozlohu asijského Ruska a unikly z chaosu občanské války. Právě tyto na první pohled neuskutečnitelné úspěchy však po vzoru pořekadla, že „každý dobrý příběh si zaslouží vylepšit“, zavdaly spolu s turbulentní realitou revolučního Ruska podnět k mnoha dodnes tradovaným legendám. Legionáři měli být zrádci carského Ruska, zároveň však i jednou z nadějí pro bolševiky internovanou carskou rodinu. V očích některých příslušníků levé i pravé strany (nejen) ruského politického spektra se zdiskreditovali vytrvalou službou dle rozkazů Prozatímní vlády a následnou snahou o neutralitu v rámci občanské války, přestože právě to jim ukládala jejich přísaha a následně vůle Dohody. Postupně se měli stát lupiči ruského státního pokladu, kořistníky rabujícími po celé délce Transsibiřské magistrály, de facto vrahy admirála Kolčaka a tím i katy veškerých šancí na zvrácení bolševické revoluce. V neposlední řadě mělo velení legií připravovat o služné vlastní tvrdě bojující vojáky a takto získané peníze pak použít – případně spolu s carským pokladem – ve prospěch nově vzniklého státu a především ve vlastní prospěch, vrcholící založením vlastní banky „z nakradených peněz“.

Většinu těchto legend by snad bylo možno v akademické obci přejít jako snahu o senzaci a do značné míry se tak i děje. Svým způsobem je tak však dlouhodobě přecházen i kořen přetrvávání těchto často zveličených či překroucených příběhů, a sice velmi složitá dostupnost jakýchkoliv seriózních informací o tomto tématu. Monografií či syntéz k dějinám prvního československého zahraničního odboje je v moderní české historiografii skutečně pomálu a čtenář je tak odkázán na izolované články a studie, vydané vzpomínky pamětníků či publikace z doby první republiky. Ačkoli jsou často značně rozsáhlé, vzbuzují samy o sobě (podobně jako memoáry) určité pochybnosti o své výpovědní hodnotě nejen kvůli časovému odstupu, ale také z důvodu možné zaujatosti. O to významnější jsou pro bádání o dějinách československých legií publikace toho druhu, kterým v loňském roce přispěla Daniela Brádlarová.

Kniha vychází jako vyvrcholení autorčina dlouholetého výzkumu na poli dějin meziválečného finančnictví a bankovnictví se zvláštním důrazem především na rané československé peněžní ústavy, mezi nimiž přirozeně vyčnívá instituce banky československých legií, resp. Legiobanky. Pro plné pochopení okolností jejího vzniku a podstaty jejího fungování je však třeba porozumět logistické a hospodářské situaci československých legií na Rusi během jejich anabáze a právě po této lince se autorka vydává.

Kniha v zásadě sleduje dvě hlavní linie – na jedné straně komplexní rozbor hospodaření československých legií během sibiřské anabáze a jeho vývoje v čase, na straně druhé snaha analyzovat výše zmíněné legendy či mýty ohledně legií, zjistit, zda je na nich něco pravdy a pokud možno je definitivně uzavřít dalším spekulacím. S tím souvisí i volba rozdělení práce do jednotlivých chronologicky zpracovaných tematických kapitol oproti běžnějšímu postupu kontinuálního sledování ústředního tématu, ačkoliv příslovečná „červená nit“ se prací samozřejmě táhne.

Autorka vytěžila vyčerpávajícím způsobem především fondy Masarykova ústavu a Archivu akademie věd, dále četné fondy Vojenského historického archivu týkající se československých legií, Ministerstva zahraničí či České národní banky. Namnoze se jedná o dochovanou úřední či jinou korespondenci či záznamy telegrafické komunikace, z níž jsou extrahovány informace pro budování ústředního narativu. Samotný objem dat o vnějším i vnitřním hospodaření a finančních aktivitách legií obsažený v části tvořené výsledky pramenného výzkumu, resp. v jejich přílohách tak knihu v zásadě předurčuje k roli výchozího podkladu pro další výzkum ekonomické stránky ruské odnože československých legií, jakož i specifík hospodářství československého státu ve svých počátcích – v širším smyslu pak

i hospodářské reality Ruska v době občanské války. Lze bez nadsázky říci, že publikace v tomto směru přináší v komplexní a souhrnné podobě informace do té doby buď zcela neznámé, anebo zkoumané pouze v rámci izolovaných článků, případně druhotně, v rámci nepřímě souvisejícího výzkumu.

Za samostatnou zmínku rozhodně stojí i úvodní stať knihy shrnující dějiny československého zahraničního vojska v Rusku od jeho vzniku až po návrat do vlasti a postupnou demilitarizaci. Seznam literatury, z níž tato úvodní studie vychází, lze sice označit ponejvíce za výběrový a jako takový může vyvolat polemiky, jedná se však v intencích daného rozsahu o jedno z nejprehlednějších moderních souhrnných zpracování historie ruských legií, které je dnes čtenáři dostupné. Jako taková přesahuje tato stať svůj původní účel a funguje jako velmi funkční úvod do problematiky i mimo hlavní téma, čímž představuje určitou přidanou hodnotu k již tak důkladně zpracované části badatelské.

Ze samotného obsahu knihy pak vystupují jako klíčové především dva aspekty celého zpracovávaného tématu. Zaprvé je to velmi složitá, nejistá a do značné míry zmatečná situace, za které byly příslušné orgány v rámci československých legií na Rusi nuceny zajišťovat hospodářskou a logistickou stránku vojska. V neustále se měnící změti centrálních a lokálních politických sil i vnějších vlivů a rozkazů chyběl dlouhodobý plán a vize a mnohá zásadní rozhodnutí bylo zjevně třeba činit ad hoc a bez ohledu na obvyklé a zažitě postupy. Legie, podstatnou část své anabáze fakticky existující pouze ve svých vlcích bez stálé základny a zázemí, byly v mnohém odkázány jednak na pomoc a pravidelnou materiální podporu Dohody, jednak na lokální obchod s místními sedláky, průmyslníky i domorodci – to vše za neustálého pohybu a přesunu. I v takovýchto podmínkách však existovala ze strany legionářů intenzivní snaha o politickou a ekonomickou stabilizaci asijského Ruska a Sibiře – pokud ne v zájmu samotných Rusů, tak v zájmu dohodových mocností a v neposlední řadě i v zájmu právě se rodícího Československa. Za tímto účelem se legionáři neostýchali převzít dočasně či dlouhodobě vedení a provoz některých podniků či družstev, případně tyto sami zakládat. Tyto vskutku neobvyklé poměry pak vedly k nepravděpodobným, neočekávaným a často ne zcela „čistým“ spojenečtvím či obchodním praktikám, které však nebyly v dané situaci zdaleka vlastní jen zástupcům legií a které především (a zřejmě jako jediné) dokázaly zajistit faktické přežití československého vojska v Rusku. V tomto světle je i dle autorky třeba na celou anabázi a její (nejen) hospodářskou stránku nahlížet.

S tím přímo souvisí druhý klíčový aspekt celého narativu: Do jaké míry byla celá ekonomická stránka existence ruských legií dílem několika málo mužů, kteří se

ocitli ve správný čas na správném místě. Kromě dvojice Bohdana Pavlů a dr. Václava Girsy se jedná především o osobu Františka Šípa, který v průběhu anabáze z různých pozic fakticky řídil celé zásobování legií a později i ekonomické kontakty s Československem a dalšími případnými stranami. Šíp vystupuje v knize jako člověk plně odhodlaný plnit svůj úkol vůči legiím i za cenu velmi nekonvenčních metod a obchodních praktik, za které byl následně (a často oprávněně a opakovaně) kritizován. Zároveň se zjevně nebál rizikových praktik a porušování běžných a často i závazných služebních a smluvních postupů, ať už šlo o burzovní spekulace se zadržovaným legionářským služným či často ne zcela průhledné obchody a nákupy. Daniela Brádlarová však věrohodně vyvrací, že by se při vykonávání této role obohatil nebo dokonce připravil o služné či majetek své vlastní spolubojovníky, případně třetí strany v obchodech zainteresované. O jeho důvěryhodnosti svědčí ostatně i to, že se po návratu do vlasti stal jedním ze dvou vedoucích pracovníků Legiobanky. Na druhou stranu lze tvrdit, že Šípovy ekonomické postupy tak, jak je autorka podává, mohly být akceptovatelné opravdu pouze v chaotickém prostředí válečného Ruska.

Konečně je na místě zmínit i jednu z posledních kapitol, věnovanou pravděpodobně nejvytrvalejší z legend obestírajících sibiřskou anabázi československých legií – otázce ruského carského pokladu. Podstatou této legendy, kterou dodnes silně přizívají mimo jiné i zástupci a činitelé Ruské federace, je tvrzení, že českoslovenští legionáři využili situace, kdy se při ústupu bělogvardějských sil z Kazaně dostal do jejich faktické moci ruský státní poklad. Ten měl původně v držení Alexandr Kolčak, vůdce Všeruské prozatímní vlády, který byl však vinou vojenských neúspěchů i vlastní politiky donucen ustoupit a následně vyhledat azyl právě u československých legií. Legenda pak na základě odkazu na složitý a často spěšný ústup legií z bolševického obklíčení a s tím související ne zcela úplnou dokumentaci usuzuje, že legionáři po předání Kolčaka levicové vládě v Omsku poklad zcizili, odvezli do Československa a použili jako vstupní kapitál k založení vlastního peněžního ústavu, jakož i k vlastnímu osobnímu obohacení. Daniela Brádlarová tuto legendu úspěšně kontruje dohledáním mnoha kontrastně signovaných potvrzení o obsahu příslušných vagónů od převzetí pokladu až po jeho odevzdání příslušným, byť již bolševickým, zástupcům výměnou za bezpečný průchod legií do Vladivostoku. Autorka připouští, že určité množství zlata se při převozu ztratilo, dokládá však, že se tak stalo především následkem několika vlakových kolizí způsobených samotným Kolčakem. Tyto ztráty byly přiznány a zaprotokolovány a navazující dokumenty opět stvrzují, že k žádným dalším doložitelným úbytkům nedošlo. Obecně lze říci, že

dokumentace a informace obsažené ve výše zmíněném oddílu činí z legendy o krádeži carského pokladu z vědeckého hlediska definitivně uzavřenou kapitolu.

Samotný text knihy lze i přes často značně komplexní podstatu podávaných informací označit za čtivý a přehledný. Autorka navíc doplňuje textovou část bohatým obrazovým materiálem a především rozsáhlými přílohami hospodářských výkazů legionářských aktivit během anabáze – od spořicích vkladů jednotlivých jednotek až po exportní výnosy. O to ostřeji s jinak zcela profesionální prací kontrastují zcela osobní (či alespoň takto vyjádřené), byť pravděpodobně poučené a důvodné, soudy nad některými z legionářských i jiných protagonistů a jejich činy, které autorka do textu poměrně nečekaně vkládá a které i při nejlepši vůli snižují v očích čtenáře výpovědní hodnotu jinak jistě inspirativního díla.

Knihu *Vojáci nebo podnikatelé?* s více než přiléhavým podtitulem *Hospodářské a finanční aktivity československých legií během jejich anabáze v Rusku a na Sibiři* lze v daném tématu bez nadsázky označit za průlomovou publikaci. Její primární hodnotu lze spatřovat především v souhrnném a vyčerpávajícím podání poznatků o aktivitách československého zahraničního vojska na Rusi z ekonomického, hospodářského a logistického pohledu. V širším slova smyslu však dokresluje představu o každodennosti v prostředí porevolučního Ruska a následné občanské války a poskytuje plastický obraz nejisté situace, ve které se různé ruské i vnější frakce a skupiny za těchto podmínek nacházely. Rozsáhlé množství dat obsažené v přílohách pak umožňuje přistupovat k publikaci nejen jako ke studijnímu či akademickému materiálu, ale i jako k širokému referenčnímu rámci pro další konkrétní bádání.

Ondřej Varaďa

Milan BALABAN,

Podnikání firmy Baťa v Jugoslávii,

Zlín, Univerzita Tomáše Bati 2018, 231 s.,

ISBN 978-80-7454-800-0.

Firma Baťa ze Zlína, dodnes velmi známý podnik na výrobu obuvi, měla velmi zajímavou minulost zvláště v období, kdy se děly některé velmi důležité historické události týkající se nejen bývalého Československa, ale celé Evropy. Metody podnikání, výroby a práce s lidmi, jež firma používala, ovlivňovaly pozitivně rozvoj města Zlína a měly odezvu i ve všech dalších místech, v nichž začala podnikat, jako třeba na ju-

goslávském území v městečku Borovo u Vukovaru v dnešním Chorvatsku. Založení továrny i vytvoření tovární kolonie a její význam a vliv na modernizační procesy na území tehdejšího Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (od roku 1929 Království Jugoslávie) představují některé ze základních otázek, které Milan Balaban ve své monografii s názvem *Podnikání firmy Baťa v Jugoslávii* řeší.

Autor se delší dobu zabýval otázkou československo-jugoslávských hospodářských styků v období mezi světovými válkami, o čemž pojednávala i jeho disertační práce obhájená na Filozofické fakultě Masarykovy Univerzity v Brně v roce 2016.¹ Předtím studoval a pracoval na univerzitě v Banja Luce. Od roku 2015 působí jako vědecko-výzkumný pracovník v Informačním centru Baťa na univerzitě Tomáše Bati ve Zlíně, která tuto monografii vydala v roce 2018 v rámci edice Baťovské dějiny.

Milan Balaban svou knihu o podnikání firmy Baťa v Jugoslávii rozdělil do několika především chronologicky uspořádaných kapitol, které se vzájemně doplňují a vytvářejí logický celek. Vedle úvodu, jenž představuje tematiku, o které monografie pojednává, obsahuje sedm kapitol, závěr, přílohu s biografií Tomy Maksimoviće, jedné z významných osobností podniku v Borovu, dobové fotografie a dokumenty, jmenný rejstřík, seznam pramenů a literatury. Monografie rovněž nabízí větší počet tabulek, map, ilustrací a fotografií, což čtenářům ulehčuje sledování hlavního textu. M. Balaban se logicky podrobněji věnuje událostem od poloviny 20. let minulého století do roku 1932, tedy době, kdy podnik vedl Tomáš Baťa a firma prožívala bouřlivý rozvoj. Dostatečný prostor je ale věnován i 30. letům, kdy v čele firmy stanul Batův nevlastní bratr Jan Antonín a podnikání firmy se spíš orientovalo na rozšiřování trhu mimo území Československa. Autor vychází především z analýzy pramenů uložených v několika archivech na území bývalé Jugoslávie (Bělehrad, Nový Sad, Záhřeb, Vukovar, Osijek) i z pramenů švýcarských (Bern) a českých (archivy v Praze, Zlíně). Četná použitá sekundární literatura je pro zkoumání této tematiky relevantní. Na rozdíl od některých dřívějších autorů se M. Balaban snažil spoléhat víc na rozbor pramenů především z Archivu Jugoslávie v Bělehradě (hlavně fondů jugoslávských ministerstev obchodu a průmyslu z období Království Jugoslávie i socialistické Jugoslávie). Uznává však, že někteří z dřívějších

1 Milan BALABAN, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year*, PhD. thesis, Brno, Masaryk University, Faculty of Arts, Department of History 2016, 245 s. (rukopis). Srov. Milan BALABAN, *A General Overview of Yugoslav-Czechoslovak Economic and Trade Relations in the Period Between 1918 and 1938*, Slovanský přehled 102, 2016, č. 3, s. 503–611.

autorů měli jiné, lepší možnosti,² které již dnešní badatelé nemají (týká se to bývalého archivu podniku Baťa v Borovu, který byl z velké části zničen během válečných konfliktů na jugoslávském území začátkem 90. let 20. století).

Na počátku své knihy se autor zabývá vývojem podniku Baťa ve Zlíně a vlivem amerického trhu a podnikání (např. firmy Ford) na Baťovu činnost. I když se jedná hlavně o již známé detaily ze začátku podnikání firmy, pozitivně oceňují autorovou snahu, aby do tematiky zařadil širší kontext dřív, než se čtenář dostane k problematice podnikání na jugoslávském území. Právě teritorium, na němž vznikl v prosinci 1918 jugoslávský stát, bylo bezprostředně po první světové válce spjato se začátkem expanze firmy Baťa do zahraničí (v Bělehradě byla v roce 1919 otevřena první prodejna mimo hranice teprve zformovaného Československa). Prodejny v jiných evropských státech i mimo Evropu (např. v Egyptě či v USA) se objevily později.

Další výklad se zabývá začátkem Baťova podnikání v Jugoslávii v roce 1920 a založením firmy s názvem *Baťa, obuv a kůže v Zemunu* (tehdy prakticky samostatného městečka u Bělehradu). Podle Balabana existovala na jugoslávském území před oficiálním založením firmy dceřiná společnost jako zastoupení zlínského ústředí. Zároveň se čtenář seznamuje s osobností Tomy Maksimoviće, který se jako firemní inspektor postupně vypracoval až na post prvního muže podniku na jugoslávském území. Jak autor v následujících kapitolách několikrát zmiňuje, Maksimović měl obrovský vliv i na vývoj továrny postavené později v Borovu. Podobně jako Baťa ve Zlíně byl vedoucí osobností závodu v Borovu a od roku 1933 i starostou tohoto městečka. Balaban také uvádí, že Maksimović byl ojedinělým příkladem obrovské důvěry, kterou u Bati požíval. Potvrzuje to fakt, že do jiných zemí, v nichž zlínská firma otvírala své továrny a prodejny, byli jako vedoucí představitelé posíláni především důvěryhodní pracovníci přímo ze Zlína. Uvedl bych ještě jeden důležitý detail, ke kterému se autor občas ve své monografii vrací a který také potvrzuje ojedinělost továrny v Borovu a podnikání v Jugoslávii vůbec – koncern Baťa požíval v meziválečném období na jugoslávském území jistý druh autonomie, když se jednalo o rozhodování o dalším provozu a o způsobu podnikání. Takové výhody (platily i po roce 1932, když vedení převzal Jan A. Baťa) jiné Baťovy firmy jinde v zahraničí neměly. Daly by se vysvětlit mj. velmi důvěrným a přátelským poměrem mezi vedoucími osobnostmi zlínského podniku a T. Maksimovićem.

2 Např. Kemal HRELJA – Martin KAMINSKI, *Borovo. Jugoslovenski kombinat gume i obuće*, Slavonski Brod 1971.

S vývojem firmy Baťa v Jugoslávii (od roku 1925 bylo sídlo v Záhřebu) se postupně zvyšoval počet prodejů (v letech 1922–1931 kolem jednoho sta). Současně se ale objevovaly proti firmě protestní akce jugoslávských řemeslníků. V monografii zabírají hodně prostoru, což je pochopitelné, neboť se jednalo o dlouhou aktivitu jugoslávských řemeslníků, kteří v expanzi firmy Baťa v Jugoslávii cítili obrovskou konkurenci a ohrožení svého podnikání. M. Balaban zdůrazňuje, že kampaň proti Baťově firmě zesílila zejména v letech 1930–1931, kdy se objevily informace, že Baťa bude v Jugoslávii otevírat továrnu. Dosud bylo jugoslávské území pro firmu především trhem, na němž se obuv prodávala. Myšlenka založit vlastní továrny, nejen na výrobu obuvi, ale prakticky na všechno nezbytné k její výrobě, znamenala ještě větší ohrožení existence menších jugoslávských výrobců a jejich podnikání. Autor uvádí, že protesty v jednotlivých krajích jugoslávského státu byly namířeny proti založení továrny a také proti celkovému systému práce, o který T. Baťa usiloval (mj. se to týkalo vytvoření tovární kolonie a z toho vyplývající velké závislosti pracovníků na firmě). Jak byl jugoslávský trh pro firmu ve Zlíně důležitý, dokládá dopis T. Bati z června 1931 tehdejšímu ministru zahraničí Edvardu Benešovi s žádostí, aby československé ministerstvo zahraničí pomohlo přimluvou u jugoslávských úřadů umožnit otevření továrny v Jugoslávii. I když zůstává nejasné, jestli a jak dalece se ministerstvo zahraničí v Praze na podpoře (prakticky soukromé) žádosti podílelo, následující období ukázalo, že se T. Baťovi podařilo jeho plán realizovat.

M. Balaban detailně pojednává o důvodech založení Baťovy továrny v městčku Borovo u Vukovaru, jež bylo vybráno nejen pro dobrou dopravní dostupnost (už existující trať a vodní cesta po Dunaji), ale také kvůli faktu, že místní především venkovské nezaměstnané obyvatelstvo mohlo být významným zdrojem pracovní síly. Továrna a celkový komplex již tehdy známého systému Baťovy kolonie ve Zlíně (závodní byty, ambulance, školy, obchody apod.) se začaly stavět od srpna 1931 také v Borovu. Autor uvádí, že časem bylo postaveno 19 továrních budov a 147 různých obytných objektů, což z Borova učinilo (zase ojedinělý) příklad Baťova podnikání v zahraničí (ve srovnání s Francií, Německem, Nizozemím, Polskem). Z tohoto důvodu M. Balaban píše, že stavba továrního a bytového komplexu v Borovu je „největší a nejdůležitější investice v celém Baťově mezinárodním systému mimo Československa“ (s. 85–86). O značném významu Borova pro firmu T. Bati svědčí fakt, že nejen vlakové spojení a částečně vodní cesta po Dunaji, ale také letecké spoje mezi Borovem a Zlínem byly od roku 1933 běžné. Autor uvádí, že v roce 1934 se nějakou dobu firemní letiště v Borovu nacházelo v letovém řádu jako pra-

videlná zastávka na lince Bělehrad – Záhřeb – Štýrský Hradec – Vídeň, ale také později na vnitrostátní lince Bělehrad – Záhřeb, i když počet cestujících do a z Borova nebyl velký.

Velmi důležitá je ta část monografie, která se zabývá vlivem podnikání firmy Baťa na modernizační procesy na tehdejším jugoslávském území. Pojednává rovněž o společenském a soukromém životě v Borovu. Autor věnuje značnou pozornost významu společenského života zaměstnanců v Borovu, zvláště pak zvyšování životního standardu pracovníků Baťovy továrny ve srovnání se zaměstnanci jugoslávských firem, které podnikaly ve stejném či příbuzném oboru. Nejen větší mzdy v Borovu, ale také různé výhody, které firma nabízela (různé druhy firemních bytů pro zaměstnance s rodinami, ubytování v internátech pro svobodné osoby, financování škol, příspěvky na společenské a sportovní akce apod.), bezpochyby zvyšovaly životní úroveň osob pracujících pro firmu. Autor uvádí, že výhody přinesly zaměstnancům mnoho pozitivního ve zlepšení životního standardu, ale také způsobily, že zaměstnanci se stali na firmě závislí. Očekávala se od nich v každém ohledu loajalita. Zdůrazňován byl ideál pracovníka, který se nejen věnuje své práci, ale také je své firmě věrný. V souvislosti s tím se objevovalo soutěžení mezi zaměstnanci, což spolu s myšlenkou o ideálním pracovníkovi mohlo trochu připomínat jinou politickou ideologii, která už v této době dominovala v Sovětském svazu.

K posílení propagace ideálního pracovníka hrála významnou úlohu firemní tiskovina *Borovo* (v roce 1936 dokonce vycházela dvakrát týdně v nákladu 20 000 výtisků). Firma Baťa ke zdůraznění významu vytvořeného systému používala také různé sportovní akce, do nichž byli zaměstnanci z Borova zapojováni. Velmi se snažila, aby zachovala obraz ideálního pracovníka. Ne vždy se jí to však dařilo. M. Balaban zdůrazňuje problémy mezi zaměstnanci, které byly způsobeny konzumací alkoholu a závislostí na hazardu. Na několika místech se monografie zmiňuje o ženách, dělnicích, a srovnává jejich postavení s muži. Měly zapadat do obrazu věrného zaměstnance loajálního vůči firmě, ale navíc se od nich očekávalo, že dosáhnou ideálu starostlivé manželky a matky. Nižší platy žen existovaly ovšem u Bati stejně jako v jiných firmách (koneckonců nejen v Jugoslávii). Tu se firma od ostatních nijak nelišila, i když v ní již probíhaly mnohé modernizační procesy.

Firma Baťa se v Jugoslávii během 30. let 20. století významně rozvíjela. Rostl počet prodejen a podniků, které byly zapojeny do celkového systému výroby všeho nezbytného k další činnosti továrny v Borovu. Zároveň se zvyšovala, jak autor poznamenal, antibaťovská kampaň, která vrcholila na přelomu let 1935 a 1936. Možná by stálo za zmínku uvést, zda se vzhledem k tomu, že se jednalo o jedinečný

případ podnikání v Jugoslávii, podobné protesty objevily i proti nějaké jiné firmě s cizím kapitálem nebo zda byla firma Baťa i v tomto ohledu ojedinělým případem.

Druhá světová válka přinesla firmě obrovské změny. Nejdřív pro její ústředí ve Zlíně, potom se začátkem války na jugoslávském území v dubnu 1941 i pro továrnu v Borovu. Provoz její i dalších Baťových podniků byl omezen, zatímco se počet prodejen snížil. Část nadstandardních pravomocí, kterými firemní vedení v Borovu disponovalo v meziválečném období, byla vrácena ústřední firmě ve Zlíně.

Autor občas upozorňuje na nedostatek relevantních pramenů k výzkumu podnikání firmy Baťa na území tehdy zformovaného Nezávislého státu Chorvatsko (dále NDH). Oceňuji kladně, že se snažil poukázat na změny, které v Borovu proběhly za druhé světové války: propouštění dělníků (hlavně těch, kteří měli jinou než chorvatskou národnost, a také Chorvatů, kteří byli antifašisticky orientovaní), zdůrazňování národnosti nových zaměstnanců, rušení spolků, které připomínaly bývalý systém Baťova podnikání, zakládání nových spolků, které vyvíjely činnost v souladu s nově vytvořeným režimem v NDH.

Konec druhé světové války pak přinesl další změny. M. Balaban se snaží seznámit čtenáře s okolnostmi a způsobem, jak firma měnila svou strukturu a majitele. Na jejím příkladu lze také pozorovat složitost tehdejších poměrů a jak dalece se nová politická situace, v které panovala Komunistická strana Jugoslávie, a důsledky války podepsaly na osudu konkrétní továrny se zahraničním kapitálem. Vzhledem k tomu, že jednotlivé vedoucí osobnosti firmy za druhé světové války (nebyl již mezi nimi Toma Maksimović, který za války působil v Srbsku jako komisař pro uprchlíky a přestěhovalce ve vládě generála Milana Nediće, jež spolupracovala s německou okupační správou) byly přímo napojeny na ustašovský režim v NDH, staly velmi brzy po válce před orgány nového komunistického režimu. Celý majetek koncernu Baťa v Chorvatsku byl v listopadu 1945 konfiskován, v únoru 1946 pak i veškerý majetek na území Jugoslávie. Vina jednotlivců spjatých za druhé světové války s ustašovským režimem byla rozšířena na celý koncern Baťa v Jugoslávii, neboť ustašovský režim měl v jeho vedení svého zástupce a v letech 1941–1945 firma zásobovala německou i ustašovskou armádu. Autor se zamýšlí také nad tím, zda by bylo v takových podmínkách možné odmítnout spolupráci s nacistickým Německem a s jemu věrným režimem v NDH.

Na poválečné změny v Jugoslávii lze rovněž pohlížet jako na transformaci podstatné části soukromého majetku a firem do státních rukou. Znárodnění v novém socialistickém státě se stávalo realitou a, jak se občas zdůvodňovalo, nutností pro budování válkou zničeného hospodářství. Otázku majetku firmy Baťa v Jugo-

slávii, jak ukázal M. Balaban, se pokoušela také vyřešit společná československo-jugoslávská komise. Československé požadavky na nahrazení ztrát, které ústřední firma ze Zlína utrpěla, však nepřinesly žádné výsledky. Ukončení dalších požadavků nastalo v době, kdy již probíhala roztržka mezi Stalinem a Josipem Brozem Titem a československo-jugoslávské vztahy se pod vlivem tohoto sovětsko-jugoslávského konfliktu dostaly do krize.

Další vývoj firmy Baťa v Jugoslávii, tedy v *Jugoslávském kombinátu gumy a obuvi Borovo*, jak zněl nový název firmy, byl spjat se situací v socialistické Jugoslávii a vývojem tamního hospodářství (jistá stagnace během 50. a částečně během 60. let, ale následně postupný růst výroby a zisku). M. Balaban uvádí, že bezprostředně před zánikem socialistické Jugoslávie koncem 80. let 20. století měl kombinát v Borovu více než 23 000 zaměstnanců a patřil mezi deset největších jugoslávských firem. Krize a válka na jugoslávském území začátkem 90. let celý komplex fatálně poznamenaly, což se negativně podepsalo na pozdějších neúspěšných pokusech o návrat podniku na místo jedné z nejdůležitějších chorvatských firem. Autor svůj výklad končí přehledem aktuální situace ve firmě v Borovu, lépe řečeno rokem 2011, kdy se výroba, počet zaměstnanců a koneckonců celkový význam podniku vrátili na počátek existence této firmy, tedy prakticky o 80 let zpět.

Celá tematika je velmi dobře a přehledně zpracována a s výjimkou jedné „větší“ drobnosti z pohledu struktury, logicky zorganizována. Některým čtenářům možná nebude vadit, nebo jim dokonce bude připadat jako dobré řešení, že každá kapitola začíná jejím stručným obsahem. Takové informace lze občas najít i v samotném textu. Osobně bych je v ještě větší stručnosti spíš uvítal v samotném úvodu díla, aby čtenář měl možnost sám pečlivým čtením zjistit, o čem každá kapitola pojednává.

V monografii je také možné narazit na termíny a tvrzení, jež bych přinejmenším označil za diskutabilní. Např. vyjádření autora, že deník *Politika* je „nejváženější list v Jugoslávii“ (s. 57) mi připadá trochu přehnané z několika důvodů. Pravdou je, že se jednalo (a dodnes jedná) o jeden z nejstarších srbských denních listů, ale otázkou je, jaký význam měla *Politika* v meziválečné Jugoslávii v prostředí mimo srbskou komunitu. Dokonce jiné listy, které vycházely v Lublani (*Slovenec*) nebo v Záhřebu (*Obzor*), měly delší tradici než bělehradská *Politika* sahající do 19. století. Vliv nějakých novin je těžké hodnotit (dokonce ani velký náklad nemusí vždy vliv potvrzovat). Také bych s autorem nesouhlasil, že se v případě *Politiky* jednalo o „nejvlivnější noviny v Srbsku i v Jugoslávii“ (s. 57). Vezmeme-li v úvahu období mezi světovými válkami (po roce 1945 první místo mezi celostátními stranickými komunistickými novinami patřilo listu *Borba*), *Politika* mohla spíš oslovit struktu-

ry srbského obyvatelstva, které sympatizovaly s vládní politikou, zvláště koncem 30. let 20. století, kdy již po pádu vlády Milana Stojadinoviće (1935–1939) jeden z předních orgánů radikálů *Vreme* ztratil význam. O některých jiných termínech, i když bez většího významu pro samotnou hlavní tematiku, by se také mohlo diskutovat. „Válka o jugoslávské dědictví“ (s. 10, 12, 78), vlastně válka začátkem 90. let na území již tehdy bývalé socialistické Jugoslávie, by se spíš mohla označit za pokus o neutrální řešení termínu pro českého čtenáře, ovšem bez jakéhokoli základu v historiografických státních bývalé Jugoslávie (v soudobé chorvatské historiografii se jedná výhradně o vlasteneckou válku, v srbské však výhradně o občanskou válku, podobně by to platilo v nějakém srbsko-chorvatském veřejném diskurzu).

Na rozdíl od uvedených více méně diskutabilních termínů a tvrzení chválím autorovu snahu vysvětlit některé jiné termíny, které nebudou běžnému čtenáři v České republice nebo na Slovensku blízké, pokud není s balkánskými poměry dostatečně seznámen (např. Staré Srbsko, soluňští dobrovolníci apod.).

V závěru monografie autor uvádí, že se snažil ukázat „obraz jednoho podnikatelského záměru, který měl i určitý vizionářský rozměr“ (s. 201). Kniha nepochybně přináší řadu nových závěrů a poznatků o tomto podnikatelském záměru s určitým vizionářským rozměrem. I když o Tomáši Baťovi, částečně i o Janu A. Baťovi, ale především o firmě Baťa existují četné monografie a odborné texty, další výzkum by mohl ukázat, jak dalece bylo podnikání firmy Baťa v Jugoslávii ve srovnání s jinými státy nejenom v Evropě jedinečným. Právě Milan Balaban by v tom směru mohl udělat důležitý krok.

Milan Sovilj

Rexhep QOSJA,

Dëshmitar në kohë historike. Libri i tetë: Koha e protektoratit (1999–2001),

Tiranë, Toena 2019, 668 s.,

ISBN 978-9928-277-38-1.

Dnes je stále ještě nesnadné precizněji zhodnotit přínos kosovsko-albánského spisovatele a literárního kritika Rexhepa Qosji ke studiu a propagaci albánské historie a kultury. Qosja, ředitel Ústavu albanologie v Prištině v letech 1972–1981, je autorem řady literárně vědných děl i beletristických textů.¹ Ústředními opusy, publiko-

1 Srov. např. Rexhep QOSJA, *Kritika letrare*, Prištině 1969; Idem, *Kontinuitete: studime dhe ese*, Prištině 1972; Idem, *Shkrimtarë dhe periudha*, Prištině 1975.

vanými v 70. a 80. letech, jsou biografie albánských spisovatelů Naima Frasherihho a Asdreniho (Aleksandera Stavre Drenovi) a také *Dějiny albánské literatury v době romantismu* ve třech svazcích.² Od nástupu Slobodana Miloševiče k moci v Srbsku a prvních pokusů o omezení autonomie Kosova začala politická kariéra autora. Qosja se stal jedním z hlavních vůdců kosovsko-albánského hnutí za nezávislost. Díky svému vlivu se mj. stal členem kosovsko-albánské delegace během jednání na zámku Rambouillet v únoru 1999, kdy byl za účasti západních zemí a Ruska učiněn poslední pokus o mírovém vyřešení kosovského konfliktu.

Qosjovy práce z 90. let popisují tragédii války v Kosovu a apelují na duchovní a politické sjednocení albánského národa na obou stranách jugoslávsko-albánské hranice.³ V reálné politice se však konfliktní Rexhep Qosja nedokázal stát vůdcem sjednocujícím kosovské Albánce. Naopak se často dostával do konfliktních situací s mnoha albánskými a kosovskými politiky.

Jeden z nejvýraznějších konfliktů, který se odráží i v Qusjových denících, byl jeho spor s Ismailem Kadarem. Kadareho díla (dokonce silně cenzurovaná) měla obrovský dopad na mladé kosovské albánské intelektuály, včetně Qosji. V 60. až 80. letech byl Kadare pro mnohé z nich symbolem moderní albánské literatury. Qosja napsal několik děl, ve kterých lze jasně vysledovat imitaci Kadareho stylu.⁴ Kadareho podpora kosovských intelektuálů v 90. letech výrazně zesílila. Díky ní Qosja mohl vydat dvě ze svých knih ve francouzštině.⁵ Současné se však dostal do prvních konfliktů s Kadarem, které se po skončení války v Kosovu výrazně vyostřily. Předmětem sporu se stal přístup k hodnocení osmanského období v dějinách albánských zemí. Kadare považoval Albánce za Evropany a odmítal jakýkoli pozitivní vliv turecké nadvlády. Byl přesvědčen, že islamizace regionu značně poškodila rozvoj albánského etnika a na dlouhá staletí ho odvrátila od Evropy. Na druhé straně Qosja pozitivně hodnotil rovnocennost evropských a islámských principů

2 Rexhep QOSJA, *Asdreni: jeta dhe vepra e tij*, Prishtinë 1972; Idem, *Porosia e madhe: monografi mbi krijimtarine e Naim Frashërit*, Prishtinë 1986; Idem, *Historia e letërsisë shqipe. Romantizmi*, I–III, Prishtinë 1984–1986.

3 Rexhep QOSJA, *Populli i ndaluar*, Prishtinë 1990; Idem, *Mbi çështjen shqiptare: intervista*, Prishtinë 1991; Idem, *Strategjia e bashkimit shqiptar*, Prishtinë 1992.

4 Srov. např. Rexhep QOSJA, *Vdekja më vjen prej syve të tillë*, Prishtinë 1974; Idem, *Mite të zhveshura*, Prishtinë 1978.

5 Rexhep QOSJA, *La mort me vient de ces yeux là*, Paris 1994; Idem, *La question Albanaise*, Paris 1995.

v albánské kultuře a považoval jejich syntézu za nezbytnou pro úspěšný rozvoj země v budoucnosti.⁶

Qosjova stopa v kosovské politice a kulturní sféře nemohla neupoutat zájem albánské veřejnosti. Proto se s velkou pozorností setkalo publikování jeho deníků v roce 2014. Deníky Rexhepa Qosji *Svědék historické doby* (*Dëshmitar në kohë historike*) mají v mnoha ohledech jedinečný význam. Jen velmi málo veřejně činných osob pocházejících z území bývalé Jugoslávie dokázalo tak poutavě a mnohostranně reflektovat politický a kulturní vývoj společnosti od éry maršála Tita až po současnost.

Přínos Qosjových deníkových záznamů je o to větší, protože dávají nahlédnout do mnoha oblastí vývoje Kosova, jehož politické, hospodářské a kulturní proměny ve druhé polovině 20. století dodnes nejsou podrobněji objasněny. V kontextu bývalé Jugoslávie lze z hlediska informačního významu Qosjovo dílo porovnat pouze s vícesvazkovými *Zápisky spisovatele* (*Pištevi zapisi*) a *V cizím století* (*U tuđem veku*)⁷ srbského spisovatele a politika Dobrice Ćosiće.

V osmi postupně vydávaných svazcích jsou z neotřelého úhlu pohledu zaznamenávány všechny klíčové události, které se od roku 1966 v Kosovu a Jugoslávii odehrály: bronské plénium, založení Prištinské univerzity a Akademie věd Kosova, demonstrace z let 1968 a 1981, hospodářská krize 80. let, vzestup moci Slobodana Miloševiče, rozpad Jugoslávie, válka v Kosovu atd. Stránky deníku zaplňují nejen úvahy o politické a kulturní situaci v Kosovu, ale také popis běžných každodenních situací, což čtenáři umožňuje více se ponořit do atmosféry panující v tomto regionu. Qosjův deník je tak jedním z mála zdrojů, které pomáhají zevnitř nahlédnout vývoj kosovské společnosti. Čtenář samozřejmě nesmí zapomínat, že autor je ve svých hodnoceních někdy velmi zaujatý. To však nezpochybňuje všechny přednosti, které tento deník přináší badatelům zabývajícím se dějinami Jugoslávie a Kosova.

Za zmínku stojí také v deníku vykreslený obraz Albánie v očích kosovské společnosti. Kvůli složitému vztahu byla jakákoli kulturní výměna mezi Bělehradem a Tiranou velmi obtížná. A proto je zřejmé, že kosovští Albánci většinou dostávali zkreslené informace z Albánie, které byly obvykle prezentovány ve světle příznivém pro oficiální Tiranu. Na druhé straně jugoslávské vedení vyčlenilo značné prostředky na diskreditaci různých aspektů života v Albánii. Vyličení diskusí

6 Pro porovnání názorů jednotlivých stran sporu srov. např. Rexhep QOSJA, *Ideologjia e shpërbërjes*, Tiranë 2006; Ismail KADARE, *Identiteti evropian i shqiptarëve*, Tiranë 2006.

7 Dobrica ĆOSIĆ, *Pištevi zapisi (knjiga 1–4)*, Beograd 2000–2004; Idem, *Pištevi zapisi (knjiga 5–6)*, Beograd 2008; Idem, *U tuđem veku : lična istorija jednog doba: od 4. januara 2000. do 15. marta 2003*, Beograd 2011; Idem, *U tuđem veku II*, Beograd 2015.

mezi elitou kosovských Albánců, které se týkaly hodnocení dění v Albánii, patří k nejzajímavějším pasážím Qosjova deníku.

Nedávno publikovaný osmý svazek deníku je věnován událostem let 1999–2001. Qosja vykresluje svůj pohled na formování nové státnosti v Kosovu, kdy byly pod patronací OSN a NATO organizovány tzv. prozatímní instituce, což se ve skutečnosti stalo prvním krokem pro budoucí jednostranné prohlášení nezávislosti v únoru 2008. Autor nezapomíná ani na události v Jugoslávii, věnuje pozornost zejména zásadní mocenské změně v Bělehradě v říjnu 2000 a vydání Slobodana Miloševiče haagskému tribunálu v březnu 2001. Svě místo v deníku má i popis konfliktů v Preševském údolí a v Severní Makedonii.

Qosjovy deníky z přelomu tisíciletí, stejně jako předcházející, dříve vydané díly záznamů, představují vynikající zdroj informací a zároveň nabízejí originální vhled do dobové interpretace událostí v regionu v druhé polovině 20. a začátkem 21. století.

Mihail Ceropita

Sabile KEÇMEZI-BASHA,

Kosova 1945–1990 (Vështrim historiko-politik),

Prishtinë, Instituti Historisë Ali Hadri, 2017, 574 s.,

ISBN: 978-9951-409-55-1.

Moderní historická věda se ve složitých etnických a politických poměrech Kosova vždy těžko prosazovala a tento stav trvá i nadále. Po prvních skromných krocích v 50. a 60. letech, kdy v autonomní oblasti neexistovala dostatečná materiální základna a žádná silná vědecká škola, se historické bádání začalo od 70. let konstitovat po založení Univerzity v Prištině (1969) a Akademie věd Kosova (1975). V době socialistické Jugoslávie historická věda v regionu sloužila především jako jeden z nástrojů propagandy jugoslávské verze socialismu a teze o bratrství a jednotě národa srbského a albánského. Hlavním tématem, které bylo více či méně popisováno, byla historie kosovských zemí ve 20. století.¹ Toto téma bylo zkoumáno

1 Jediná práce publikovaná před rokem 1990, která byla věnovaná rané době dějin Kosova, je kniha historika Jahje Drançolliho o kontaktech středověkého Dubrovníku s místním obyvatelstvem. Srov. Jahja DRANÇOLLI, *Raguzanët në Kosovë (prej fundit të shekullit XIII deri në vitin 1455)*, Prishtinë 1986.

takovými autory jako Ali Hadri, Fehmi Pushkolli a Tahyr Abdyli.² Je jasné, že z důvodu tehdejší ideologické kontroly nelze hovořit o větší vědecké hodnotě těchto děl.

Když se k moci v Srbsku dostal Slobodan Milošević, počet historických knih a článků v albánském jazyce v Kosovu prudce klesl. Situace se ještě více zhoršila na počátku 90. let, kdy v důsledku dramatických změn došlo ke skutečnému rozdělení Prištinské univerzity na „oficiální“ srbskou a ilegální albánskou část. Pod tlakem srbského vedení byla zrušena Akademie věd Kosova. Její vedení a mnozí vědci byli nuceni pokračovat v práci v Tiraně. Počet knih, věnovaných dějinám regionu a vydaných v té době místními autory, lze spočítat na prstech jedné ruky.³ Změna nastala až v červnu 1999, kdy většina albánských vědeckých institucí, které byly v nelegálním postavení doma nebo v obtížné finanční situaci v exilu, mohla pokračovat v práci v Kosovu.

Popsané události (stejně jako dodnes probíhající spor mezi Bělehradem a kosovskými Albánci kolem statusu Kosova) nemohly mít pozitivní vliv na kvalitu historických monografií publikovaných v regionu po roce 1999. Většina prací zůstala spíše nástrojem ideologického boje než plnohodnotným vědeckým výzkumem. Pouze na místo jugoslávské teze o „bratrství a jednotě“ se v kosovském dějepisectví začal klást důraz na albánský nacionalismus.

Práce *Kosovo 1945–1990* napsaná profesorkou Sabile Keçmezi-Bashou se těmto problémům nevyhnula. Jedná se o první pokus napsat zobecňující vědeckou práci v albánštině o historii regionu v době socialistické Jugoslávie. Autorka začala svou aktivní vědeckou a publicistickou činnost v druhé polovině 80. let. Její první díla byla napsána v duchu tehdejší ideologie a obsahovala málo informativní a vědecké složky. Především zdůrazňovala vedoucí úlohu Svazu komunistů Jugoslávie v rozvoji Kosova a kritizovala odpůrce režimu.⁴ V 90. letech se začátkem kosovské války autorka radikálně změnila názory. Nyní ve svých knihách příznivě popisuje nelegální proalbánská antikomunistická hnutí v Jugoslávii, jejichž vznik považuje

2 Srov. např. Ali HADRI, *Këshillat Nacional Çlirimtare në Kosovë 1941–1945*, Prishtinë 1974; Ali HADRI, *Gjakova në LNÇ*, Prishtinë 1974; Fehmi PUSHKOLLI, *Lëvizja Revolucionare e Sindikatave dhe Lidhja e Sindikatave të Kosovës 1919–1975*, Prishtinë 1977; Fehmi PUSHKOLLI, *Klasa punëtore e Kosovës dhe vetëqeverisja*, Prishtinë 1980; Tahir ABDYLI, *Zhvillimi i industrisë në Kosovë*, Prishtinë 1978.

3 Srov. *Çështja e Kosovës: një problem historik (Simpozium i mbajtur në Tiranë më 15–16 prill 1993)*, Tiranë 1996; Muhamet SHATRI, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*, Prishtinë 1997; Jusuf BAJRAKTARI, *Gjakova me rrethinë (1878–1912)*, Prishtinë 1998.

4 Srov. např. Sabile KEÇMEZI-BASHA, *Zhvillimi historik i PKJ-LKJ-së në Kosovë më 1945–1966 (nga viti 1945 deri te Plenumi i Brioneve)*, Prishtinë 1987.

za progresivní krok v boji proti útlaku Bělehradu.⁵ Je příznačné, že autorka ve svých pracích mísí postoje jugoslávského a srbského vedení, což nesprávně vyjadřuje atmosféru sporů kolem Kosova, zejména v 80. letech.

První věc, která upoutá pozornost čtenáře, je nesoulad mezi názvem knihy a jejím obsahem. Název naznačuje rozsáhlou studii o politických procesech v Kosovu v éře socialismu. Reálně se však téměř celá práce omezuje na popis činnosti různých proalbánských disidentů, nelegálních organizací a politických soudních procesů. To vše má negativní dopad na studii, protože ignoruje poměrně významné vrstvy společnosti, které nebyly ovlivněny disidentským hnutím.

Dalším problémem knihy je její struktura, která je velmi nelogická. Někdy se zdá, že monografie byla mechanicky sestavena z různých textů, které nejsou vzájemně propojeny. Třetina knihy (asi 200 stran) je věnována popisu událostí z let 1968 a 1981. Samozřejmě tehdejší demonstrace hrály důležitou roli v historii regionu, ale je iracionální věnovat jim tolik místa na úkor jiných událostí. Naproti tomu zbývající kapitoly jsou spíše stručné a neuvádějí konkrétní detaily. Například kapitola věnovaná 80. letům nezmiňuje řadu důležitých událostí předcházejících likvidaci autonomního postavení Kosova. Namísto toho v knize nalezneme málo zajímavou reflexi „represivní podstaty“ bělehradské nadvlády, tedy jednostrannou tezi, která je přítomna takřka ve všech historických knihách, které byly v posledních dvaceti letech v Kosovu publikovány.

Význam kapitoly o srbských politických programech také není příliš jasný. V ní najdeme popis prací Iliji Garašanina, Stefana Moljeviće, Iva Andriće, Vasi Čubriloviće atd. Na jedné straně vidíme, že autorka chce prokázat protialbánský charakter srbského politického myšlení. Na druhou stranu z textu nevyplývá kontinuita těchto prací ve vztahu k politice poválečné Jugoslávie. Význam popisu událostí v Makedonii také není zcela jasný. Mezi politickým a ekonomickým postavením kosovských a makedonských Albánců bylo dost společných momentů, ale zároveň existovaly i obrovské rozdíly, které kniha nezmiňuje.

Knihy jistě má i řadu pozitiv. Jedná se například o jednu z mála prací, které byly napsány za použití archivních materiálů uložených v Kosovu. S použitím těchto dokumentů jsou například podrobně popsány demonstrace z let 1968 a 1981. V knize se můžete dozvědět o průběhu akce, počtu účastníků demonstrací, jejich požadavcích a následných represích ze strany jugoslávského vedení.

5 Sabile KEÇMEZI-BASHA, *Organizatat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981–1989*, Prishtinë, 2003; Eadem, *Shtypi ilegal shqiptar në Kosovë (1945–1999) I*, Prishtinë 2009.

Celkově se však publikace v ničem zásadním neliší od ostatních knih napsaných v poslední době v Kosovu, které jsou věnovány historii regionu. Kontroverzní a složitá historie regionu je i v ní omezena primitivním schématem „boje svobodných Kosovarů proti srbské okupaci“.

Mihail Ceropita

ZPRÁVY

Jiří MIHOLA – Michal PEHR

*Lidově, národně, křesťansky. K dějinám
Československé strany lidové (KDU-ČSL)
1919–2019,*

Praha, Akropolis, 2019, 143 s.,
ISBN 978-80-7470-261-7

Při příležitosti 100. výročí vzniku Československé strany lidové (ČSL) vydali Jiří Mihola a Michal Pehr přehled jejích dějin, přičemž pro název použili předvolební heslo ČSL z roku 1935. Bohatě ilustrovaná publikace je chronologicky rozdělena do sedmi částí. Prehistorii ČSL přibližuje první kapitola. *Hledání identity* je název druhého oddílu věnujícího se období první republiky. Dočasný zánik po Mnichově a v období okupace ukazují třetí a čtvrtá kapitola. Působení v době třetí republiky 1945–1948 zobrazuje pátá část, zatímco šestá se soustřeďuje na činnost tzv. obrozené ČSL v letech 1948–1989. Poslední kapitola ukazuje nejnovější historii po roce 1989.

Autoři čerpali nejen z archivního materiálu uloženého v archivu KDU-ČSL, ale také z celostátních archivů a Moravského zemského archivu a rovněž dosavadní odborné literatury, zvláště prací Miloše Trapla, Pavla Marka a Karla Konečného. Užitečné jsou početné přílohy: seznamy předsedů ČSL, přehled generálních tajemníků, sjezdů, vývoj členské základny, volební výsledky 1920–2006, zastoupení ve vládách (a parla-

mentu) a přehled vybraného lidoveckého tisku (není uveden v obsahu).

ČSL se po svém vzniku rychle stala uznávanou politickou silou. Umožňoval to koaliční potenciál, vyplývající z toho, že vystupovala jako strana středu. Její předseda Jan Šrámek působil v době okupace jako předseda londýnské exilové vlády. Po válce patřila ke stranám, jež čelily snahám komunistů o ovládnutí politické scény. To se již ovšem nepodařilo, takže v dalších čtyřech desetiletích jako tzv. obrozená ČSL musela spolupracovat s KSČ, ale zároveň se podílela na rezistenci proti totalitnímu režimu. Díky tomu se jí podařilo po roce 1989 vyrovnat s tíživým dědictvím a je dodnes etablovanou složkou politického systému.

Přehled historie ČSL, který přináší řadu nových informací, představuje cenný příspěvek k poznání dějin jedné z nejstarších českých politických stran, která v průběhu 20. století čelila mnoha nebezpečím, jako byly zánik její existence (1938) či její samostatnosti (1948). Autoři vyzvedávají Otce zakladatele Jana Šrámka, vůdce české části strany Bohumila Staška a z nejnovějších dějin předsedu Josefa Luxe.

Jaroslav Vaculík

Lenka J. BUDILOVÁ,
*Od krevní msty k postsocialismu: vývoj
antropologického zájmu o Balkán,*
Brno, Centrum pro studium demokracie
a kultury 2019, 217 s.,
ISBN 978-80-7325-490-2.

V závěru loňského roku vydalo brněnské Centrum pro studium demokracie a kultury rozsahem sice nevelkou, obsahově však velmi zajímavou práci, jejíž autorkou je Lenka J. (akoubková) Budilová, sociální antropoložka, která působí v Ústavu etnologie Filozofické fakulty UK v Praze. Odborné veřejnosti je známa jako spoluautorka řady monografií věnovaných Vojvodovu, české vesnici v Bulharsku, v níž po mnoho let prováděla terénní výzkum společně se svým manželem – etnologem Markem Jakoubkem, a také několika vlastních knih, ve kterých se zaměřila zejména na problematiku příbuzenství a sňatkových a dědických strategií v prostředí bulharských Čechů a mj. také Cikánů žijících v Čechách, na Slovensku a v dalších evropských zemích. Metodologicky se Lenka J. Budilová hlásí k americké a britské (anglosaské) tradici sociální a kulturní antropologie, jež si v posledních dvou desetiletích získává stále výraznější postavení i na některých českých univerzitách (např. na FSV UK, FHS UK, FF UK a dalších). Ve své nejnovější knize autorka přesvědčivě demonstruje, že je nejenom příkladnou terénní výzkumnicí, ale že má i výrazné pedagogické nadání projevující se mj. ve schopnosti podat přehlednou a srozumitelnou formou i značně složitá témata, a to jak po teoretické, tak obsahové stránce.

Cílem anotované publikace je poskytnout přehled a zhodnocení kulturně antropologických výzkumů (zabývajících se člověkem jako společenskou a kulturní bytos-

tí), koncepcí a teorií, které se vztahují k prostoru Balkánského poloostrova, resp. k oblasti jihovýchodní Evropy, v časovém vymezení zhruba od 19. století až do současnosti.

Kniha je rozdělena do pěti hlavních celků. První z nich s názvem *Antropologie a Evropa* je určitým shrnutím antropologického bádání v průběhu 20. století, v němž autorka stručně vyložila, jak se zájem světové antropologie průběžně posouval od původního preferování výzkumu v exotických oblastech (Afrika, Tichomoří), kde se až do moderní doby uchovaly původní, „primitivní“ kultury lidského rodu, směrem ke zkoumání „komplexních společností“, kam lze zařadit i Evropu, resp. některé její – etnický, historický a kulturně specifické – regiony, včetně Balkánu.

Další tři části knihy, představující vlastní jádro publikace, se zaměřují na konkrétní výklad (genezi) antropologických výzkumů realizovaných na Balkáně. Oddíl nazvaný *Počátky antropologického zájmu o Balkán: do roku 1945* sleduje některé prvotní pokusy o studování kulturních a sociálních specifík Balkánu v období od 19. století do konce druhé světové války. Následující část *Terénní výzkumy na Balkáně po roce 1945* mapuje široké spektrum kulturně antropologických témat: od modernizační teorie a problematiky urbanizace v prostředí Balkánu, přes antropologické koncepty Balkánu jako širší kulturní součásti Středomoří až po sociálně antropologické analýzy specifík socialistické ekonomiky v balkánských zemích. Další oddíl *Antropologické výzkumy na Balkáně po roce 1989* se snaží charakterizovat výzkumná témata, která se stávají předmětem zájmu antropologů v poslední době, např. problém postsocialistické transformace společnosti na Balkáně, dopady

globalizace, projevy soudobého konzumního stylu života v balkánských zemích aj.

Knihu zakončuje část s názvem *Závěr: Balkán v antropologické perspektivě*, kde se autorka pokusila odpovědět na otázku, jakou pozici měl výzkum Balkánu v širším (světovém, mezinárodním) antropologickém bádání, co tento výzkum přinesl antropologii jako vědnímu oboru a čím naopak antropologie přispěla k prohloubení znalostí o Balkánu.

Snahou autorky nebylo pouze mechanické chronologické zpracování zkoumané problematiky. Na řadě míst publikace obohatila a zpestřila výkladovou linii svého textu stručnými, avšak zároveň i výstižnými a ilustrativními, příklady a charakteristikami některých klíčových témat, která antropologové na Balkáně v průběhu doby zkoumali, včetně rozboru hlavních teoretických konceptů, které přitom používali, a také shrnutím výsledků těchto výzkumů. Zmíníme jen několik nejzajímavějších takovýchto exkurzů: *Kmenová společnost severní Albánie a Černé Hory*; *Zvykové právo horské Albánie a instituce krevní msty*; *Zádruha – komplexní rodinná domácnost na Balkáně*; *Transhumantní pastevectví na Balkáně*; *Kumstvo – kmotrovství na Balkáně*; „*Honour and shame*“: *Čest a stud ve Středomoří*; *Socialismus a šedá ekonomika*; *Bulharský konzument v době postsocialismu*.

Lenka J. Budilová zdůraznila v úvodu své knihy, že nebylo její ambicí sepsat klasicou učebnici pojednávající o uplatnění antropologických koncepcí a metod v rámci zkoumání Balkánu. Přesto lze po prolistování anotované publikace říci, že autorčin široký (obecně teoretický) rozhled v problematice, demonstrováný znalostí neobyčejné škály zahraničních antropologických prací, a zároveň i faktograficky bohaté a sro-

zumitelné zpracování geneze antropologických výzkumů na Balkáně činí z této monografie přinejmenším velmi hodnotný studijní materiál, s nímž by se měl v českém prostředí seznámit každý ze zájemců o moderní antropologické výzkumné postupy. V knize najde nejenom poučení a cenné informace, ale možná i inspiraci pro vlastní práci.

Ladislav Hladký

Haig UTIDJIAN,
Treasures of the Earliest Christian Nation. Spirituality, Art and Music in Mediaeval Armenian Manuscripts / Z pokladu nejstarších křesťanů. Spiritualita, umění a hudba v rukopisech středověké Arménie,

Praha, Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově v Praze 2018, 336 s., ISBN 978-80-88009-15-3.

Anotovaná publikace je obrazovým katalogem z výstavy arménských středověkých iluminovaných rukopisů, která probíhala na podzim roku 2018 ve Strahovském klášteře. Byla doplněna studiemi věnovanými různým aspektům arménské duchovní kultury. Jako taková může být pro českého čtenáře zároveň úvodem do tradiční arménské křesťanské spirituality a kultury. Tento směr bádání o Arménii byl v našem prostředí dříve jen málo rozvíjen; v socialistické éře se domácí armenisté věnovali spíše překladům beletrie či historii této země, nicméně v posledních letech se téma duchovní kultury začalo zaplňovat jak časopiseckými, tak knižními publikacemi, z nichž některé jsou recenzovány i na stránkách *Slovanského přehledu*. Je to dáno celou řadou faktorů, mezi nimiž můžeme zdůraznit jak nástup bada-

telské generace se zájmem o tuto problematiku, tak stále větší atraktivitu náboženských a kulturně-antropologických témat, která jsou považována za stále významnější pro studium národní kultury. Ta jsou zajímavá pro historiky, filology, historiky kultury, teology, religionisty a další badatele v oblasti humanitních a společenských věd.

Haig Utidjian je v našem prostředí etablovaným badatelem v oblasti armenistiky. Působí jako šéfdirigent Orchestru a sboru Univerzity Karlovy, slouží jako arcijáhen Arménské apoštolské církve a přednáší na Ústavu východoevropských studií FF UK v Praze. Jeho badatelské zájmy vycházejí z jeho profesionálního působení a soustřeďují se na témata arménské středověké duchovnosti a kultury a muzikologii. Je autorem řady studií (publikuje například v českém odborném časopise *Parrésia* zaměřeném na problematiku východního křesťanství), ale také monografie věnované arménské hymnografii (*Intesean and the music of the Armenian hymnal*, Červený Kostelec 2017).

V anotovanou publikaci nacházíme především výběr z arménských liturgických knih (hymnáře, breviáře, misály) a náboženských knih (např. *Kniha nářku sv. Řehoře z Nareku*). Ty jsou v souladu s arménskou tradicí velice bohatě vybaveny iluminacemi, které tvoří nejhodnotnější obrazovou část publikace. Pro tradiční arménskou kulturu mají tyto iluminace mimořádný význam: vzhledem k rozptýlení arménské komunity v muslimském, respektive zoroastriánském prostředí nebylo po dlouhá staletí možné vytvářet výtvarná díla v jiné podobě než právě ve formě knižních miniatur, které však díky tomu nabyly mimořádné kvality i počtu. Tyto iluminace jsou dnes pro nás dokladem nejen arménské vizuální kultury,

ale i vývoje představ historických, teologických a kulturních. Nejstarší knižní památky v katalogu jsou zastoupeny faksimiliemi, nejstarší originál pochází ze 14. století (období Kilikijské Arménie), nejnovější jsou pak datovány počátkem 20. století.

Katalogový text k ilustrativnímu materiálu se prolíná s celkem devíti studiemi Haiga Utidjiana věnovanými různým aspektům arménské středověké kultury. Některé z těchto textů vycházejí z dříve publikovaných studií (např. v revui *Parrésia*). Tematika studií sahá od pojednání o motivech tvorby předního arménskému světce Řehoře z Nareku, přes sondy věnované arménské teologii a ikonografii po studie věnované arménské církevní hudbě. Lze říci, že vědecké studie organicky doplňují informace obsažené v katalogové části publikace.

Kniha je přínosným úvodem do arménské středověké duchovní kultury, která je pro naše prostředí novátorská a informativní zároveň. Právě z hlediska českého prostředí jí však můžeme vytknout stylistickou nedokonalost českojazyčných pasáží i nevhodnou transliteraci arménštiny užitou v textu namísto transkripce. Otázky vyvolává i náboženská terminologie. Diskutabilní je užívání katolických termínů pro arménské liturgické knihy, které mohou být vzhledem k odlišnosti ritu i liturgického kánonu zavádějící. Stejně tak považuji za nevhodný řecko-pravoslavný pojem archimandrita, který patrně nahrazuje arménský pojem *vardapet*, s nímž se však prolíná pouze zčásti. Snad by bylo lepší pro arménské církevní realie užívat autentických domácích pojmů, které by byly vysvětleny v tematickém slovníku v závěru knihy.

Nehledě na drobné výtky je kniha bohatým zdrojem informací a svou výpravnou podobou je ozdobou knihovničky každého

zájemce o středověkou a novověkou křesťanskou kulturu.

Hanuš Nykl

Petar RISTANOVIĆ,
Kosovsko pitanje, 1974–1989,
Beograd, Informatika – Novi Sad,
Prometej, 2019, 580 s.,
ISBN 978-86-515-1555-5.

Kosovská otázka jistě patří ke klíčovým tématům, kterými se historikové a balkanisté zabývají. Již více než třicet let jsou pravidelně zveřejňována díla, která se snaží pochopit a vysvětlit příčiny srbsko-albánského konfliktu v regionu. Kvalita těchto děl kolísá, jejich výpovědní hodnotu často snižují stejné příčiny: politická tendenčnost, zanedbávání vědeckých metod výzkumu a (nikoliv na posledním místě) i slabá teoretická nebo jazyková příprava. Výzkum vývoje jugoslávské federace v krizovém období 80. let 20. století donedávna také limitovala obtížná dostupnost primárních archivních materiálů věnovaných Kosovu. V tomto ohledu je práce srbského historika Petra Ristanoviće z Institutu srbské kultury v Prištině (od roku 1999 dočasně umístěném v Leposaviči) v mnoha ohledech průkopnická.

Kniha je výsledkem autorovy práce související s disertačním projektem *Srbská intelektuální elita a kosovská otázka v letech 1974–1989* obhájeným v roce 2018. Psána je na základě obsáhlého materiálu, převážně soustředěného v Archivu Jugoslávie a Archivu Srbska a mnoha dalších místních archivech. Tím se velmi příznivě odlišuje od charakteru většiny dalších historických či politologických děl vztahujících se k této tématice, které byly často psány pouze na základě analýzy dobového tisku nebo me-

moárových zdrojů. Chronologický záběr monografie je ohraničen událostmi roku 1974, kdy byla přijata nová ústava Jugoslávie, rozšiřující práva autonomních území v rámci Socialistické republiky Srbsko, a rokem 1989, kdy nové republikové vedení v čele se Slobodanem Miloševićem začalo tato práva omezovat. Autor dokumentuje, jak silné spory a rozpory uvnitř srbského a jugoslávského vedení v tomto období kosovský problém vyvolával. Hlavním aspektem těchto kontradikcí bylo naprosté ignorování zájmů a argumentů druhé strany. Významnou roli v těchto sporech nehrály historické argumenty, které zneužívala především srbská strana. Zvláště se to projevilo po Titově smrti a albánských demonstracích v Kosovu v roce 1981, kdy v srbské komunitě začaly převládat obavy ze ztráty kulturního a politického vlivu v regionu.

Kniha bohužel není bez nedostatků. Chybí shrnutí a zobecnění, monografie tak působí jako nedokončený fragment. Postrádat lze také podrobnou analýzu stanovisek a postojů kosovsko-albánského vedení ke klíčovým problémům regionu. Korektní rozbor zde nahrazují schematické závěry a hodnocení. Autor ponechává víceméně stranou ekonomické pozadí kosovské krize a zjevně upřednostňuje politické faktory. Krizová politická situace v regionu (jako i v celé Jugoslávii) byla také výsledkem negativních procesů v ekonomice. Navzdory výše uvedenému představuje kniha Petra Ristanoviće bezpochyby pozitivní krok vpřed ve vědeckém poznání moderních dějin Kosova a Jugoslávie.

Mihail Ceropita

Piotr Maciej MAJEWSKI,
Kiedy wybuchnie wojna? 1938. Studium kryzysu,
Warszawa, Wydawnictwo Krytyki
Politycznej, 2019, 458 s.,
ISBN 978-83-66232-41-9.

Obecně lze konstatovat, že stěží je možné, že by se k dějinám mezinárodních vztahů a zářijové krize v roce 1938 podařilo v archívech objevit něco natolik nového a zásadního, aby to zcela změnilo naše dosavadní poznání. Neznamená to však, že by se tím pádem měly přestat publikovat další knihy. I když je dané téma co do pramenů asi vyčerpáno, vždy zůstává prostor pro odlišné nebo nové interpretace.

Piotr M. Majewski se o něco takového pokusil. Ve své knize nemá ambice objevit něco nového. Chce místo toho ukázat, jak tragickým rok 1938 pro Československo a zejména pro Čechy byl. Pokládám to za důležité, protože obecně se v historickém diskursu v Polsku mnohem více mluví o roku 1939 než 1938. Je to samozřejmě pochopitelné, pro polské dějiny je zásadním. Zapomíná se však, že cesta k válce byla započata už mnohem dříve a rok 1938 byl varováním, že ustupování Adolfu Hitlerovi Evropu před válkou stejně neuchrání. Polsko přitom v zářijové krizi nehrálo bezvýznamnou úlohu a málo se ví, že československá generalita podmiňovala úspěšnost obrany Československa právě postojem Polska. Poláci také mají (zvláště v současné době) tendenci (jak to svého času trefně vyjádřil profesor Jerzy Kochanowski v deníku *Gazeta Wyborcza*, 4. 2. 2009) zahledět se do vlastního utrpení a „leckdy s obtížemi si všimají tragédií jiných“.

Autor zvolil poněkud netradiční formu, jak „československý“ rok 1938 polskému

čtenáři přiblížit. Kniha je pojata jako deník, což pokládám za velmi pozitivní. Usnadňuje to orientaci v textu a tato forma přitom umožňuje poněkud odlehčený styl. Díky tomu text získává na značné atraktivitě zejména pro čtenáře, který není hlouběji obeznámen s moderními dějinami. Zároveň však autor udržuje velmi vysokou odbornou úroveň, takže po knize jistě rádi sáhne i odborníci nebo historikové, kteří se začínají zabývat českými/československými dějinami a chtějí před další studiem získat základní přehled.

V České republice stále existuje značný zájem o knihy pojednávající o září 1938. Je však přece jen patrná tendence vidět tuto historii poněkud deformovaně, pod vlivem tzv. mnichovského syndromu. Je proto důležité, pokud máme k dispozici pohled na něj i z jiného úhlu: od autora, který není emočně zainteresován. Piotr M. Majewski se totiž ve své knize nebojí poukázat na řadu negativních faktů, které první československou republiku (ač v České republice si toto období mnohdy idealizujeme) zatěžovaly. Ukazuje, že i českoslovenští politikové dokázali být tvrdí a bezohlední a že i mezi nimi byly vztahy jako mezi jinými lidmi – někdy špatné, jindy dobré, a každý přitom primárně hájil své zájmy. A to vše mělo přirozeně vliv na jejich jednání. Zkrátka a dobře, autor ukazuje ve své knize československou i mezinárodní politiku v roce 1938 a jednání hlavních aktérů – ať československých, německých, britských, francouzských a dalších – bez příkras.

Kniha určitě vyvolá zájem mezi polskými historiky a myslím, že by své čtenáře našla i v České republice.

Jiří Friedl

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

První ročník mezioborové konference Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha)

Dne 18. října 2019 se na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy odehrál první ročník mezioborové konference Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha), která vznikla jako společný projekt tří domácích slavistických center – Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (FF MU), Katedry slavistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého (FF UP) a Ústavu východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (ÚVES FF UK). Jejím posláním je zprostředkovat setkání začínajících badatelů partnerských akademických institucí s cílem prezentace výsledků odborné činnosti, osobního seznámení a vzájemné diskuze. Jednodenní sympozium je otevřené pro studenty a absolventy magisterských a doktorských programů zaměřených na zkoumání východní Evropy, kteří úspěšně obhájili závěrečnou práci v předchozím akademickém roce nebo se nacházejí v pokročilé fázi studia, přičemž téma referátu musí přímo vycházet z diplomové, resp. disertační práce. S vlastním příspěvkem může vystoupit maximálně pět referentů z každého pracoviště na základě interní nominace. Ve snaze postihnout oborovou šíři studijních specializací byly na počátku stanoveny tři poměrně obecné konferenční sekce: jazyk, literatura, kultura a dějiny. Pracovními jazyky se staly čeština, slovenština, ruština a ukrajinština. Roli organizátora prvního ročníku převzal Marek Příhoda z Ústavu východoevropských studií FF UK. Moderování konferenčních sekcí se ujali spolupracovníci ÚVES FF UK.

Konferenci zahájil Daniel Soukup, proděkan pro přijímací řízení a vnější vztahy FF UK, Ivo Pospíšil, vedoucí Ústavu slavistiky FF MU, a Stanislav Tumis, ředitel Ústavu východoevropských studií FF UK. Jednání se zúčastnila Milena Machálová jako zástupkyně olomoucké slavistiky. Vlastní konferenční program otevřela kulturně-historická sekce. Jako první se slova ujal René Andrejs (Univerzita Palackého), který představil málo známé práce české pedagožky a folkloristky ruského původu Naděždy Melnikové-Papouškové (1891–1978), jež se staly základem „folkloristického období“ její tvorby. Na konkrétním materiálu ukázal, nakolik rozbor problematiky českého folkloru a dějin lidového umění podléhal vlivu osobní zkušenosti autorky a rovněž jakou roli hrály její práce v kontextu činnosti pražské ruskojazyčné emigrace a české kulturologie 30. a 40. let 20. století. K popisu evoluce tvorby Melnikové-Papouškové mimo jiné využil archivní korespondenci badatelky s domácími i ruskými představiteli kultury a literatury. Kromě toho naznačil politicky komplikované

a ideově motivované změny postojů ruské emigrace 30. let minulého století v Československu. Michal Baďura z Masarykovy univerzity se na základě překladu dvou publicistických textů významného ruského ekonoma a sociologa Vladislava Inozemceva (1968) zamyslel nad znepokojivými otázkami perspektiv demokracie v současném Rusku a řešeními aktuální situace země, jejímiž konkrétními projevy jsou anexe Krymu, perzekuce opozičních kandidátů a zákazy jejich předvolebních mítinků. Rovněž otevřel otázku, zda je v dnešních podmínkách možná nová ruská revoluce. Tomáš Dunko (Masarykova univerzita) posluchačům přiblížil tradiční prvky současné romské kultury ve střední a východní Evropě, která se potýká se skutečností, že mnoho mladých Romů neovládá romštinu a v romských komunitách dochází k rozpadu soudržnosti a vzájemné úcty. Zmínil kulturu a způsob života Romů ve vybraných obcích a městech v České republice, na Slovensku a Ukrajině. Absolventka FF UK Adriana Kokuňková se zaměřila na motiv ukrajinských kozáků jako nepřátel ruského státu v ruské historiografii 19. století, který má své kořeny v událostech Období zmatků (Smuty) na počátku 17. století a rovněž v druhé polovině téhož století, kdy byl spojován se zahraniční politikou kozáckých hetmanů Ivana Vyhovského a Petra Dorošenka. Za vrchol opozice vůči ruské vládě byla považována politika hetmana Ivana Mazepy. Pramenovou základnu referátu tvořily obecné přehledy dějin a tematické monografie významných ruských historiků Nikolaje Karamzina, Dmitrije Bantyše-Kamenského, Nikolaje Ustrjalo-va, Nikolaje Kostomarova, Sergeje Solovjova, Dmitrije Ilovajského, Vasilije Ključevského a Sergeje Platonova. Patrik Varga z Univerzity Palackého zkoumal poměr ruské spisovatelky a malířky Margarity Sabašnikové-Vološinové (1882–1972) k tvorbě německého mystika Mistra Eckharta. Na materiálu autorčiny předmluvy k vlastním překladům Eckhartových textů a vybraných kapitol její autobiografie *Zelený had* (*Die grüne Schlange*) osvětlil souvislosti mezi myšlením Rudolfa Steinera a jeho úvahami o Eckhartovi a historiosofii Sabašnikové-Vološinové, představující ideový konglomerát antroposofie a původně ruských myšlenek na téma ruské ideje. Referent se domnívá, že se středověké texty v interpretaci Sabašnikové-Vološinové stávají osobitým návodem, jak připravit Rusko k nástupu nové historické epochy, v níž má právě spojení antroposofických názorů s duší ruského národa sehrát rozhodující roli a posunout Rusko do čela vývoje lidských dějin.

Odpolední konferenční program začal lingvistickou sekcí, v níž zazněly tři příspěvky. Jako první vystoupila Olga Berger (Masarykova univerzita), jež se věnovala srovnávací analýze syntaktických termínů v pracích ruských a českých rusistů a českých bohemistů. Nehledě na blízkost syntaktických tradic se mezi nimi objevují terminologické odlišnosti. V tradici české rusistiky se „recyklují“ ideje národních syntaktických škol a současně se v ní objevují novátorské, svébytné ideje při deskripci syntaxe ruštiny. Rozdíly v pojetí a fungování nejdůležitějších obecně užívaných syntaktických termínů v českém a ruském prostředí mohou mít jak principiální, tak i dílčí, individuální charakter. Doktorandka FF UK Maria Gayvoronskaya se dotkla problematiky podřízení překladu filmových titulků obecným normám uměleckého překladu. Překladatel audiovizuálních textů vytváří něco, co se dostává do konfliktu s jeho obvyklou praxí překódování smyslů. Recipienti audiovizuálního materiálu se pak stávají současně diváky, posluchači a čtenáři, zpracovávajícími informace hned na několika úrovních dekodování. Jako ilustrativní materiál posloužily ukázky ruskojazyč-

ných titulků k českým filmům, na jejichž příkladu referující sledovala různé překladatelské nástrahy. Došla k závěru, že volba konkrétního přístupu k překladu titulků musí brát ohled na cíl použití lexikálního prvku a musí být zaměřena na dosažení ekvivalence, předání smyslu, stylu a obsahu. Sofia Taranenko (Univerzita Palackého) se věnovala lingvo-stylistickým zvláštnostem používání parcelace v menších prozaických dílech současných ukrajinských spisovatelů Kateryny Babkinové (1985), Myroslava Lajuka (1990) a Iryny Cilykové (1982). Předmětem jejího zájmu se staly funkce parcelace jako prostředku expresivní syntaxe, hlavní typy parcelátů, charakteristika komunikačně-pragmatických parametrů parcelovaných konstrukcí a zobecnění příčin jejich užití ve vybraných textech. Analyzované konstrukce přesvědčivě prokázaly, že zatímco parcelace věty rozšiřuje informace a zvyšuje výraznost textu, sám parcelát plní zdůrazňující, doplňující a upřesňující funkci. Referentka konstatovala, že parcelace nemá jen textotvorný potenciál, ale jde rovněž o prostředek emotivní exprese při textové organizaci řečového pole. Členění věty na několik částí se uskutečňuje pomocí určité komunikační ideje a pragmatické orientace a s ohledem na národní zvláštnosti uměleckého diskurzu.

Na jazykovou sekci navázaly dva literárněvědné referáty, spojené tématem ruské a sovětské literatury. Anna Ivanova (Univerzita Karlova) se věnovala pohledu ruské emigrace na sovětskou literaturu na příkladu periodika *Volja Rossii*, které bylo založeno v Praze představiteli Strany socialistů revolucionářů (eserů) a bylo jedním z předních periodických vydání ruské emigrace 20. a počátku 30. let 20. století. Zkoumání postojů recenzentů a redaktorů tohoto časopisu pomáhá vytvořit celistvější obraz formování a vývoje literární kritiky v prostředí ruských emigrantů. Poskytuje nový pohled na umělecká díla porevolučního Ruska, jenž se zásadně liší od běžných názorů panujících v sovětských podmínkách, a v neposlední řadě oživuje jména méně známých kritiků a spisovatelů dané epochy. Doktorand FF UK Jakub Kapičiak se zabýval „materialitou“ literárního textu a způsobem její artikulace v praxi ruského spisovatele a umělce Dmitrije Prigova (1940–2007). Pod pojmem „materialita“ rozumí skutečnost, že literární text je vždy historicky, kulturně a sociálně situovaný a současně oplývá souborem fyzických vlastností. Pozornost byla věnována třem variantám Prigovovy apropriace románu ve verších *Evžen Oněgin* Alexandra Puškina. Každá z variant cílí na vybranou kulturní a sociální funkci původního Puškinova textu. V prvním případě jde o text ze 70. let 20. století a přístup typický pro soc-art, jehož cílem byla dekonstrukce sovětské mytologie. Následuje přenos kanonického textu ruské kultury do sféry samizdatu, ale v období 90. let 20. století, kdy odpadla potřeba vydávat samizdatově. Prigov zde využívá strojopis jako typický nástroj a atribut samizdatové produkce. Poslední variantu představuje Prigovovo uchopení původního textu jako „mantry vysoké ruské kultury“. Tuto funkci autor vyjadřuje přednesem textu s využitím dikce náboženského zpěvu.

V rámci závěrečného bloku literárních příspěvků se Olena Goroshko (Univerzita Palackého) věnovala české autorské pohádce od poloviny 20. do začátku 21. století, zejména její žánrové charakteristice, historii vzniku, hlavním rysům a zvláštnostem i zkoumání změn, které v průběhu času zaznamenala. Referát vycházel mimo jiné z komparace děl Renaty Bellingerové *O zlaté mrkvi*, Pavla Šruta *Lichožrouti a Pan Kdybych hledá kamaráda* a teoretických prací Otakara Chaloupky, Miroslavy Genčiové, Věry Vařejkové a dalších.

Príspevek Jany Koliášové (Univerzita Karlova) se zaměřil na tvorbu běloruského prozaika a literárního teoretika Alěše Adamoviče (1927–1994), konkrétně na interpretaci jeho románu *Katani* (*Karatěli*, 1981). Text díla je výrazně heterogenní, sestávající z výňatků ze soudních svědectví, vzpomínek, dobových dokumentů a vnitřních monologů jednotlivých postav. Konstitutivní rysy alegorie, především fragmentarizace, zánik celistvosti díla a ztráta přirozené vazby mezi realitou a jejími významy umožňují i na rovině strukturní výstavby postihnout ztrátu autenticity vlastní existence u hrdinů románu, příslušníků nacistických zvláštních komand v Bělorusku během druhé světové války. Krystyna Kuznietsova z Masarykovy univerzity si pro své vystoupení zvolila otázku národní identity a vlastního domova v ukrajinské próze posledních let. Problematiku rozdělila na tři klíčové tematické okruhy: hledání vlastní identity ve složitém období války na příkladu románu Serhije Žadana (1974) *Internát* (*Internat*, 2017), návrat do minulosti za účelem přehodnocení současnosti – romány Natalky Šnadanko (1973) *Úhledné zápisky arcivévodky Viléma* (*Ochajni propysy eršerchcoha Vilhelma*, 2017) a Tetany Maljarčuk (1983) *Zapomnění* (*Zabutťa*, 2016). Jako třetí možnost uvedla prózu míst a měst, kterou mimo jiné reprezentuje román Viktorije Ameliny (1986) *Dům pro Doma* (*Dim dlja Doma*, 2017), sbírka povídek Kateryny Kalytko (1982) *Země Ztracených aneb Malé děsivé pobádky* (*Zemlja Zabublenych, abo Maleňki strašni kazky*, 2017), romány Ivana Kozlenka (1981) *Tanger* (*Tanžer*, 2017), Markijana Kamyše (1988) *Kovošrot* (*Čormet*, 2017) a Maxyma Dupeška (1984) *Příběh hodný celého jablonoňového sadu* (*Istorija, varta ciloho jablunevoho sadu*, 2017). Referát se primárně zabýval prózou míst a měst, neboť i město se může stát neoddělitelnou součástí člověka a spisovatel reprezentující vlastní národní literaturu dokáže ve svých postavách odrazet svědomí, nervozitu a neklid své generace a národa v dnešní nejisté době. Konferenční program uzavřela Helena Pazdiorová (Univerzita Palackého) s tématem ukrajinské poezie posledních tří desetiletí. Soustředila se na jednu její oblíbenou stylovou tendenci, kterou představuje zobrazování každodennosti. Přiblížila tvorbu dvojice mladých, ale již etablovaných básníků – Oleha Kocareva (1981) a Myroslava Lajuka (1990). Zmíněné autory spojuje touha nalézat ve všednodenních kulisách pozoruhodné vjemy, dojmy a události, schopnost pronikat k zapomenuté podstatě věcí a hravost. Zcela se ztrácejí patosu a velkých gest, netouží po zdůrazňování hlubokých etických hodnot ani po emotivně vypjatých zpovědích. Referentka analyzovala nejčastější témata a motivy a pokusila se objasnit, proč je právě tento způsob psaní na Ukrajině v mnohém novátorský.

Pražské říjnové studentské setkání jako zdařilý příklad meziuniverzitní spolupráce na jedné straně ukázalo vědeckou šíři a potenciál ruských a východoevropských studií a zároveň naznačilo řadu styčných momentů mezi studijními programy a odborným zaměřením klíčových vysokoškolských pracovišť, která se v České republice zaměřují na postsovětský prostor. V následujících dvou letech se předpokládá konání konference v Brně a Olomouci. Nezbyvá než si přát, aby příští ročníky přispěly k prohloubení již existujících osobních kontaktů nastupující badatelské generace a k perspektivní realizaci společných výzkumných a publikačních projektů.

Marek Příhoda

Rusko ve 20. století – kontinuita a diskontinuita

Ve čtvrtek 3. října 2019 se na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice uskutečnila mezinárodní konference, jejímž hlavním pořadatelem bylo Výzkumné centrum dějin východní Evropy Historického ústavu AV ČR, v. v. i. (HÚ AV ČR). Bohatý program přinesl celou řadu zajímavých poznatků a podnětné diskuse. Akce se aktivně zúčastnilo 16 odborníků na ruské a sovětské dějiny. Konference si kladla za cíl připomenout zásadní milníky ruských/sovětských dějin 20. století nejen na příkladu konkrétních událostí, ale i politických, filozofických a literárněvědných reflexí.

Konference byla zahájena ředitelem HÚ AV ČR Martinem Holým a ředitelem Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice Jiřím Kubešem. Jeden z hlavních organizátorů akce Radomír Vlček, vedoucí Výzkumného centra dějin východní Evropy HÚ AV ČR, na úvod představil činnost a okolnosti vzniku České společnosti pro slavistická, balkanistická a byzantologická studia, z. s., v jejíž gesci se akce konala. R. Vlček se zároveň ujal úvodního referátu, v němž připomněl osobnost významného ruského politického činitele Pjotra A. Stolypina a jeho reformní úsilí. Dospěl k závěru, že pro tak rozsáhlé celospolečenské změny, jaké připravoval, mu nebyl vyměřen potřebný čas, natož příznivá konstelace nejen ruské, ale i světové politiky směřující k první světové válce.

Ačkoli by si zmínku zasloužila všechna vystoupení, připomeňme jen několik z nich, především ta, která ukázala tematickou i metodologickou rozmanitost, s níž lze přistoupit ke studiu dějin východního impéria v minulém století. Marek Šmíd z Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy se zaměřil na postavení katolických věřících v Rusku v prvních třech desetiletích 20. století. Jednalo se především o neruské obyvatelstvo v západních guberniích, jehož situace se nepříznivě proměnila po nástupu bolševiků. Stejně jako příslušníci pravoslavné církve, byli i oni nelítostně perzekvováni. Katolický klérus byl nadto na konci 20. let zbaven možnosti komunikovat se svatým stolcem. Situaci v SSSR v témže období se z hlediska konfliktů mezi názorově protichůdnými uskupeními uvnitř nejužší sovětské politické garnitury zabývala i Lubica Harbulová z Filozofické fakulty Prešovské univerzity v Prešově. Konkrétně připomněla boj proti „pravé úchylce“, kulakům vzešlým z období nové ekonomické politiky a výraznou osobnost Nikolaje I. Bucharina, který se snažil prosadit postupné hospodářské kroky na místo urychlené kolektivizace a industrializace. L. Harbulová uvedla, že rok 1929 nakonec znamenal potvrzení Stalinovy politické diktatury a s tím související odklon od politiky NEPu.

Do období šlechtického Ruska se vrátil ve svém příspěvku Zbyněk Vydra zastupující Filozofickou fakultu Univerzity Pardubice. Vysvětlil pojem „usadba“, pod nímž se neskrývala jen malá usedlost, ale často rozlehlý zámek s dobře udržovaným parkem. V této souvislosti upozornil na vydávání časopisu *Stolica i usadba* na počátku 20. století, ve kterém byla adorována šlechtická kultura a význam této společenské vrstvy. Upozornil na mnohdy pohnuté osudy těchto přepychových sídel po roce 1917, přičemž představil spolek „Obščestvo izučeniija ruskoj usadby“ působící v SSSR v letech 1922–1930 a obnovený roku 1992, jenž si předsevzal ochránit usadby jako významné kulturní dědictví.

Formováním občanské identity v postsovětském Rusku se zabývala Galina Rokina z Marijské státní univerzity v Joškar-Ole. Kromě toho šířejí charakterizovala problematiku nacionální politiky v SSSR ve srovnání se současným Ruskem.

Pochmurné téma ruského hladomoru v letech 1932–1934 otevřel Stanislav Tumis z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vysvětlil postoj britské politické scény k tomuto závažnému problému a především seznámil posluchače se skutečností, že Britové byli výtečně informováni o jeho rozsahu. Tumis přímo jmenoval zástupce britského impéria, kteří situaci sledovali a poskytovali informace domácí politické scéně. Ovšem právě politické zájmy Británie předčily jakoukoli snahu obeznámit s tristní situací v SSSR světovou veřejnost. Jednu z čelných a zároveň rozporných osobností sovětských dějin ve svém referátu o proměnách sovětské kulturní politiky charakterizoval Radomyr Mokryk z téhož pracoviště. Rozporuplná identita i politické kroky Nikity S. Chruščova následně vyvolaly zajímavou diskusi, jež potvrdila značný zájem o jeho osobu i události odrážející počiny jeho svěhlavé politiky.

Z hlediska politického myšlení připomeneme tři vystoupení. První z nich se týkalo ruského liberalismu 19. století a jeho reflexe v 90. letech a na počátku 21. století v Rusku. Josef Šaur z Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně tak upozornil na nebyvalý zájem ruských badatelů o tuto problematiku podložený vydáváním četných publikací. Ladislav Zemánek z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se zabýval kontinuitou a diskontinuitou ruského liberálního socialismu ve 20. století na příkladu osobností Bogdana A. Kistakovského, Sergeje I. Gessena, Georgije D. Gurviče a Michaila S. Gorbačova. Hanuš Nykl z téhož pracoviště (působí zároveň ve Slovanském ústavu AV ČR) charakterizoval kontroverzní osobnost Lva N. Gumiljova a jeho pojetí dějin.

Luboš Švec z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy vystoupil s referátem *Sovětizace a desovětizace lotyšské historiografie v proměnách lotyšsko-ruských vztahů*. Upozornil na rozplynutí lotyšských dějin v sovětských dějinách, na cílené dezinterpretace a otevření četných diskusí o bílých místech lotyšských dějin v průběhu perestrojky. Švec označil sovětskou éru za silně diskontinuítní pro lotyšskou historiografii.

Konferenci v pozdních odpoledních hodinách uzavřela svým příspěvkem Daniela Kolenovská z téhož pracoviště (mj. působí i v Ústavu soudobých dějin AV ČR). Představila zajímavé prameny k poznání historických interpretací v současném Rusku. Závěrečná diskuse se do značné míry soustředila na otázky destalinizace sovětské společnosti v 60. letech 20. století. Organizátoři konference proto potvrdili zájem připravit pro téma tzv. Tání doby Nikity S. Chruščova samostatný konferenční blok. Bude uspořádán v říjnu 2020 v Brně v souvislosti s mezinárodním sympóziem *Ne-svoboda, despotie a totalitarismus v kultuře a kulturních dějinách*, jehož jsou Výzkumné centrum dějin východní Evropy HÚ AV ČR a Česká společnost pro slavistická, balkanistická a byzantologická studia spoluorganizátory.

Lenka Vlčková Kryčerová

Promýšlet Evropu 20. století: Mezníky vzpomínané a zapomínané

V polovici novembra 2019 prebehol v zasadačej sále Jihomoravského kraja na Žerotínovom námestí v Brne už šiesty ročník doktorandskej vedeckej konferencie *Promýšlet Evropu dvacátého století*, tentokrát s podnadpisom *Mezníky vzpomínané a zapomínané*. Konferenciu organizovalo doktorandské združenie Historia Europeana v spolupráci s Historickým ústavom Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity a Maticou moravskou.

Keďže šlo o široko poňatú problematiku sviatkov, výročí, ich tematizácie a inštrumentalizácie rôznymi aktérmi od skupín, hnutí až po štát, organizátori sa rozhodli príspevky rozdeliť do niekoľkých tematických blokov. V prípade dvoch blokov venovaných budovaniu nových tradícií sa prednášajúci zamerali najmä na využitie výchovnej, alebo spoločensko-formatívnej funkcie sviatkov zo strany štátu (Lukáš Lexa, Jana Černá, obaja Historický ústav Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity), no došlo aj na tematizáciu pamäti sexuálnych menšín v príspevku Michala Maka (Historický ústav Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity). V bloku *Identity a vzpomínková kultura* priniesol zaujímavý pohľad na „spoločenstvo pamäti“ sedmohradských Sasov Tomáš Drs (Oddělení kulturních studií, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity). Ondřej Haváč (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR) sprostredkoval náhľad do spomienkovej kultúry československých emigrantských komunít v Rakúsku a Švajčiarsku. Posledný blok prvého dňa, venovaný inštrumentalizácii historických udalostí, pripomenul odlišné vnímanie tých istých udalostí v susedných krajinách na príklade Maďarska a Rumunska (Csaba Zahorán, Historický ústav Maďarskej akadémie vied), i inštrumentalizáciu výročí propagandou komunistického Československa (Martin Hromek, Lingea). Úvod druhého dňa konferencie sa niesol v duchu spomienok na veľikánov – „druhý život“ Tomáša G. Masaryka v Bulharsku osvetlila Krasimira Marholeva (Katedra Obecné antropologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy), či pripomínanie Františka Ladislava Riegra, ktoré vo svojom príspevku tematizoval Pavel Máša (Historický ústav FF MU). Posledným blokom konferencie bol blok venovaný cirkvi v tieni totality. Na fenomén mierového hnutia a vo svetle skúsenosti s druhou svetovou vojnou upozornil Jakub Marša a zasvätený pohľad do exilového hnutia Opus bonum ponúkol Ondřej Bakeš (obaja Historický ústav Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity).

Jednotlivé bloky nasledovala plodná diskusia na tému jednotlivých príspevkov. Diskutujúci poukázali na problematiku vymedzenia komunít, ktoré sa stávajú nositeľmi spomienkovej kultúry, a ocenili zasadenie mnohých príspevkov do širokého kontextu. Konferenciu zhodnotili účastníci i organizujúci spolok ako úspešnú a podnetnú. Spolok Historia Europeana ďakuje zúčastneným za vystúpenia a pozýva všetkých záujemcov na budúci ročník, ktorý sa uskutoční na jeseň roku 2020.

Tereza Richtáriková

Rok 2019 byl bohatý na akce kulturní povahy, zvláště filmové. Ještě ani neutichly diskuse na téma filmu *Kamerdyner* (na plátnech kin se objevil v září 2018) režiséra Filipa Bajona, jenž poodkrýval kaszubsko-německo-polské vztahy v první polovině 20. století, a již se objevila další filmová díla, která vznikla díky společnému úsilí mnoha lidí. Je nutno zmínit čtyři filmy: *Kaszuba Remus*, natočený na motivy románu Aleksandra Majkowského *Żecé i przigòdë Remùsa*. *Zwierzadło kaszëbszé* (režie: Piotr Zatoń a Ewelina Karczewska; dílo bylo natočeno z iniciativy nadace Aby Chciało się Chcieć), *Tòbaka* (režie: Piotr Pastalenc; u tohoto filmu je nutno zdůraznit, že je namluven v kašubštině a v hlavních rolích hrají mladí Kašubové Adam Hebel a Gracjan Fopke) a dokumentární filmy *Méster Jan* (režie: Eugeniusz Pryczkowski) o Janu Trepczykovi, významném kašubském kulturním pracovníkovi a básníkovi (mj. autorovi národních hymnů Kašubů *Zemia Rodnò*), a *Wies Sprawiedliwych. Świadkowie* (režie Andrzej Dudziński, produkce Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie; scénář: Tomasz Słomczyński a Michał Malawski). Hrdinou posledního filmu jsou obyvatelé vesnice Pomieczyno (kartuzský okres), kteří v zimě 1945 pomohli vězňům koncentračního tábora Stutthof v době jeho evakuace (tzv. pochod smrti). V rámci těchto řádek zasvěcených filmům je na místě ještě připomenout, že v červenci 2019 proběhl další ročník *Festivalu kašubských filmů*, který probíhá od roku 2011 v obci Żukowo.

V říjnu 2019 se v městě Chojnice konala *Divadelní setkání „Zdradzińò Tëspisa”* (spojení divadelních seminářů s vystoupeními amatérských divadel). Z představení, jež v rámci akce proběhla, je třeba vzpomenout monodrama *Naju Krëwia* (herec: Adam Hebel; režisér: Marek Czoska), jež vzniklo na základě povídky Romana Drzeżdżona. Zmíněná hra měla svou premiéru v červnu 2019 ve wejherowském Muzeu kaszubsko-pomořského písemnictví a hudby. Hra ukazuje na pozadí osudu jednoho člověka komplikované dějiny Kašubů v době druhé světové války a zahrnuje i poválečné období. Sama povídka Romana Drzeżdżona byla oceněna na XV. Soutěži prózy Jana Drzeżdżona (2014).

V červenci 2019 proběhl v Kościerzyně další (již dvacátý) Veletrh kašubské a pomořské knihy „Costerina“. Z oceněných knih můžeme zmínit především dílo Adely Kozyčzkowské *Kaszubszczyzna. Pedagogicznie o języku kaszubskim i tożsamości* (Gdańsk 2019), jež vydala Gdaňská univerzita. Kniha představuje různé pohledy na Kašubsko a kašubskou identitu. Lze také zmínit knihu Aleksandy Kurowské-Susdorf *Oswoić śmierć. Edukacyjny potencjał kaszubskich rytuałów pogrzebowych* (Warszawa 2019), kterou vydalo Wydawnictwo Naukowe PWN. Zvláštní cenu održel prof. Jerzy Samp (zesnulý v roce 2015) za „přínos pro promořskou kulturu se zvláštním zřetelem na knihu *Gdańsk. Baśniowa stolica Kaszub*“. Zmíněnou knihu vydalo Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie (Gdańsk 2018). V roce 2019 byl Adamem Ryszardem Sikorou (františkán, profesor na UAM v Poznani) dokončen kašubský překlad starozákonních *Pěti knih Mojžíšových* (z hebrejského originálu).

V roce 2019 došlo k přelomové události v oblasti sportu – byla založena *Kaszëbskò Liga Bùczzi*. *Bùczka* je kolektivní sport (družstvo má 3 hráče) vycházející ze hry z 19. století, při němž hráči používají hole a jejich úkolem je dopravit míček do vykopané prohlub-

ně, která je v dnešní verzi nahrazena kruhovým polem. Duchovním otcem i iniciátorem těchto zápasů je Adam Hebel, místopředseda organizace Stowarzyszenie Osób Narodowości Kaszubskiej „Kaszëbskô Jednota”, společně s organizacemi mladých Kašubů.

Zmiňované hry byly jednou z mnoha aktivit kašubské mládeže. Důležité je také připomenout setkání mladých kašubských kulturních a společenských pracovníků na mezikongresovém sjezdu v obci Somonino (kartuzský okres), na němž byly vyhodnoceny uskutečněné akce a připraven program na následující období (I. kongres mladých Kašubů proběhl v roce 2016 a druhý je plánován na rok 2021).

V oblasti výuky kašubského jazyka je zřetelná stabilizace. Především jde o počet žáků učících se kašubsky, který již několik let představuje zhruba 20 tisíc osob (v rámci tohoto počtu jsou započítány veškeré úrovně výuky i typy škol). Zdrojem naděje se pomalu stávají dvojjazyčné jazykové školy (polsko-kašubské). Dnes již existuje několik takových škol, vedle dva až tři roky existujících soukromých škol (základních) v městech Reda („DEJA CSB”) a Wejherowo („Naja Szkoła”) byly založeny nové dvojjazyčné školy, a to v obcích Głodnica, Stara Huta a Bącz (zmíněné školy provozuje Ośrodek Edukacji Kaszubskiej).

V souvislosti s kašubským školstvím je důležité dodat, že po roční přestávce (akademický rok 2018/2019) byl na Gdaňské univerzitě opět otevřen obor kašubská etnofilologie, v rámci kterého se mimo jiné vzdělávají budoucí učitelé kašubského jazyka. Obnovení oboru bylo možno díky tomu, že počet uchazečů překročil požadované množství 25 osob.

V roce 2019 se zvýšil počet obcí, v nichž jsou instalovány tabule s názvy lokalit v kašubském jazyce. K těmto obcím se zařadily po několikaletých snahách kašubských institucí (Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie a Kaszëbskô Jednota) a po různých společensko-politických debatách dvě města: Reda a Wejherowo.

Kašubové se stále aktivněji účastní evropského politického života. Příkladem bylo v roce 2016 přijetí sdružení Kaszëbskô Jednota do frakce European Free Alliance (frakce Evropského parlamentu sdružující organizace národů bez vlastního státu). Zmíněné kašubské sdružení se nejprve stalo členem-pozorovatelem, avšak na počátku března 2019 během Valného sjezdu delegátů EFA v Bruselu získalo status plnoprávného člena EFA.

Dariusz Szymikowski
(překlad Petr Kaleta)

SEZNAM AUTORŮ

prof. PhDr. Petr Kaleta, Ph.D.

Katedra historie, Pedagogická fakulta
Masarykova univerzita
Poříčí 9, 603 00 Brno
kaleta@ped.muni.cz

prof. dr. hab. Piotr Kołakowski

Instytut Historii, Akademia Pomorska w Słupsku
ul. Arciszewskiego 22 a, 76-200 Słupsk, Polska
kolakowski.piotr@wp.pl

Mgr. Olga Leshkova

Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova, Praha
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha-Staré Město
leshkova@seznam.cz

prof. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha-Staré Město
jan.pelikan@ff.cuni.cz

prof. US dr. hab. Anna Szczepańska-Dudziak

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych,
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71-79, 71-017, Szczecin, Polska
anna.szczepanska-dudziak@usz.edu.pl

PhDr. Ondřej Vojtěchovský, Ph.D.

Ústav pro studium totalitních režimů
Siwecova 2, 130 00 Praha 3
ondrej.vojtechovsky@ustr.cz

SLOVANSKÝ PŘEHLED | *SLAVONIC REVIEW*

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek, Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Juraj Benko, Pavel Boček, Marcel Černý, Vladimír Gonč, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Lubica Harbulová (Prešov), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michał Reiman (Berlin), Miloš Řezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

<http://www.hiu.cas.cz/en/institute-of-history-publishing/journals-and-periodicals/slavonic-review.ep/>

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 106.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele

www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

SCOPUS (<https://suggestor.step.scopus.com/progressTracker/?trackingID=0F53C099A1FC206C>)

ERIH PLUS (<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=481689>)

H-Soz-Kult (<https://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-747>)

Recenzio.net (<https://www.recenzio.net/rezensionen/zeitschriften/slovansky-prehled/slovansky-prehled>)

CEJSH (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.3111a42d-c41b-3f03-8867-b741b7917dba>)

EBSCO (<https://www.ebscohost.com/titleLists/30h-coverage.htm>)

FACEBOOK (<https://www.facebook.com/slovanskyprehled/>)

Academia.edu (<http://independent.academia.edu/Slovanskyprehled>)

ISSN 0037-6922



9 770037 692004